JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

BAKA ISTVÁN: Sztyepan Pehotnij versesfüzetéből 97
HÁY JÁNOS: Törökkorom Kamaszmagyarországon *(elbeszélés)* 98
SOMLYÓ GYÖRGY versei 115
SÁNDOR IVÁN: Alászállás *(Fejezetek egy regényből, 2.)* 118
MAKAY IDA versei 127

*

Az új próza kérdései

KÁROLYI CSABA: „Új" és „legújabb"? *(Az 1986 utáni prózáról)* 129
SZIRÁK PÉTER: A bizonytalanság szabadsága *(Szempontok az évtizedforduló prózájának értelmezéséhez)* 136
SZILÁGYI MÁRTON: Együtt – egy másért? *(A nyolcvanas évek prózája és a kritika)* 143

*

JACQUES DERRIDA 1993. november 12-én, Pécsett, a Janus Pannonius Tudományegyetem honoris causa doktorává avatásának alkalmából:
„...mégis túlcsap és túlmutat rajtam" *(köszönőbeszéd)* 149
Ki az anya? *(Születés, természet, nemzet) (szeminárium)* 154
JEAN-FRANÇOIS LYOTARD: „A földön önmagában nem vezetnek utak" 176
FARKAS ZSOLT: („)Posztmodern(") háromszögelési pontok: FRA – USA – GER *(Nagy Pál: „Posztmodern" háromszögelési pontok: Lyotard, Habermas, Derrida)* 181

*

ÁGOSTON ZOLTÁN: Erósz és mondat *(Darvasi László: A portugálok)* 187
JÁSZ ATTILA: Derűs nyom-olvasás *(Felderítés (Jónás Csaba) könyvéről)* 190

1994 FEBRUÁR

Folyóiratunk 1994-ben a József Attila Alapítvány, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, valamint a Central & East European Publishing Project támogatásával jelenik meg.

A Jelenkor az újságospavilonokon kívül a következő boltokban és elárusítóhelyeken kapható

Pécsett

Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a.
SZÖVEG BT. boltja, Ifjúság útja 6.
Mátyás király utcai SZÖVEG-bolt
Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8.
Írók Könyvesboltja, Kossuth Lajos u. 21.
Seneca Könyvesbolt, Rákóczi út 39/a.
Széchenyi téri könyvespavilon

Vidéken

Móra Ferenc Könyvesbolt, Szeged, Kárász u. 5.
SZIGET Egyetemi könyvesbolt, Debrecen,
Kossuth Lajos Tudományegyetem
Ady Endre könyvesbolt, Debrecen, Piac u. 26.
Lícium Könyvesbolt, Debrecen, Kálvin tér 2/c.
Batthyány Könyvesbolt, Szombathely, Petőfi út 41.

Budapesten

Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6.
Stúdium Könyvesbolt, V., Váci u. 22.
Írók Boltja, VI., Andrássy út 45.
Wirth és Tsa, IX., Ráday u. 33/b.
Katalizátor Iroda: VIII., Krúdy Gy. u. 4.; V., Szerb u. 21-23.;
VI., Teréz krt. 30.; VII., Erzsébet krt. 39.

70,– Ft (10 %-os ÁFÁ-val)

JELENKOR

JELENKOR

XXXVII. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

Főszerkesztő
CSUHAI ISTVÁN

*

Szerkesztők
ÁGOSTON ZOLTÁN, MEDVE A. ZOLTÁN

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYŐZŐ
főmunkatárs

BALASSA PÉTER, BALLA ZSÓFIA, BERTÓK LÁSZLÓ,
CSORDÁS GÁBOR, PARTI NAGY LAJOS,
PÁKOLITZ ISTVÁN, TOLNAI OTTÓ

*

Baranya Megye Önkormányzatának lapja.
Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon: 72/310-673
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.
A Jelenkor megbízásából kiadja a Jelenkor Kiadó Kft.
(Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon: 72/336-803),
a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, a József Attila Alapítvány, valamint a
Central & East European Publishing Project támogatásával.
Felelős kiadó: Csordás Gábor.
Terjeszti a Magyar Posta és a Jelenkor Kiadó Kft.
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) – 1900 Budapest,
Lehel u. 10/A – közvetlenül vagy postautalványon,valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra,
illetve közvetlenül vagy postautalványon a Kiadó címén.
Előfizetési díj egy évre belföldre: 770,– Ft, külföldre: 1800,– Ft.
Megjelenik havonként.
A szedés a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Folyóiratnál készült.
Nyomtatta Molnár Csaba nyomdája, Pécsett.
Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

KIÁLLÍTÁSOK. A Budapest Galéria kiállítótermében tekinthette meg a közönség a Fiatal Iparművészek Stúdiójának éves kiállítását december 16-tól január 9-ig. Ugyanitt látható Rákóczy Gizella *Négykarú spirálok* című kiállítása január 19. és február 13. között. A Budapest Galéria kiállítóháza adott otthont a Fiatal Képzőművészek Stúdiója alkotásainak január 6-tól február 5-ig. A kiállítóház február 11. és március 10. közt látható válogatása a japán vizuális művészetekből ad ízelítőt. – A bécsi Knoll Galéria december 1-től január 15-ig *Roderick Buchanan* és *Ross Sinclair* műveit mutatta be. – A székesfehérvári Szent István Király Múzeum *Deák Dénes* műgyűjtő hagyatékából rendezett kiállítása december 19. és március 1. között tekinthető meg. – A Pécsi Galéria Széchenyi téri kiállítótermében *Szabolcs Szilágy* stockholmi képzőművész alkotásait mutatják be február 24-től március 20-ig. A Szent István téri Pécsi Kisgaléria február 10. és március 6. között *H. Barakonyi Klára* pécsi grafikusművész munkáiból rendez kiállítást.

*

SZÍNHÁZAK. A budapesti Merlin Színház január 21-én mutatta be Shakespeare *Szentivánéji álom* című művét. – A Pécsi Nemzeti Színházban Dumas *A három testőr* című művéből készült musical premierje február 11-én lesz látható. A darabot *Gárdos Péter* rendezte, zeneszerző: *Pap Zoltán*. – A pécsi Kamaraszínház Beth Henley *A szív bűnei* című darabját, *Kamondy Zoltán* rendezésében, február 18-án mutatja be. – Márton László *A tagok szerinti szépség* című művének bemutató előadását január 24-én tekinthette meg a közönség a Pécsi Kisszínházban. A darabot *Mikuli János* állította színpadra.

*

ÚJ KÖNYVEK. A Pannónia Könyvek sorozatban jelent meg Pécsett Tóth Károly *Pécsi házak, baranyai tájak* című fotóalbuma. A kötet december 3-án, a pécsi Művészetek Házában tartott bemutatóján *Tillai Ernő* fotóművész és *Tüskés Tibor* író működött közre, a szerzővel *Szirtes Gábor* sorozatszerkesztő beszélgetett. – Ugyancsak a Pannónia Könyvek sorozatában látott napvilágot Kós Lajos *A Bóbita (A pécsi bábegyüttes története)* című könyve. A könyvpremieren, december 8-án, a Művészetek Házában, a szerző *Szirtes Gábor* szerkesztő kérdéseire válaszolt. A pécsi Pannónia Könyvek februári könyvújdonságai: Izsák Lajos *Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944-1956*, valamint Bogoly József Ágoston *Ars philologiae (Tolnai Vilmos és az irodalomtudományi pozitivizmus)* című munkái. – Az ARTHIS Alapítvány Kiadó gondozásában megjelent *S. Nagy Katalin* Ország Lili művészetét bemutató nagymonográfiája. – A Cégér Könyvkiadó jelentette meg Bari Károly *A pontos hely* című, a kortárs külföldi költészet alkotásaiból válogatott műfordításkötetét, valamint Tar Sándor *Ennyi volt* című könyvét, mely a szerző legújabb novelláit adja közre.

*

A JAK FÜZETEK felolvasóestjének keretében december 16-án a budapesti Egyetemi Színpadon fiatal írók – *Solymosi Bálint, Szijj Ferenc, Jónás Csaba, Térey János, Podmaniczky Szilárd, Kemény István, Láng Zsolt* – olvastak fel műveikből.

*

A KIADÓK HÁZA címen új könyvüzlet kezdte meg működését Pécsett, a Nagy Lajos király útja 9. szám alatt. A bolt 51 könyvkiadó mintegy 1500 könyvújdonságát kínálja a megjelenés hetében 10 százalék; intézmények, kereskedők számára 30 százalék engedménnyel.

*

MÉHES KÁROLY *Csend utca* című versesköteténck bemutatóján a szerzővel *Bertók László* költő beszélgetett a pécsi Művészetek Házában, január 17-én, közreműködött *Lőrincz Bendegúz* (szaxofon). A kötet a Jelenkor Kiadó gondozásában jelent meg a Téli Könyvvásárra.

*

JELENKOR-EST. Nagy sikerű felolvasóestet rendezett folyóiratunk december 10-én, a budapesti Egyetemi Színpadon. A népes hallgatóság előtt *Balla Zsófia, Darvasi László, Esterházy Péter, Mészáros Sándor, Németh Gábor, Parti Nagy Lajos* és *Takács Zsuzsa* olvasták fel írásaikat. Bevezetőt és zárszót *Csuhai István*, a lap főszerkesztője mondott, a felolvasásközökben *Nádori Lídia Weber Kristóf* zongoradarabjaiból adott elő.

BAKA ISTVÁN

Sztyepan Pehotnij versesfüzetéből

HA MINDEN SZÉTHULL

Когда всё распадает

Ha minden széthull benned kívüled
S vacog a lelked mint egy pirogárus
A Néva-parton s úgy zsibong fejed
Mint délután a Balti pályaudvar
És ereid aluljáróin át
A fáradt vér özönlik egyre sildes
Sapkában munkából jövet s lohol
Hogy le ne késse szíved vonatát
Ahonnan épp most ugrik le a váltás
Reménnyel oxigénnel még teli
De mindhiába agyadig nem ér el
Mint május elsején a gyárkapun
Lakat van rajta és a mondat kulcsát
Mely elfordulna benne nem leled
Csak rozsdásan csikordulsz elakadnak
A szavaid és vörösre fagyott
Öklöd akár illetlenül kilógó
Tagot hiába gyűröd vissza a
Zsebedbe szégyenedben úgy kalimpálsz
Egész testeddel mintha az Idő
Combjai közt
ezért kíván magába
Fogadni tán e kapualj, ahol
Síkos sötétségben előre-hátra
Botladozol de végső rándulásod
Után se lágyabb egyre merevebb
Leszel hacsak föl nem cibál időben
És litvánul vagy lettül szitkozódva
Ki nem zavar a házfelügyelőnő

Törökkorom Kamaszmagyarországon

Előrész

Alig telt el néhány év Mohács után, mikor a törökök először hoztak ribizlit Magyarországra. A gyáva törökök, hogy vitézebbnek látsszanak, kardjuk hüvelyét megtöltötték apró vörös bogyókkal, s amint kirántották a pengét, mindig frissen csillogott rajta a vörös lé. Kezdetben kereskedők szállították a török bitorolta vidékekre, majd a végvári békék idején a lustálkodó vitézek meghonosították. A magyarok soha nem ettek volna ebből a gyümölcsből, az evés gondolatától is szörnyülködtek, s egymás közt csak úgy emlegették: a török átok.

Az Ipoly völgyében a Börzsöny fáktól csupaszított lankáin a hagyományos gabona- és takarmánynövényeket lassan-lassan szinte teljes egészében felváltotta a ribizli. S bizony a ribizlitermesztés számos kamaszfiút űzött el szülőfalujából, s hajtotta őket a végvárakba fegyvert ragadni a turbános fenevadak ellen. Talán a munkától féltek-iszonyodtak vagy a szedés unalmában táltosodott meg a fantáziájuk, és a vitézebb, forgandóbb életről szőtt álmok késztették őket kalandos utakra. Mindezt ma már nem dönthetik el a kutakodó múltkémek.

Akárhányszor elővettem történészek suta könyveit, soha nem beszéltek ott arról a vadregényes, piros bogyóktól fertezett útról, amin valaha aranyat és ezüstöt szállítottak a felvidéki bányákból a királyi kincstárba. Bármely könyvet is lapoznánk fel, akár a nagy zöld országkódexet, akár az annál kisebb és felületesebb munkákat, csak azt olvashatnánk, hogy nem tekintve a török ittlétét, a hódoltsági területeken is békés gazdálkodás folyt, némelyek mégis otthagyták falvaikat, s a dolgos hétköznapok helyett a vitézi játékot választották, vagyis a semmittevést. Szót sem ejtenek arról, hogy kik voltak ők, mi volt a valódi céljuk, egyáltalán mivégre éltek.

Ennyit kellett mondanom az előzményekről, a mintegy százötven évvel ezelőtt történtekről, bár tudom, tőled mi sem áll távolabb, mint a történelem, a rég motozása, csak a leírást várod (hogy miként látszott az ottlévőknek az út), s a pergő eseményeket (mert csak ilyenekre vagy kíváncsi), főként pedig, hogy mikor kerülsz bele a történetbe, lányként vagy fiúként, magyar leszel-e vagy török, szeretni foglak-e vagy nem.

Első rész

(lovak, tolmácsok, gyávaság)

Már tíz óra is elmúlt. A sötétben a lovak magabiztosan lépdeltek a jól ismert utakon, hogy majd reggel, a nap fényénél mi irányítsuk őket az ismeretlen felé.

Alig lehettünk tizenhat évesek. Ugyan ki figyelt volna ránk. Az öreg parasztok belegabalyodtak a savanyú ipolymelléki borokba és a véres történetekbe: összemosva a mesét és a tényleges valót. Újra és újra felhánytorgatták azokat a napokat, amikor török lovasok támadták meg a falut, s nem tekintve: öreg-e vagy fiatal, elhajtották a férfinépet. Az út nyomorúságos volt, megállás egy pillanatra sem, úgy pisálták le egymás gatyáját kénytelenségből... Pedig mennyire nem volt cél, ami felé tartottak, Sztambul fortyogó városa mennyire idegen volt nekik, elegy-belegy népek szodomájának tűnt, a bűnök olvasztótégelyének. Krisztus meggyalázása volt minden szó – mondta az egyik –, s ehhez képest a mi fájdalmunk: mondhatni semmiség. S a rafinált tolmácsok – akikben bíztunk – csak ellenünk játszottak, hiszen jószolgálataik fejében megdézsmálhatták ételadagjainkat. Elzabáltak előlünk mindent – így a másik –, s az útközi nép, mely semmiben sem különbözött Sándorpuszta lakóitól, nem minket juttatott az otthon főtt ételek örömeihez, hanem a fránya törököt, azokat táplálta, s azok csak dagadoztak, erősödtek, míg mi satnyultunk mind lélekben, mind testben, s nem kevesen vállalták volna akár az Úr meggyalázását is, csak megtölthessék a hasukat.

Igazi török tréfa volt, amikor estidőben valakit rávettek közülünk, hogy boruljon Mekka felé és imádja Allakhot, az antikrisztust, a világ gyilkosát. A jutalom az a temérdek zsíros falat volt, amit az éhes áruló vadul tömött a szájába, mint aki az evéssel ismerkedik, az evéssel és az élettel, nem a halállal. A tréfa akkor érte el tetőpontját, amikor a jóllakott összegörnyedve vonaglani kezdett, amikor hőhullámok vertek sáros izzadtságot a homlokára... Mégis minden este akadt valaki, aki az életért a halált választotta.

Napról napra ugyanazok a történetek, egészen reggelig, amikor felbőgnek az ébredő állatok. De ki bírja ezt élete végéig hallgatni. És bár ugyanannyi gyávaság lakozott szívünkben, amennyi merészség, elkötöttük a két lovat, s abban a februári késő télben elindultunk, hogy megverekedjünk a törökkel, de legalábbis megismerjük Sztambul forgatagát.

A falvakat gondosan elkerültük, az ismert utakon legalább annyi veszély leselkedik az utazóra, mint ott, ahol soha nem járt még. A szobi révnél pihentünk meg először. Nem volt nehéz szállást találnunk, annyi volt az elhagyott ház, viskó. Ha felkel a nap, továbbmegyünk – mondtam a szalmán heverve, s tudtam, hamarosan arról beszélünk majd, amiről ebben a korban kell, a pataknál történtekről. Hányszor botlottunk meg, estünk el – látszólag véletlenül –, hogy a víz fölé hajló asszonyok szoknyája alá leshessünk, némelykor sikerülvén megpillantani azt a titkos helyet, amit szívünk szerint egyfolytában látni vágytunk, s hogy a teknőscigányok fürdőhelyét miként közelítettük meg, óvatosan surranva, mikor dübörgő lépéshangon vert, lüktetett a vérünk, vert és ütlegelte a húsunkat, a bőrünket, és arra vártunk: talán észrevesznek, odahívnak és kezünkkel érinthetjük, de nem. Hangosak voltak, visítoztak, nem hallottak minket: magunk vetettünk véget a kalandnak, miként most a hajnali pihenőnek.

– Gyere, menjünk. A jég erős, hamar átérünk. – Rongyokat kötöttünk a lovak lábára, hogy ne csúszkáljanak a Duna jegén. Velünk együtt vagy ötvenen vágtak neki az átkelésnek, néhány fegyveres forma, ám a többi falusi kofa, hátikosárral túrót, tojást cipeltek az esztergomi piacra, ahol ingyér vagy jópénzért, de megválhattak terheiktől.

(Visegrád, Bakruci Vaszul)

Úgy döntöttünk, Visegrádon megállunk néhány napra. Kipuhatoljuk, hogyan lehet feljutni Budára, mert mindössze annyit tudtunk, a Duna folyását kell követnünk, de ez háborús időben édeskevés, szinte maga az öngyilkosság.

Bakruci Vaszulnak hívták a gazdát – eddig efféle nevet még nem hallottunk –, aki befogadott bennünket. Azt ígértük, ellátjuk az állatokat, tavasszal pedig a földeken dolgozunk majd, árvák vagyunk, egy kis ennivaló s egy öl szalma az istállóban elég nekünk fizetségként. Elhitte. Ábrázatunk szerény és gyámoltalan volt. Nem gondolta, hogy ez is csak a jó paraszti rafinéria része, afféle álarc, gyermekkori meséinkből vett furfang. Megmutatta az istállót. Bekötöttük a lovakat, majd a többi cseléddel együtt megebédeltünk – éppen dél felé járt akkor. Egész délután az udvarban szédelegtünk, követve a fiatalabb nőket (a félreeső helyekre is). Talán nem kellett volna, s akkor elkerüljük azt az iszonyú élményt. Az ölfák mögött guggolt, és egy véres rongyot húzott elő maga alól...

– Eriggyetek innét – kiáltott ránk.

Mi nem bírtunk szabadulni a gondolattól: a törökök ott is, azon a helyen is karddal vágják a magyar leányokat. Iszonyatos gyűlölet támadt bennünk az átkozott istentelen horda ellen: ölni is tudtunk volna épp.

Az istálló meleg trágyaszagában már ott hevert a férfi. Ruházatáról gazdag úrnak véltük, s egyáltalán nem értettük, mit keres ebben a bűzben, ahol legfeljebb hozzánk hasonló parasztok érezhetik otthon magukat. Talán a király titkos követe – suttogtuk egymásnak, s csak jóval később döbbentünk rá, mi rengeteg átmenet van még a mi koszos vászongatyánk s a gazdag úri öltözet között.

A diák – így nevezte magát – Budáról jött. Olyan munkák után kutakodott, ahol keveset kell dolgozni, de bőséges a fizetség, finom ételeket és megannyi kancsó bort szerezhet, s ha úgy adódik: nem kell messzire mennie, hogy együtt tölthesse valakivel az éjszakát.

– Ez az én világom, pajtikáim – vihogott –, kit levágtak, ki pedig katona. Persze, nem kevésszer forgott veszélyben az én életem is, de megúsztam. Némethez németül, törökhöz törökül, ráchoz rácul szólok, s egy-két passzust a Bibliából a zsidók nyelvén is megtanultam.

Hamarosan beszökött hozzá valaki a cselédek közül, vagy a gazda lánya. Célratörő játékukat ritkán zavarta meg a lovak álmos horkanása. S nekünk mi maradt megint, csak az, ami más estéken, pedig odahívhatott volna minket is, ennyit igazán megtehetett volna értünk.

– Buda ócska hely – mondta másnap este –, minek odamenni. Unszolásunkra mégis elmondta: a környékbeli falvakba kell eljutnunk, s onnét már nem nehéz a városba kerülni. Ha az óbudai pékek kocsijához szegődünk, biztosan beengednek, mert kenyeret ott is enni kell, akár a török, akár a király zsoldosai bitorolják a várat. Így mondta: nem érdekelte, hány éve és kik lakják Buda várát, s hogy ez valaha megváltozik, más lesz az, ha a Boldogasszony templomában újra Krisztusurunk előtt hajthatnak térdet a nemesurak és a budai polgárok. Akkor nem is sejtettük, mért gyűlöli ennyire a várost. Csak később, az óbudai pékektől tudtuk meg, hogy nem volt kocsma, ahol hiteleztek volna még neki, nem volt ház, ahol egy pofa borral, de megkínálták volna. Ócska szívszédítő meséibe

már mind beleuntak: hazugnak tartották, csalónak és tolvajnak. Ha időben nem menekül, talán még fel is koncolják, megölik, ahogy azokban az időkben tenni szokták. Vészhelyzetben – azóta hányszor megtapasztaltam – hamar kitűnik az emberség és a gazemberség. Egymástól függünk, s aki egyszer is elrántja kezét, annak halva kell lennie: halva. A diák félelmében menekült, s talán felbukkant később a keresztény világ nagyvárosaiban, netán a portánál, az is lehet, hogy a fehérorosz marhapásztorokhoz csapódott, akikről később még szó kerül.

(csempészáru, fényűző élet, vízifegyver)

Bakruci Vaszul – mindig nevetnem kell, ha eszembe jut, nemcsak a név, de az a fura, félnótás fizimiska: körbenyírt haj, ritka, vöröses-szőke bajusz. Egy nap sem kellett hozzá, hogy rájöjjünk, nem a földek nyújtanak számára megélhetést. A hátsó kamrája tele volt csempészáruval: fegyverekkel, keleti kelmékkel, szentképekkel, amulettekkel. Török, német, olasz, lengyel zsoldosok – és többen a magyar vitézek közül is – lopták neki a végvárakból a martalékot. Kevés bor, kevés élelem fejében bármit meg tudott szerezni, még a legértékesebb arany és ezüst kegytárgyakat is. Hatalma volt mindenki fölött a környéken. Nagygazdákat, sőt nemesurakat is a vazallusai között tudhatott, kölcsönökkel pénzelte fényűző életüket, az ifjak harcba indulását, míg ő nyomorúságosan élt, kopott ruhákban járt, és eszébe nem jutott, hogy bármikor is kardot kössön a pogány ellen. Néhányan szembeszegültek, ám azoknak felégette házait, elhajtotta állatait. Tíz-tizenöt léhűtő mindig szolgálatkészen várta parancsait. Mindent képesek voltak megtenni, a gyilkolászás sem rettentette meg őket.

Este – ezen az utolsó estén itt Visegrádon – Bakrucival tölthettük az időt, valami célja volt velünk, vagy csak társaságra volt szüksége. A nagy faasztalon gyorsan körbejárt a kancsó, töltés után töltés, s a vörhenybajusz alól csak úgy peregtek a szavak: ömlöttek. Csúnyán, rendezetlenül.

– Egyszer – mondta –, egyszer még meglátom a tengerek mélyét. A legjobb szekerem tetejére vásznat húzok, lekenem viasszal, hogy taszítsa a vizet, élelmet pakolok, vízifegyvereket, hat pejkóval Abázba húzatom, s ott a tenger fenekére ereszkedek vele. Víziszörnyek várnak ott rám – meg van írva a Bibliában: „és lőn, hogy az ember képessé vált tengerfenéki szekereket gyártani. Az úr víziszörnyeket küldött, hogy azok vontassák végig isten képe-teremtményét a tengeri tájakon". Már többen is ott vannak, többen, a legmerészebb kalandorok, ott élnek viaszos szekereik rejtekében, figyelve a tengervilág fura lényeit, az óriás halakat, a százfejű tengeri sárkányokat. Nem halhatok meg úgy, hogy nem láttam ezt –: egyszer élünk, pajtikáim.

– Kendnek nem a Bibliát olvasták föl – szólalt meg a diák, aki szinte észrevétlen surrant be a konyhába –, hanem a Kölni rémségek csudálatos könyvét. Magához hasonló pénzeszsákoknak gyártották a német zsidók. Kendről az vagyon írva a Bibliában, hogy úgy fog elpusztulni, mint a dögevő keselyűk: húscafatokkal tömött feje lerántja a mélybe, de az a mély korántsem a tengerek csodás világa lesz, hanem az ördögbirodalom kínzókamrája.

– A Biblia volt, ha mondom, a könyvek könyve, vagyis minden könyv benne van, amit tudós keresztények, muszlimok vagy zsidók összefirkáltak. Szent

könyvek ezek mind, és senki sem találhatja meg bennük a másik igazságát, csak a sajátját, tanuljon bár hat-hét nyelven, mint te.

Vaszul még sokáig magyarázott a könyvekről meg az igazságról. Egészen addig, míg az érzéketlen testbe lelket nem öntött a mérhetetlen mennyiségű bor. A felesége szoknyája alá mart, villogó szemekkel.

– Sztambulból rózsát hozatok teneked. A legszebbet, amit a szultán kertészei nevelnek. Török rózsa lesz, aranyfoglalatban. – Sztambulból törökrózsát, hallod? De az asszony francfene öreg volt. Már csak az endrei pópa dolgozott rajta, annak mindegy volt, pucros hasa alól alig-alig bírta előcsikarni a dologhoz valót. Vaszul pedig a szolgálókba mélyedt nyugalomért, akik szívták, harapták, s mindazt megtették, amit az asszony csak a potrohos pópával tett meg.

Villogtak a részeg szemek: Sztambulból rózsát... és a vénasszony is visszavisszavillantott. Ilyenek az öregedő-öregek. Szeretnek hazudni, s míg beszélnek, hisznek a hazug szavakban, majd elsündörögnek saját örömük felé, belesüllyednek abba, ami valóban megtörténhetik.

(izzatag testek, vaksötét út)

Azon az éjjelen egymást boldogították az izzatag testek, egyszer, kétszer, háromszor, talán sokadszor is, de mi nem vártuk be a végét. Lovainkat otthagyván az istállóban, gyalogosan vágtunk neki az útnak: két fiatal fiú, alig múlt tizenhat éves. Jellemünk oly különböző volt, hogy egyikünk sem gondolhatta: még tíz év múlva is egymás mellett leszünk, de most a világ kóstolgatása egymáshoz forrasztott, bár mások úgy vélhették, a félelem tartott össze bennünket, a törököktől, olasz zsoldosoktól, szedett-vedett útonállóktól és nem kevésbé az unalomtól való félelem. A kérdés megoldódik, ha valamelyikőnk meghal – ám ez még korai lenne.

Ki merészelne a vaksötét utakon járni, balra a Duna, s a partmenti állatok, jobbra a hegyoldalból kinyúló fák. Hol innen, hol onnan ijesztő zajok, mozgások, mintha az utat övező növényzet és állatsereglet éppen most vágyná befalni a járatot, a kőbekopott kerék- és patanyomokat, s persze minket, akik ott mentünk. Tíz méterenként, egymást váltva guggoltunk le, valami megzavarta a gyomrunkat. – Vaszul savanya bora – mondtam, mintegy biztatva magunkat.

Milyen az, ha meghalunk, ez járt a fejünkben és teljesen biztosak voltunk benne: jobb, mint ennyire rettegni. Ilyenkor simán megy az élettől való búcsú – sem ördög, sem isten nem riaszt, ahogyan az ittmaradás mézei-mázai sem látszanak. Megnyugvást csak elképzelt pusztulásunk jelentett, hogy reggel, amikor az első kalmárok és katonacsapatok meglátják az út szélén vérbefagyott két ifjú testét, valaki közülük, aki ismerős a falunkban, felkiált: ezek sándorpusztaiak. Tetemünket sietve elszállítják szüleink házába, ahol anyánk már gyászban sír és sikoltozik, apánkat átkozza: miattad van minden, miattad. A hír megelőzte érkezésünket. Másnapra tűzik ki a temetést, hogy ne feküdjenek sokáig megszenteletlenül a holtak, hanem kerüljenek mielőbb a fiatalon elhalálozottakból verbuválódott angyalok seregébe. A temetőben összegyűlik az egész falu, és ott vannak Tésáról, Mikoláról és Perőcsényből mind a fiatalok. Föld alá fektetésünk magasztos és felemelő pillanat. Aztán évekig mesélnek rólunk, semmit sem tudva eltűnésünk valós okairól, egyre színesebben előadván a történetet. Az emlékezés hősei leszünk, akikre mindenki büszkén gondol majdan. A velünk történ-

tek beleolvadnak a falu és a környék közös történelmébe, ahogyan a szerelmesekkel is történt, Marlonnal és Marionnal – ki tudja hány száz évvel ezelőtt.

Újra és újra elidőztünk a temetési szertartáson, az arcokat kutattuk, ki mennyire meghatottan áll a sírnál, a nehéz fagyott földkövek körül, várjunk csak: igen-igen ő is ott van és ő is, meg eljöttek azok is, nehéz volt továbbhaladni a képzeletben, hiszen boldogságot nyújtott a magasztos pillanatok visszapörgetése. Időnként könny szökött saját szemünkbe is – a képzelet örömétől vagy a sajnálók sajnálata miatt: nem tudom.

Reggelig ezerszer is lejátszódott bennünk pusztulásunk felemelő története: szinte kedvet kaptunk tőle, mikor végre megpillantottuk az endrei templomok tornyát az oszló-bomló ködön és sötétségen át.

(a bíborerdő remetéje)

A falu határát kőkereszt jelölte, rajta Krisztus urunk megtépázott teste. A kereszt előtt durva ruhába bugyolált férfi gubbasztott, akár a mi Marlonunk, a bíborerdő remetéje. Alakja távolról meseszerűnek tűnt, ám közelről koszos volt és visszataszító. Felfigyelt ránk, mint korai érkezőkre, s nem várva, hogy üdvözöljük, szavaival ránk vetette magát:

– A bűn ostromolja testeteket, a bűn kínozza lelketeket, de a mi Urunk erős, ereje a szeretetben van: megbocsát nektek.

– A bűn halált hoz a nemzetre, a törökpestis elpusztítja a férfiakat, ágyas ringyóvá teszi az asszonyokat, rabságba veti a gyermekeket. De az Úr ereje a szeretetben van: megbocsát nektek.

– Űzzétek ki szívetekből a gonoszt, térjetek meg az Úr oltára előtt, vegyétek magatokhoz a szeretet keresztjét!

Hatalmas fakereszttel hadonászott az orrunk előtt, dülleteg szemei vészesen forogtak a csontraaszott szemgödörben. Szavaira figyelni sem tudtunk, legfeljebb annyit értettünk: az Úr ereje az ijesztgetésben van. Lassan hátráltunk, el a levegőben suhogó kereszt ívétől, majd hirtelen – mintha összebeszéltünk volna – sarkon fordultunk, és futásnak eredtünk. Akkor álltunk csak meg – fáradtan, lihegve –, amikor már nem hallottuk az öreg sipítozását. Ez aztán teljesen eszement – mondtam –, még jó, hogy nem éjszaka értük el a faluhatárt.

Mindketten belenevettünk a kora tavaszi napba – álmosan és felszabadultan, újabb és újabb hullámokban rázott meg bennünket a röhögés, egymásra néztünk és röhögtünk, a napba néztünk és röhögtünk, röhögtünk teljesen céltalanul, ok nélkül. Megszólalni sem tudtunk a fojtogató röhögéstől, míg aztán egy útszéli csőszkunyhóban ledőltünk egy órát, kettőt pihenni, de talán még akkor is, még álmunkban is röhögtünk.

(ébredés, kocsmalakók)

Milyen kár, hogy nem eszeltek ki bölcs mondást arról, hogy ki röhögve alszik el, miként ébred majd. Vacakul. Igen, vacakul ébredtünk, kedvetlenül. Továbbmenni nem akaródzott: minek.

– Hallod? – kérdeztem.

– Igen. Hallom. Mit kéne hallanom?

– Mindegy, fő az, hogy beszélgetünk.

Értelmetlen szóváltás volt ez kettőnk között, mindegy, miről, de egymásnak. Most – utólag – arra gondolok, mennyivel több ez, mint életem izgalmas, vad kalandjait magamnak mormolni, magamnak vagy magam elé egy kocsmai asztalnál. Nézd, egy hülye – így mutogatnak rám a fiatal kocsmalakók, s csak mikor már hullarészegek, akkor küldenek egy pohárral a legvacakabból, hogy még inkább röhöghessenek az eltorzult arcon. Magamnak és magam elé: tudom, ez lesz a vége, csak a csaljátékosokat hallgatják meg és a talpnyalókat: így áll össze a mesélés szövete, innen a kocsmától a királyi tanácsig és a királyig. A királyig, aki olaszlapdát játszott, mikor a pogány megtámadta az országszéli várakat, s a hírnök szavait is csak a játszma végeztével hallgatta meg, s akkor is minő figyelem volt az övé. Magamban vagy magam elé, tényleg lassan bolond vagyok, látom magamat, egy kocsmai bolond.

– Hallottad? – kérdeztem újra. – Hallottad?

– Igen – válaszolta. – Az éjjel, ahogy átvágtunk a parti utakon, félelmetes volt. Szívünk úgy vert, mint két vágtató ló patája.

– Menjünk – mondtam, és indultunk tovább, de indulásunk inkább volt lemondás a veszedelmes és titokzatos kalandokról, Sztambul varázslatos forgatagáról, mint valami felé tartás. Bár mitagadás: így is eljut az ember a kitűzött célhoz.

Hamarosan beértünk a faluba, ételt és bort koldultunk némi munka fejében. Egy kocsiról zsákokat pakoltunk le, máshol tuskókat repesztettünk szét hatalmas vas- és faékkel. Otthon is csináltuk ezt, nem jelentett nehézséget. A zsákot mindig úgy kell a hátra venni, hogy a súly ne terhelje a gerincet, s akkor akár százszor fordulva sem purcan ki az ember, ez a trükkje a dolognak, mint a tuskóhasításnak az, hogy mielőtt egyet is csapnál a fejszével, megvizsgálod, hol adja a repedést a fa, annak a vonalába illeszted a vaséket, egy csapás: reccsen és nyílik. Most a faéket teszed a résbe: újabb csapás... és így tovább.

Ezt az éjszakát Endrén töltöttük, egészen közel a Buda környéki falvakhoz, de kedvem sincs beszélni róla. Jöjjön inkább Óbuda, aminek jönnie kell.

Második rész

(ittasodó kard, a török nő, hatalom)

– Stefán bácsi, Stefán bácsi! – rohantam egyik reggel az óbudai pék műhelyébe. – Hol a fiú, akivel jöttem? Hová tűnt? Együtt feküdtünk le, s reggelre eltűnt.

– Egyedül jöttél – mondta a szőke párnásarcú férfi. – Mind azt hiszi, hogy valaki elkíséri. A nyomában koslat. Megvédi a rátörő rablóktól és fenevadaktól, s unalmas órákban beszélhet vele. Mióta ebben a műhelyben dolgozom, mindenki egyedül érkezett és egyedül ment vagy szökött tovább.

Ijedten harapdáltam a kenyérszagot. Stefán bácsi egykedvűen elfordult, a leégett fát kaparta ki a kemencéből, az egyik segéd mellém lépett, kezembe nyomta a dagasztóteknőt. Ideje dolgoznod.

Ez volt az első este, hogy egyedül érkeztem a vacsorára. Aki társam volt ed-

dig, talán török fogságba került, talán rabszolgaként hurcolják éppen Sztambul felé; lehet, rám is ez a sors vár. Ki tudja, mit forgat a fejében a ravasz pék, miből pótolja a hiányzó pénzeket.

Csodálkoztam, hogy vacsoránál mindenki úgy tesz, mintha már eddig is egyedül lettem volna, nem találtam útitársam megüresedett székét. Szokás szerint sorban ültek a segédek, s a gyerekek az asztal jobb és bal oldalán, az asztalfőn Stefán bácsi és mellette a török Hasszán Patináj. Hangtalan ettünk, csak a két felnőtt férfi beszélgetett.

– Bizony – mondta a pék – a nagyapám elmesélte, miként is zajlott az a híres foglalás, mikor Buda végül is kendtek kezére került. A vár alatt a sváb parasztok szőlőföldjei tele voltak török harcosokkal, hogy szinte alig is látszott a szőlő zöldje, ez a színes forgatag volt a szultán, Szulimán serege. Ott álltak, éjjel és nappal figyelve a várat, így-úgy alkudozva a nemesurakkal, hogy adnák át békésen. Szinte mindenki hajlott volna az alkura, ám Bálint úr megmakacsolta magát: inkább az életemet – mondogatta. De kinevették, nemcsak a nemesurak a tanácsban, hanem az éhenkórász budai polgárok is. A szultán pedig nem győzte már a várakozást. Felüzent a magyar kapitányoknak és tanácsuraknak: Ha tinéktek kedves a béke, adjátok a kezemre és uralmam alá a várat. És addig válaszoljatok, míg rátok nem szabadítom a mezők vadjait, seregem vitézeit, minden lovasomat, minden katonámat. S ha nem kell nektek a béke, lenyellek benneteket csecsemőstül, mindenestül.

Bálint úr rögvest válaszolt a fenyegető üzenetre, dörgedelmes levelet írt a fényes szultánnak: Távol áll tőlünk, hogy ilyesmit megtegyünk, hiszen akkor kevés kell hozzá, s mind kiveszünk Magyarhonból.

Szulimán dühödten olvasta a magyarok levelét, s megadta a végóra válaszát: Ti éles kardotokkal ijesztgettek bennünket? De a mi kardunk is van olyan éles, mint a tiétek, s van elegendő vitézünk, hogy megvívjunk, és ki tudja, a háború órájában melyik kard lesz a gyorsabb, hogy húsba marjon és megittasodjon a tömérdek elesett vérétől.

Bálint úr a legvitézebb magyarok közül csapatot szervezett, hogy velük védi meg a várat, tömlöcbe vetteti a gyáva tanácsurakat, de terve meghiúsult. Alighogy megérkezett Szulimán levele, különös események riasztották meg a budai polgárokat. Hatalmas, vérfagyasztó rikoltású madarak lepték el a várost, kitúrták fészkeikből azokat, akik már réges-régóta ott laktak. A város népe rettegni kezdett, s még inkább rettegett, mikor a vízhordók jelentették: a Duna telis-tele kígyókkal és csípős férgekkel. A budai polgárok összeesküdtek Bálint úr ellen. Egy reggelen a házához lopóztak, s amint kilovagolt, elkapták és a török táborába szállították. Azt mondták, a szultán nem becsülte őt semmire gyáva népe miatt, s ezért került aztán börtönbe életfogytig. Szulimán a várat elfoglalván lekaszabolta a lakosságot, nem bírta látni a megalkuvó népség egyetlen példányát sem. Csak ketten menekültek a haláltól: Bálint úr szépséges hitvese és kicsiny leánya. Hogy velük mi lett, merre pördítette őket a sors, senki nem tudta meg. Mondják – igaz vagy nem igaz, nem tudom –, az asszony a szultán háremébe került, s a lánya felnőtt korában követte őt, s ma már az unoka is ott van... Ugyan ki hihetne az efféle szóbeszédnek.

– Régi történetek ezek – nevetett ekkor Hasszán Patináj, a török –, s ha nem lát-

nám, mi szépen gyarapszik a budai népség, s mi szolgálatkészen gyártja a szebbnél szebb árukat a várbeli törököknek, akkor bizony el is hinném. Nem volt itt huzakodás, kedves barátom. Mikor uralta a törökhont olyan szultán, akinek kedve lett volna az efféle macska-egér játékhoz. A nagy Szulimánról meg ezt feltételezni is kacagtató. Ám amit az asszonyról mondtál, érdekes. Itt a várban a pasa körül, igen ott van egy fiatal fekete lány, török az arca és török a beszédje, a neve mégis: Török nő. Sosem értettem miért, amikor is egyszer Thürbáli, a pasa, a tokaji boroktól áttüzesedve kacifántos históriával lepett meg. Mesélt a lány anyjáról, nagyanyjáról és annak az anyjáról, s hogy miféle titokzatos úton kerültek a szultán közelébe, s hogy azóta is minden szultán a Török nő foglya, s ha egyszer valamelyik fenséges uralkodó elvesztené őt, a hatalma is semmivé válna. Most itt őrzik Budán a Török nőt, nehogy a Sztambulban viszálykodó hatalmasságok...

– Reggel korán kelünk, fiaim – vágott Hasszán szavába a pék. Mi tisztelettudóan felálltunk, odahagytuk a konyhát. A folyosóra kiérve hallottuk, hogy megindul újra a beszélgetés, de a szavakat már nem bírtuk kibogozni.

(kockajáték)

Hetek teltek el a pék házában. Hajnaltól napestig a kemencék mellett, de éjszaka a kockadobálást gyakoroltam. Ez volt az egyetlen mód, hogy fölkerüljek a várba. Amíg a kovász a teknőben dúsult, s a friss kenyér a kemencében sült, a hatalmas asztal köré ültünk, mi segédek, és kockáztunk. A véletlenre bíztuk aprócska fizetségünket. Feszülten vártunk minden dobást, hogy a csontkockák kiguruljanak a pohárból. Már megint te nyertél – mordult az egyik. Hamarosan mind fanyalogni kezdett, ha velem kellett volna játszani. Ügyességemnek hírét vette a gazda is. Néhányszor magához hívatott, hogy játsszunk egy kört. Sorra megvertem őt is. Aztán Hasszán Patináj, a török is megpróbálkozott, de vesztett minden egyes alkalommal.

Felviszem a várba – mondta egyszer Stefán bácsinak. – Hadd keressen egy kis pénzt mindannyiónknak. Így kerültem a várba, mint kockajátékos, mármint olyan, akinek a szerencse a kezére jár.

Katonák érkeztek szolgálatból, s leültek velem játszani, koppanás koppanást követett, mind nyerni akart tőlem, s én csak gyűjtöttem a pénzt Hasszánnak és a péknek.

(másik játszma)

Játék után téged lestelek. Tudtam, hogy itt vagy – hittem abban, amit Hasszán mesélt. Tudtam, itt őriznek, Köprüli vagy Thürbáli, tudomisénkicsoda, s benned őrzik a szultán fenenagy hatalmát, fenséges birodalmát. Azt gondoltam, szeretni foglak. Láttam az arcodat éjszaka és nappal. Fekete a hajad, a szemed zöld. Különös arcod mindenütt feltűnne. Biztos voltam, hogy füledbe jut a hír a rendkívüli kockajátékosról és keresni fogod az alkalmat, hogy találkozz vele. Meg kell ismerned őt, hiszen te a szultán talizmánja vagy, véletlenül dobban a szíved, mint a szerencsejátéknak.

Órákat ültem a templom mögötti kőpadon, temérdek időt, s nem volt nap, hogy az öreg ne telepedett volna mellém, pedig iszonyodtam tőle, nem azért, mert a török kutyáit sétáltatta befolyást és pénzt remélve, hanem mert büdös volt és mindig beszélt, utálható hangon, utálható szavakat. Vidékről jött, a fia kapott itt munkát valamelyik török hivatalban. Azt mondta, korábban, fiatalon micsoda férfi volt, különb, mint a fia, és persze különb nálamnál is. Valahol a végeken harcolt évekig, hol itt, hol ott szállásolták el, a férjeiktől megfosztott asszonyok alig várták, hogy benyisson hozzájuk. „Először az annyával csinyátuk meg, osz bejött a lyánka is oszt azzal is megcsinyátuk" – nyöszörögte mindig, aztán a farkához nyúlt, megmarkolta az ernyedt részt, és már húzta is tovább a kutyákat, tovább egy másik padhoz. Tellett a temérdek idő, amíg vártalak. Játékutának és játékelőttök. Némikor fiúnak hittelek, máskor lánynak, és valójában nem is tudtam eldönteni, szeresselek-e vagy sem.

A fiút meg kell ölnünk – hallottam a katonák sutyorgását, amint a játék után kifordultam a kocsma ajtaján –, kizárja a véletlent és elszedi az összes pénzünket. Nem tudhatták, hogy velem is a véletlen játszik, csak egy másik játszmában, ahol az öt hatos még beugrónak sem elég. Veszélybe jutottam, egy kocka a sarkán pörgött, a hatos és az egyes között billegett, s a többi kocka... azokra figyelni sem tudtam.

A kocsmázó várőrök felbéreltek néhány gyilkos figurát, hogy támadnának rám valahol, bárhol: a lényeg a halál. Nem tehetek semmit, nem zárhatom ki a véletlent: itt az ideje, hogy feltűnj az életemben, különben veszve vagyok, s nem kevésbé veszve ez a kis ország, aminek vesztét te őrized.

Bármikor megölhetnek, bármikor kardot döfhetnek a hátamba, a szívembe. A vár zegzugai a játszma végét rejtik vagy éppen a folytatást. Nem kell az éjt várni, nincs, ki ne ölhetne akár fényes nappal, ebéd után, netán hóbortból. Senki sem figyel, s ha valaki mégis, azokat eltakarják a falak sötét sarkai, az árnyékrejtette szegletek.

Mennünk kell – billent az ötödik kocka. Nem láthattam az arcod, sötét volt. Karon ragadtál, és szó nélkül vonszoltál magaddal. Magasabbnak hittelek, testedet könnyebbnek... Csendben csusszantunk át az utcákon, részegeket és leselkedőket kerülgetve, házöbölből házöbölbe bújtunk egyre közelebb jutva a keleti kapuhoz.

Ez a magáé – csaptad a zacskó aranyat az őr markába, és már kint is voltunk. Egy zacskó még a zsidó lókupecnek, és már vágtattunk is el Törökbudáról. Mögénk került mindaz, amitől annyira féltünk, amit annyira szerettünk.

(megroppant falak, fenyett száj)

Azon az éjszakán a szultán palotájában megroppantak a falak, felborultak az ezüstkupák. A fenséges uralkodó asszonyaihoz rohant, hogy békességet leljen, feledhesse ijedtségét, ám a háremben minden nőnek megindult a vérzése. A nemes bégek seregestül vetették magukat a halálba, ki a szultán parancsára, ki megelőzve azt, önszántából. A konyhán vörös legyek lepték el a tálakat, hogy méreg legyen az étel az elkövetkező napokban. Halálba a csillagok kutatóival – kiabálta a szultán. – Halálba seregem vezéreivel, halálba Thürbálival és Köprülivel, megcsaltak szeretetükkel.

Nemes császár – szólt ekkor a keletről menekült megtűrt –, az ég tesz téged semmivé, a világ sárkánya nyel el, akár Sztambul éhező nyomorultjait. Jelet kaptál: Az ég átnyújtotta utolsó poharát és névtelenné tesz. Vedd úgy, mintha nem is történtél volna. Amit a paradicsomkerthez véltél hasonlónak, csak az étkes halál fenyett szája. Elvesztetted végleg azt, aki ellened volt, akitől édes volt a hatalom.

A szultán abban a pillanatban reszketni kezdett, szökni próbált testéből, kiszáradni kezdett a vére, csorogni kezdett az esze, s nem tudta eldönteni, mit tegyen, mely tartományba szökjön, ha szöknie kell.

– Hatalmas király – folytatta a keleti –, aki veled van, nem figyelmeztet. Vesztettél. Nincs okod a félelemre, amit a rendelés a fejedre rótt, feltétlenül megtörténik.

Tán vérszomjas seregek indultak azon az éjszakán, hogy elsöpörjék e kis ország maradványát, azt a pár szót, amit még beszéltek itt, együtt a maradék harcosokkal és azok szeretőivel, talán csak hírnök indult a császár udvarából szóbeli vagy írott üzenettel Köprülihez: Halod-e te Köprüli bég, elveszejtetted nemes kalickánk legékesebb madárkáját. Köss kardot és hozd vissza, s ha ez megtörtént, halálodért csak utána jelentkezz fényes udvarunkban. Azon az éjszakán, amikor mi kiértünk a törökdúlta vidékről, Köprüli szent esküvel fogadta meg, hogy visszaszerez téged a szultánnak vagy akár magának is.

Ettől az éjszakától minden érted és veled történt. Bár az én időmről legalább annyira szó volt, mint a tiédről. Vajon ha az enyém veszve van, a tiéd duplázódik-e. Nem tudtam eldönteni. Feküdtem melletted, hagytam, hogy ellökd a kezem, mint később ugyanígy minden és minden éjjelen. Ezért nem szakadhatok el tőled ma sem, nem tudom, hogy ki vagy, s hogy valaha tudhatom-e.

Ám korántsem volt mindez olyan halálos, mint hinni lehetne, hogy netán a szívünkre a boldogtalanság, mint végvárak ágyúktól szétlőtt fala hullott volna, vagy a szomorúság akként telepedett volna lelkünkre, mint a hamu a hajdan ép házak helyébe, tele állati csontokkal és nem kevésbé embermaradékokkal. Az ötödik kocka sosem gurul ki a pohárból, a hatodikat pedig csaljátékosok rejtegetik.

(végvárak, lopakodás)

Végvártól végvárig. Omlatag falak, zavarodott részeg katonák, dőzsölő vezérek. Lopakodás hol ki, hol meg be, védelemből veszélybe, veszélyből védelembe. A magyar, olasz és német zsoldosok zagyva nyelve összekuszálta gondolkodásunkat: nem tudtuk, hol vagyunk, és mikor, ki harcol ki ellen és miért. A katonák a bort és a kövér konyhásnőket dicsérték, a parancsnokok a nemeslelkű törököket és a tőlük kapott ajándékokat.

Omlottak az emberek, akár a várak hajdan erős falai – mondta valahol az angol lőmester. – Ha látnátok nálunk a kelettengeri várakat, miként magasodnak a víz fölé rendíthetetlen falaikkal. S a föld felől a falakat csapdosó élénkzöld burján, vízzel telt vastag levelek, csattog-pattog belőlük az élet. Itt meg sínylődnek a fák, a növényzet, és velük senyved, válik halálra minden végvári vitéz.

Ezt mesélte estétől hajnalig, hosszan, végeérhetetlenül, újra és újra színezve a tengert, a várakat s a növényzetet, míg borukba nem fordultak az eltorzult ka-

tonaarcok. Nem, egyikőjük sem kerülhet angol földre, egyikőjük sem szeli át a tengert Calais és Dover között. Itt maradnak mind, az angol lőmester is, itt maradnak addig, míg szerény testüket felébreszti a reggeli szomjúság.

(varacskos fej, csatakos vívmező)

Évek is telhettek el így, hogy szöktünk és szöktettelek, míg aztán utolsó utunk Babócsára vezetett, amit akkor, már nem is tudom, megvédenünk kellett vagy visszafoglalnunk... Mindenesetre a várban voltunk már, amikor elkerülhetetlenül beállt az a bizonyos végvári béke, az unalom és a kérkedő párviadalok ideje. Mi ódzkodtunk a párharcoktól, az unalmunkat pedig a rettegés töltötte ki, hogy Köprüli, aki visszaszerzéseddel volt megbízva, majd megtudja, szóval fülébe jut a hír rólad és rólam. Lehet, csak napjaink vannak így együtt, lehet, csak óráink, perceink – mondtad olyan sokszor, ijesztően sokszor.

És ami késik nem múlhatik. Üzenetet kaptunk: Add vissza a lányt, ha nem, vívjunk meg érte!

Héfőre tűztük ki az időt, hétfő reggelre. Andrózót, egyet az olasz zsoldosok közül megkértem, lenne fegyverhordozóm ezen a reggelen, hogy méltóképpen állhassak a Kalocsai Vilajet rettegett kapitánya elé. Andrózó a fejét rázta. Mért pont őt szemeltem ki arra, hogy végignézze nyomorult pusztulásom, mért pont ő legyen az, aki a várba szállítja élettelen testem... De ki lehetne más? – kérdeztem. Attól félt, ha tőle tudod meg halálom hírét, soha nem szerezhet meg magának, soha nem mutathatja szerelmét. Sarkon fordult és elfutott. Este érkezett vissza. Dühösen ordított be az ablakon: reggel találkozunk.

Nehéz eldönteni, a vár volt-e kicsi vagy a mező nagy, ahol Köprüli, az álnok, már felfegyverkezve várt. Az éj leple alatt érkezett volna, ám a hold és a csillagok a lehető legfényesebben tündököltek szerencsétlen, sírhatnám hazám egén, s jól láthattuk mindahányan a lőréseken át vagy a vár fokáról, hogy miféle vérmes arc az övé, micsoda gyilkos ábrázat.

Lóra kaptam, még utószor végigfuttattam szememet a várudvaron, pillanatot talán vagy még annyit sem, elidőztem a kezeden. Csak semmi érzelem – suttogta fülembe Andrózó, az olasz fegyverhordóm.

A térség szélén fehérorosz marhahajcsárok tanyáztak. Marhákkal kereskednek – mondták, de tudta mindenki, híreket visznek a császárnak, Szulimánnak vagy éppen annak, aki megfizeti. A végvári vitézek szívből gyűlölték ezeket a kétes figurákat, a végvidékek hiénáit, s ha az alkalom úgy adta, gyors ütemben lekaszabolták őket. Most nézők lesznek – gondoltam. Nézői e véres küzdelemnek, mely során vagy megvédem nemzetem becsületét, vagy a halállal nemesítem a hon nevét. Így veszteni valóm csak az életem volt. És mily kicsiny áldozat ez ahhoz képest, hogy mekkora a tétje az ütközetnek.

Ő velem, én vele szemben. Arcizma sem rezdült, arcizmom se rezdült. Ez kimondatlan is szabálya volt a páros küzdelemnek. Ekkor még nem jöttek divatba a félrevezető grimaszok.

Indultunk egymás felé (Andrózó és a török szolgája kicsit hátrébb maradt), a marhakereskedők álltak a legközelebb, hogy mindent kileshessenek, s szétkür-

töljék jó pénzért a keresztény és a muzulmán világban, az ellenségesség és a barátság látszatát mutató uralkodóknak, akik közül a legjámborabb is legfönnebb azzal tűnik ki, hogy kívülállóként szórakozik végső küzdelmünkön, elvérzésünkön.

Hallótávolban voltunk. A török kiáltott először: Maas? Nem tudtam törökül, lustaságom miatt, amit gyakran azzal indokoltam, hogy az ellenség nyelve annyira gyűlöletes, hogy nem lennék képes néhány szónál többet megtanulni. Szerencse, hogy itt voltak a bámészkodó oroszok. Az egyikhez, akit egy korábbi útja során megismertem, odaszóltam: Afanaszij Avramovics! Szkazsitye pazsalujszta, sto on gavarit?

– Eta znácsit: zarpláta. Jivó intyerészujet, kakóje váse gyényezsnoje szagyerzsányije.

– Te mocsok Köprüli – kiáltottam vissza – nincs okom panaszra. Ócska krajcárokat csörgetsz a zsebedben, de nekem hat vitéz magyaron kívül tíz havi zsoldommal adósom a magyarok királya is.

A török gúnyosan nevetett, majd vágtára fogta lovát: – Kanama! Alig hallottam az orosz hangját, a vérfortyantó szó fordítását: Znácsit, krovotyecsényije, belevetettem magam a küzdelembe. Villogtak, csattogtak a pengék, vérrel és verejtékkel telt meg a markolat, akár a levegő vér- és izzadtságszaggal, s a török nyelv furcsa szavaival keveredett: Baba! Baba! Azar azar bacak! Bacak, Baba! Én halkan – mert nem volt ínyemre a rikácsolás – rád gondolva csak annyit mondtam: Az Istenért és a hazáért!

Órákat tartott a küzdelem, a nap telt-múlt, a szolganépek feszülten vártak. A szabályszerű vívás, a csapások vitézi megformálása mindkét részről fokozatosan elmaradt, s párharcunk eszeveszett vagdalkozássá vált. Tudtuk, az lesz a vesztes, akinek, ha csak egy másodpercre is, de lassabban mozdul a karja. Akiben egy gondolat megakasztja a végső erőfeszítést, vagy meglátja a fák dús lombozatját, a leveleken játszadozó napsugarakat. Úgy éreztem, az előbbi őt veszélyezteti (törökül sokkal nehézkesebb a gondolkodás), míg az utóbbi engem: Éppen ezen a mezőn fogtam meg először a kezedet, s talán azt is mondtam: szeretlek. Fáj a kezem – súgtad pár feszült percet követően –, megégettem. Pont ezen a helyen. Könnyen húsba szánt a penge, ha szisszen a szerelem.

Sajnáltam, hogy feltételezésem igaznak bizonyult. Köprüli keze egy pillanatra elakadt, szinte csak másodpercekre engedve rést a váll és a nyak találkozásánál. A fej turbánostul pottyant a fűbe, s csak a földre érve vált ketté. Milyen puha egy turbán, milyen kopasz és forradásos Köprüli feje.

Dicsőség volt ez és menekülés és boldogság, bár Köprülit többé nem neveztem átkozottnak.

(dobbantó hatalom, sovánka végtagok)

Utolsót dobbant a szultán fenenagy hatalma, varacskos feje leszakadt a nyakáról és szétpattant a márvány kövezeten, a fejnélküli test megingott a gyöngyökkel rakott székben, a telve-has kibillentette onnan a sovánka végtagokat. Hogy a kiterített halott mégse legyen elrémisztő, Thürbáli fejét nyesték le s varrták a szultáni testhez. A halottól búcsút vettek a birodalom leghatalmasabb bégjei, az ellenséges

uralkodók (keletről és nyugatról) és Sztambul egyszerű népe. A temetési szertartás magasztos és felemelő volt, méltó egy birodalom pusztulásához, fenséges nyitánya a vesztendő háborúknak. S ahogy senyvedni kezdett az ellenség, úgy látszott növekedni a végvárak koszlott népének ereje. Babócsa harcosai esténként kupákat vagdaltak a falakhoz, s a Jézusurunkra esketett uralkodók seregeket szerveztek a pogány fenevadak ellen. Nemesurak és polgárfik kötöttek fogadásokat, hogy ki hányat is fog lekaszabolni Allakh szörnyszülött népéből. Megindultak a vérre szomjas csapatok, sorra foglalták vissza a török kezébe került erősségeket. Budának háromszor estek neki, majd a porrá lövetett városba ellenállás nélkül vonulhattak be. A se szeri, se száma csapat nekiesett a romoknak, hogy alóluk némi kincset gyűjthessen, s a pincéket törték föl, mind levágták az oda menekülteket, aranyaikat magukkal vitték. A török hamarosan végleg eltakarodott hazánkból, majd eltűnt a felszabadító kósza tolvajsereg is.

Babócsa duhaj katonái között éltünk. Ünneplés ünneplést követett, a mesék kusza rengetegében lassan tűnni kezdett, ami volt. Senki nem tudta meg, mi közünk ahhoz, ami történt, legfeljebb a bajvívásra emlékeztek némelyek, ám ez jelentéktelennek látszott a szóban forgó fergeteges hőstettekhez képest. Egyik reggel valaki beszólt az ablakunkon. Odapillantottam, de a spaletta takarta az arcát, csak a szavait hallhattam. Kelj fel, jókatona – mondta finoman és puhán –, eltűntek, akik a végre játszottak. A bajkeverő Isten tetemüket magához ölelte. Eltűntek mind, s a megürült budai vár lakásai most kebelükre várnak. Kelj fel, nyisd ki a szemed: Íme a szép nő, a hitvesed. Valódi lett, aki a fantáziában született.

Ébredj! – nyúltam a válladhoz. – Vizérben fekszünk, s ez méreg a testnek és méreg a szívnek. Budára kell mennünk.

Gyorsan összepakoltuk a ruhákat, edényeket, fegyvereket, hogy mielőbb elhagyhassuk a fertőzött házat. Súlyos csomagokkal indultunk útnak, alig-alig bírhattuk. A ház mérge gyengévé tett bennünket, hinni sem mertük az első lépések után, hogy ingatag testünk Budára valaha is visszatérhet.

(földkötő híd, országhordozó tutaj)

Buda. A város alaposan megváltozott. Hatalmas pontonhidak kötötték össze Pesttel, hogy a Duna nagyobb áradásokkor el ne sodorja a várhegyet s a környező épületeket. Új utcák épültek a vár körül, s azoknak a győzelemtől eltelt budai polgárok dölyfös neveket adtak. A mienk is ilyen volt: Törökugrató. Nem leltük a régi épületeket, és senkit a régi ittlakók közül. A serény munkálkodást a szertelen locsogás és a nagyképűsködés váltotta fel. De lassan mindenbe beleszoktunk, annyira, hogy végül már semmi nem zavart bennünket. Úgy beszéltünk könnyed eleganciával a törökök végéről (ami megtörtént), mint saját végzetünkről, mindőnk pusztulásáról, ami majdan megtörténik. Hangszerek húrjához hasonlítottuk emberi életünket, mely mind nagyobb és nagyobb impulzusokat kapva a rezonanciától megszakad. Egész világrendünk – mondogatták egyesek – kiérdemelte a végső impulzusokat, a rezonanciaszakadást. Az öregek csak azt hajtogatták: Úgy lesz, mint régen volt, akár egy levessel telt edény, akként fordulnak ki medrükből a tengerek, s lepik el sós vizükkel a szárazföldeket, de immáron nem lesz hajó, ami a vízfedte hegyekbe belebotolna, ha csak Krisztusurunk nem siklik végig a lévé pusztult földön.

Voltak, akik az újjáépítést átkozták, mondván, a simára kövezett utakban van minden baj oka. Hiszen összes szervünk, egész testünk, meg persze a lelkünk is a talpunkon szerelhető. Göcsörtös talpú életmód-cipőket gyártottak, hogy ellensúlyozza az utak simaságát, s folyamatos javítás alatt legyen a szervezetünk. Messziről felismerhető volt az életmódcipősök állatmód járása.

Ki a lehetséges túlélésre biztatott, ki inkább minél előbbi pusztulásra. Hangfoszlányokból és villanásokból tevődött össze a nap, amiről sosem tudtuk, mikor kezdődik és mikor végződik. Csak megszokásból neveztük a reggelt reggelnek, az estét estének. Az utcasarkok megteltek pénzlesőkkel és mindenre kapható munkátlan csavargókkal. Itt-ott késpengén tört meg a nap, vagy egy erős kézen a nyak, és mindezt a prédikálók üzelmei színezték.

Egy nap, elhagyván a lakást, üvöltöző férfira lettem figyelmes, vagy tíznek magyarázott, tíznek a legnyomorultabbak közül.

– Testvéreim, hallgassatok, ha hallgatni tud a szívetek. Testvéreim, feles az erő, ami karjaitokat lakja, és hiába a kereszt a melleteken. Fegyverünk csak élrefenyett kasza, parittya és fütykös, s ez is halálba ránt, hiszen nem a fegyver, ami feltűnik rajtunk, hanem az irdatlan szegénység. Mert magasztosabban állanak a megrogygyant falak is – ahogy a Biblia megírja – a testek tönkreaszott tornyánál. Testvéreim, ne hagyjátok, hogy testetekből táplálkozzanak és lelketeket szétrohasszák.

Ekkor a hentes hangját hallottam meg a háttérből: Lökjetek levest nekik – kiáltott magabiztosan –, aztán szűnjön a sipák.

A prédikáló a vihogó hentes felé fordult: Meg fogsz dögleni, hiába csevapolsz a levegőbe, hiába csevapolod bele magad a nőbe. Meg fogsz dögleni. Beleszaglik a pofád az éjbe. Szagra gyűl az éji török, befal téged.

A hentes a hasát fogta a röhögéstől, öklendezett a csevaptól, és bazmegolt a beszédtől. Császár volt az éjlakók között, a bukszája dugig volt pénzzel, mindenki rettegett tőle. Lopta az anyagot a testből, teleszórta cselcsillámokkal a várost.

– Meg fogsz dögleni – folytatta a nyomorult –, hiába röhögsz, a ganyéba húz a fizetvény, a szarba fogsz belefúlni, a hulládtól öklendezni fognak a kiéhezett keselyűk is. Véged lesz, dögtolvaj, neked is véged lesz.

Most már az emberek is nevettek. Röhögve lefetyelték be a levest, szürcsölték, fröccsölték. Telt a gyomruk, és közben készült a halál. Senki nem hitte, de készült a csaljátszmás éj és a csaljátszmás reggel. Akár egy régi könyv finom lapjai, úgy követték egymást az események, aztán a legkeményebb lap is átszántott a levegőn, el is kalandozhatnánk talán arra a finom puha kézre gondolva, amelyik a maradék időben lámpát olt, és magára húzza a takarót, ha nem történt volna meg az a reggel, ha az a kéz, akárcsak annyi más budai kéz nem éppen erre a reggelre ébred.

(reggel)

A nap lassan emelkedett, először a várdomb magasába, majd tovább, Jasszán Péter török kereskedő háza fölé. Ilyenkor mindenki, aki itt élt, feledte, hogy a rafinált kereskedő Hasszán Patináj vagyis Korcsolyás Hasszán néven a török követeként érkezett a várba, évekkel ezelőtt, s hogy ily soká maradt, legalább annyira titokzatos, mint érkezése volt. A főtéren szaporodik a nép, kik a templomból tódulnak ki, mások a kemény éjszaka után támolyognak haza épp, s fel-

tűnik már némely kalmár is, aki hosszú útról ez ünnepi délelőttre tér meg. Milyen fenségesek a délelőttök, mikor feledve a dolog, mikor a köznapok monoton perceit felváltják a világot észrevétlenné tevő felhőtlen fecsegések. Ám azt sem tagadhatjuk, a munkától ürített napok közel sem mindig voltak melegágyai a pihenésnek, némikor a külső zavarók, máskor a belső zavarodottság felbontotta az elvárt és megérdemelt harmóniát. S e bomlasztó hangulat gyakran futótűzként terjedt a főtéren egymáshoz érintésnyi közelségben lévő nép körében.

Valami történt az éjjel, suttogták most is éppen, valami különös eset. Voltak, akik tudni vélték, hogy halálos áldozatok is vannak, az őröktől hallottam – erősködött az egyik –, rablásnak indult, de gyilkosságba torkollt. Mások azt állították, ismert személyiségek vannak a hullák között, néhányan (egy biztosan – helyesbítettek) a város vezetőségéből, megbecsült polgárai közül valók. Zsongó, ideges, zavarodott méhkassá változott a főtér, ahogyan ez lenni szokott – izgalom keveredett a rettegéssel, egy pillanatra mindenki áldozat és nyomozó lett, de biztosat senki sem sejtett, így a várakozás nőttön-nőtt. Ebben a megvadulni kész forgatagban minden zajt fölülmúlóan valaki üvölteni kezdett.

A férfi – ócska ruhájáról rögtön felismertem, ő volt, aki tegnap a levesosztásról szónokolta őrült történetét – újra és újra elbődült. Szavait szinte érthetetlenné tette a hangerő, de szükség sem volt az értésre, mindent megmagyarázott az élettelen test, amit hatalmas erővel lökött az üvöltést kísérendő a levegőbe.

A nap immár maga mögött tudta Jasszán Péter házát, s a királyi vár lakótornya fölé ért – ez éppen az a kép, amit minden gyerek jól ismer a király címeréről, az igazi és ólomkatonák pajzsáról –, a férfi még mindig üvöltött, hangját most százszorosára növelte a rémült csend.

Testvéreim, budai polgárok!
A cselcsillag levetkezte hamis fényét!
Lássátok a jelet!
Kit az éj császárának hittünk,
ím bevégeztetett!
Kinek arcát nem világították
át a kovakőpuskák,
sem az őrszemek lángcsóvája,
íme: Tetem!
Testvéreim, a csalfény aranyak
nem világítanak többé
a budai éjbe!

A hang mind erősebben, testesebben szállt a levegőben, mind nagyobb ujjongást váltva ki a bámész seregletben. Esztelen boldogság lett úrrá a tisztes budai polgárokon, kik számára munkától mentes volt a nap. Követték a hírhozót, a tetemet gyalázták. Feledve volt a félelem, a játszmát – úgy tűnt – megnyerték. Eztán minden rendben lesz – kiáltották egymásnak a rúgások és köpések szünetében. Úgy egymásra találtak, hogy kivehetetlen masszává olvadtak, maguk körébe vonták a házakat is, a tér fáit, meg minden tárgyat, ami feléjük keveredett,

csak a templom vált el némiképp, annak a véletlennek tudhatóan, hogy bejárata kissé beljebb esett az utcafronttól, megbontva így a tér építészeti egységét.

Csak a templom állt különállóként, különállóbbként, mint bármikor máskor, mert korábban a kitóduló nép éppen összekötötte a tér egyéb épületeivel, most viszont ellenkezőleg: végérvényesen elszakította. Így hát az utolsó képet a templomról őrizem.

Láttam – alakban tisztán –, hogy a kapun a legnemesebb gazda megbízottja fordul ki, arca elmosódott a messzeségtől, de hangját hallani véltem, s e hang távozóban még rögződött bennem:

Tudtuk, hogy ő volt, nyájhajtó, tolvaj,
álmok vezetője. Régen ismertük már,
az este elmúltától, aztán, amikor a
húst kívánta meg. Tudtuk azt is,
sötétlő cinkosa, az éj
császárrá teszi az éjlakók közt,
ám az sem volt feledhető, hogy mindenki
sáros volt, belekeveredett.
Az is, aki a nyamvadt leveskét lefetyelte,
neki is osztottak, játszott a partiban,
így haláluk megérdemelt halál volt,
miként újjászületésük is megérdemelt lesz:
Újra és végestelen végig,
nagy és kis idők során
maguk gúnyájába kerülhetnek vissza,
néha biz oly gyorsan,
hogy a régi test nem is aszhat össze,
s a lélek csak egy kört ír le a tiszta égen,
aztán visszacsusszan.
Minden újralendül,
mintha mi sem történt meg,
egy orvosi műremek – mondják,
aztán aki ott áll még: továbbmegy.

A pap szavait megőriztem, aztán sietve hazajöttem.

(puha kéz, lámpa, takaró)

Látod, ez van, ha a gyávaság gyümölcse elűzi otthonából az embert, ha Sztambul fortyogó városa helyett Budát választja. Látod, alig élsz, és máris hullászásba keveredsz... Mondtam volna, magyaráztam volna, hogy ezután mért maradtam itthon, és mért lehet, hogy talán többet már el sem megyek, de már aludt. Ilyen volt a török nő, a szultán talizmánja, aki földnyi szívünk vesztét őrizte, amikor az ő szíve csak véletlenül dobbant. Sohasem akkor, amikor kellett volna.

SOMLYÓ GYÖRGY

Ronsard most Rimbaud-t idézi

"Michel et Christine"*

Zut alors! *vagy: na és? Adtál és visszaloptál.*
Csakúgy, ahogy szokás. Mint sorsunk rendeli (?).
Elmentél mint a Nap, a minden-alkonyi
közönyös fényözönnel, elvive amit hoztál.

Michel et Christine – *vagy Heléna és Ronsard?*
Minden kasszasiker mélyen tragikai.
Vén Európa hordákkal – lesz? *VAN már – teli.*
Környezetvédelmünk sikerdarabja Mostar.

És a szerelemé? Hogy Michel itt Christine-nel
és Christine Michellel mit mível és mit mímel?
Érdekes? Játsszuk a Nagy Vaudeville-t – kicsiben.

Gyilkolást tárgyalás, tárgyalást gyilkolás
követ. A Követek nem gyilkolnak sosem,
csak föllendítik a luxus- és szex-turizmust.

Aztán mennek haza. Csakúgy, ahogy szokás.
Közhírré teszik a kudarcot vagy sikert.
Látunk-e sárguló erdőt még s völgyi tisztást?

Felégetett szavak közt egy fasornyi textust?
S köztük a színpadon egy Christine et Michel*t?*
(Fin de l'Idylle) – *és a* Bárányt – *s a* Krisztust?

---

* *Jegyzet* (egy későbbi kritikai kiadásból anticipálva)

Rimbaud rejtélyes verscíméről a filológia azóta kimutatta, hogy egybehangzik Scribe nagysikerű bulvárdarabjáéval (innen: „vaudeville"), amely a második császárság idején bejárta a vidéki francia városokat is: „egy vaudeville-cím borzalmakat villantott fel előttem." Villanthatott is. Mert közben persze, játszották Párizs véres ostromát és lerohanását is, Rimbaud egy másik verscíme szerint, *a párizsi orgiát*. A Történelmi (és színpadi) Idő akkor is – mint mindig, Ronsard verseinek írásakor is – *„a GYILKOSOK ideje"* volt. Valamint a vaudeville-eké.

(A versben és a jegyzetben kiemelt [magyar vagy francia nyelvű] szövegrészek Rimbaud-tól valók.)

Egy idézet között

minden elválásban van valami a tébolyból
(dixit Goethe)
és mindig eleve már fordított
sorrendben a választ választotta az egyesülés
előtt
a Wahl*t a* Verwandschaft *helyett*
akár udvari skandalumok irodalomtörténetivé
magasztosult gyáva szökések árán és vámján
és révén keresztül
– a Reisét *amely ugyan*
még nem Voyage *csak annak fordított*
előzménye a kiábrándulás százados nagy
zarándokútján –
hogy elszökjön az el-
válás (vagyis az egyesülés) elől hogy
eleve az elválás tébolyát válassza
azért
hogy ne kelljen elválnia és megmenekedjen
a tébolytól
amivel fenséges
józansága eleve és véglegesen össze volt
kötözve mert
minden elválásban van valami
a tébolyból

Tragikomikus (1945 márciusából)

ez bizony tragikomikus – anek
dota méghozzá. („Az anekdota:
sokáig rejtegetett kis részletek."
Voltaire) nincs mért rejtegetni tovább.
így volt. tehát így lesz. három nap és
három éjjel feszkelődtek az ágyban.
úgy, hogy lábujjuktól fejük búbjáig
be voltak kötve a büdös kenőccsel
(az illő illatos kenet helyett).
mint mézzel indiánok foglyai.
hogy ellepjék őket a darazsak.
vagy repülőkatasztrófa után

tetőtől talpig gipszbe-gézbe gyűrt
élőhalottak. kimozdulni sem.
moccanni is alig. így rühelődtek.
rühelltek még egymáshoz érni is.
és rühellték hogy így rühellik egymást.
és úgy birkóztak körmeik a rühhel
(Dante. Pokol. huszonkilencedik ének.)
mintha szakács késsel kaparna pontyot.
sírni szerettek volna de nevettek.
nevetni szerettek volna de sírtak.
hogy e rühös történelem alighogy
épp véget ért a felszabadulással
együtt rájuk szabadította még
ezt a rühöt is. hisz képletesen
rühös kutyák voltak már évek óta.
de most aztán igazán. szó szerint.
ha már nem is kutyák. de rühösek.
csak nevettek és sírtak és nevettek.
nevették hogy ezen sírni lehet.
annyi sírnivaló után s között.
hol kaphatták? melyikük adta át
a másiknak? miközben ölelőztek.
ki tudja ezt? s mért kéne tudniuk?
mint azt mikor s melyikünk adja át
a másiknak s melyikünk kapja el
a másiktól a viszketeg szerelmet.

Alászállás

(Fejezetek egy regényből, 2.)

A fiú arca hosszas. Szeme színe sötét (lehetett, ez pontosan persze megállapíthatatlan volt), szája körül megfeszült a bőr, ám a vonások innen maradtak azon a láthatatlan sávon, amely a rémülettől a mosolyt elválasztotta, az arc inkább ámulatot tükrözött, semmint félelmet, s miközben feszülten figyelt, a keze szorításán érzett hullámokban terjedt benne a megnyugvás. Bizonyára barna a haja, gondolta. Leguggolt. Arcát a gyerek arcához szorította, így követte fejével fejének mozgását. A kis kéz a szakállán kezdett babrálni. Otthonos a mozdulata, gondolta, valószínű, hogy az apjának is volt szakálla. Felemelkedett. Mivel bizonyos volt abban, hogy a következő másodpercben elindulnak – s így nem férhetett kétség hozzá, hogy azt jelenti a kimondott szó, amit jelölni kíván –, kimondta: indulunk. Előre helyezte a csúszós párkányszélen a bal lábát, kissé megszorította a fiú kezét. Többször elismételte a szót (miközben már haladtak, a lábával tapogatva ki a sötétben a következő lépés helyét), s miután érezte, hogy a fiú pontosan ismétli az ő mozdulatait, újra kimondta a már ismert szót (segítek), de most olyan hangsúllyal, amelyben a tényközlésen túl biztatás is volt, sőt megerősítése annak, ami történik, s mikor újra megismételte, a hangsúlyba gyengéd felkérés is keveredett, már-már felszólítás a közös igyekezetre. A meredek lejtő járható ösvénybe torkollott. Kanyarodtak. Aprókat lépett, a fiú az övéhez igazította a lépteit. Rajta, mondta némán önmagának. Felrémlett... Rajta... ezt mondta mindig az apja kezét fogva, amikor együtt indultak. Soha ez a szó azelőtt... de most... és nem úgy, hogy bevillant... úgy, hogy ott... mennek az apjával, ő ott halad, *ott* mondja, „rajta" (mégis *itt* hangzik), látta magát, amint *(ott)* haladnak az apjával, körülbelül annyi idős, mint a gyerek... vissza... végre így... nincs elképzelni való, megközelíteni való, benne van saját gyerekkorában... nincs sötét... Legalábbis nem látja a sötétséget. Látja, amit lát. Hegyeket, fákat. Erdei ösvényt... amint kézenfogva... kezdethely-kezdőpillanat... nem újra élt (az máskor is megvalósítható)... azt mondta (újra hang nélkül, magának): ezért indultam el... ezért tanultam járni... ezekért a lépésekért... ezért tanultam beszélni... ezekért az elhallgatásokért... Dobolt a halántékán a csönd... ott dobolt, hogy ne mondódjon ki semmi... Nemsokára el fog fáradni (gondolta), mert az apja nagyon hosszú utat tesz meg... hosszú útra vezeti őt. Biztos volt benne, hogy az apja kezét fogja és nem a nagyapjáét, és neki csak elmondják... vagy valaki... és... neki... ő... nem volt félnivalója... fogták a kezét... nem volt sötét a sötétben... Ezt érezheti most a fiú is? Vissza... Birtokba vette hát a téridőt. Tudott közlekedni (miközben az ösvényen aláereszkedtek) abból... ebbe... Nehézség nélkül. Csak ne becsüld túl, mondta magának. Annyi történt, hogy tanult

valamit, amit meg akart (már régóta) tanulni: a másik (a gyerek) felől látta magát. Amint mennek. Foglalkoztatni kezdte valami (habár közben újra omlásba kerültek, és szorosan karolva át egymást, hosszabb szakaszokat csúsztak lefelé a sziklák között); foglalkoztatni kezdte valami (jobban, mint az útra, a csúszásra, a gyerekre összpontosított figyelem, amely nem lazult, de mégis megengedte a számára, hogy a gondolatai másfelé *is* kalandozzanak, főképpen azért, mert a fiú ügyesen követte az ő mozdulatait, vele lépett, csúszott, fordult, a félelem görcsössége nélkül szorítva a kezét, mint aki igazán otthonosan berendezkedett már az útonlét körülményei között, amelyekben) minden bizonnyal nem történik változás (ez foglalkoztatta), igen, megszokható, tájékozódásra nem alkalmatlan sötétség marad.

És ez a fiúnak már természetes (gondolta); neki ez a természetes, a sötétség... az éjszakában való előrejutás... éppen csak derengés... néha... az sem... bársonyos feketék... a spirálmozgások tengelyében a sűrűsödés... mások is... ugyanígy... úgy tudhatóan, hogy alig láthatóan... érezhetően... nem egyedül... testek... bukva... csúszva... haladva... hanyatt, oldalt, lefelé... nagy kiterjedés a zúgásban... mindig... más lenni... le-előre-tovább-át-mégis-oldalt-alá-kisséegyenletesen az áttűnő sötétségben. Neki már ez a megszokott. Egyre biztonságosabban... Újra az eső... persze, hogy *újra*...

Most szélesebb volt a perem, ahová elértek. Segíts, mondta a gyereknek. Újra berendezkedtek az éjszakában az éjszakára. Már volt tapasztalatuk. Nem nedvesedett át annyira a ruhájuk. Azért levetkőztek. Ingre, alsónadrágra. Beburkolództak a pulóverbe és a vattakabátba. A párkány fölé benyúló szikla védte őket az esőtől. Egy akácfa törzséhez közel helyezkedtek el. Gyakorlottak voltak az összeműködő mozdulataik. Átölelték egymást. Elalvás előtt valami távoli villanástól – villámcsapás, ágyú torkolattüze, fellobbanó láng? nem tudta – látható lett a sötétség és a derengés színeváltozása; ők maguk (újra) egy ösvényen, miközben ereszkedve (újra) az omlástól kilazult sziklák között; akkor megint eltelt valami az időből (gondolta), ha ezt látom, ha látom, hogy megyünk; nem tudta, észrevehető vagy álmodható (ott a párkányon egymást átölelve), mindegy; a belső – az álombeli – és a külső idő most már teljesen összeért; újra az eső, újra a sár, a tocsogás, az elmerülés.

Mintha valami megszokott kiránduláson lett volna gyerekkorában, ahol meg volt határozva a starthely és a cél, el lettek magyarázva a kanyarok és az akadályok (gondos rendezők által, tanárok útmutatásával, akik között nemcsak stopperórával és ellenzős, a naptól védelmet nyújtó sapkával felszerelt tornatanárok voltak, de földrajztanárok és biológiatanárok, akik a táj faunájának és flórájának természetét ismertették velük – mindig *így*, „fauna és flóra, kérem figyeljék meg", s ezen persze pukkadozva röhögni kellett, kérem, figyeljék, fiúk, uraim, pajtásaim, elvtársaim, testvéreim, magyarok, figyeljék a faunát és a flórát, vonyították egymásnak – nos, valóban gyönyörűséges erdőkön vezetett át az út, de ők persze a verseny lázában minden fát akácfának vagy fenyőfának láttak, mert az akác volt az általános, a poros, szürke, a jelentéktelen, a felértékelendő – „fauna és flóra" – az átlagos; ám hogy miért maradt meg benne az akác mellett a fenyő képe azokon a nem magaslati útvonalakon, amerre el kellett haladniuk, ez megmagyarázhatatlan volt; hacsak nem a karácsonyi emlékek... de hát... at-

tól?... talán inkább azért, mert lihegve, törtetve a kijelölt startvonaltól a célig – még ez is pontosan lehatárolt volt – eltérni tilos!, vagyis hibaponttal jár, bizony, fiúcskák, kisuraim, kispajtásokkiselvtársakkistestvérekkismagyarok; nos ott a völgyekben törtetve előre mégis – a verseny lázában – a magasba képzelték magukat; ettől a vágyódástól azért nem lehetett csak úgy megfosztani őket; s az utasításokhoz, amelyek persze figyelmeztetések és tanácsok formájában írták elő az útvonalat, a tornatanárok, a földrajz- és biológiatanárok szövegein túl – „hazánk nevezetes vidéke" – csatlakoztak a történelemtanárok: „ezeréves vidék, százötven évig hordáktól szántott vidék, négyszáz évig idegenek nyomása alatt sínylődő vidék, barna métely fertőzte vidék, vörös veszedelem sújtotta vidék"; aztán jöttek az irodalomtanárok, akik idézetekkel szolgáltak, maguk olvastak fel regényekből és naplókból, kívülről szavaltak verseket), nos, mintha ilyen megszokott kiránduláson vettek volna részt most is, de nem volt starthely és célszalag, nem voltak tanárok, főképpen pedig útitársak, mégis, mintha ott látta volna őket maga körül, mint (hozzá hasonlóan) előretörtető árnyakat, a fel nem tisztuló sötétség mélyén, amelyben minden fatörzs és sziklaperem a fekete árnyalataiban opálzott (és ezek a sötét fények egyre pontosabban engedték látni a sűrűségen innen és a sűrűségen túl lebegő tömböket).

Kemény kővilág volt, érezte a cipőtalpon át a talaj kiszögelléseit, érezte már a fáradtságot is (mintha évtizedekkel előbb indult volna el). A gyerek bár mindent megtett, hogy lépést tartson vele, de bukdácsolt és lemaradt, a keze szorítása is gyengült. Voltak szakaszok, ahol fölbuktak, csúsztak, gurultak, a fiú sírt, ordítozott, érthetetlen hangon, nem – akár a számára érthetetlen nyelven, de mégis érzékelhetően értelmes szavakat, nem – hörgött és hablatyolt, gurgulázva törtek elő belőle a hangok, aztán, mint aki végső elkeseredésében végső erejét adja ki, egyszerre csak minden hörgést és dadogást elhagyva – a megtanult szót kezdte kiabálni, segítek, segítek, segítek, segítek, segítek, ám közben folytak a könnyei, hurcoltatta magát a földön, hempergett, nem eresztve el a kezét. Hogyan lehetséges, hogy azért mégis jön – mert jött, vonszolódott azt az egyetlen szót ordítva –; látta a haladásukat, mint önmaguk árnyéka, úgy lebegtek a sötétben, hogyan lehetséges árnyék itt és így? mindegy, akárhogy van, így látom, jobban mondva ilyennek láthat most bennünket az, aki számára felfogható ez a haladás (nem tudott különbséget tenni a között, hogy valóban látja-e azt, amit lát, vagy – ismeretei alapján – gondolja csak, hogy korhadt levelekkel teli ösvényen jár, kivágott fák ledöntött törzsein mászik keresztül, a kezét felvérző sziklákra kapaszkodik fel), nos *úgy* érezte, hogy ösvényen jár, farönköket kerül ki, sziklákon mászik át.

A hátára vette a fiút. Most megint úgy simult rá, mint egy kis zsák. Némileg megnyugodott attól, hogy átfoghatta a nyakát. Nem volt könnyű. Mintha nagyobb és súlyosabb lenne, mint az indulásnál (gondolta), de ezt természetesnek tartotta, mert az időt teljesen elveszítve lehetett hinni azt is, hogy akár esztendők óta vannak úton. Egyre tisztábban látta maga előtt az éjszaka pikkelyes, vibráló fényeit, amelyeket a sötét tárgyak sugároztak magukból. Most már eszébe sem jutott olyasmi, hogy megforduljon és próbáljon visszajutni, mert habár bizonyos volt benne, annak ellenére, hogy egyre mélyebbre ereszkednek, nem juthatnak ki az omlásból, azt is tudta, hogy olyannyira nincs visszatérés ebből

az utazásból, mint egy álom képeinek sorozatából, amely attól nem szakadhat meg, hogy az, aki benne van, meg akarja szakítani. Iszap, iszap, iszap... iszapban jártak. Mintha sikamlós holttesteken taposna, amelyeket az iszap ugyan már elnyelt, de mégis – mint egy víz alatti függőhíd – átjárást nyújtanak számára a továbbhaladáshoz. Érezte a lucskot is, a gyerek átizzadt testének forróságát a bőrén. Ha csak meg nem döglünk, megyünk (gondolta), ha csak meg nem döglünk, hogy szétrohadjunk mi is, mint ezek a hullák a talpam alatt.

Mintha mégis derengett volna, de tudta, hogy világosodásról szó sincs, birtokba vette látása a sötétséget, egyre jobban tájékozódik. Emberektől zsúfolt ösvényeket, keskeny hegyiutakat látott, ahol sokan nyüzsögtek ugyanúgy dagasztva az iszapot, ahogyan ők. Kiválasztott egy pontot, egy hátat, egy kart, addig nézte, amíg nem lett kétséges számára, hogy az valóban emberi testrész, és nemcsak egy fának, egy sziklaperemnek a része, amit az ő képzelete mozdított meg; a morajlás, a zsúfolódásérzet, a hideg és a lucsok folyamatos maradt, és a tompulásban életének feltoluló képei egybemosódtak a sejtett látvánnyal.

Az újra egyszínű sötétté vált sötétben, ahonnan mindenfelől hallatszottak az ő lépteihez és lihegéséhez hasonló hangok, most jól kivehetően (bizonyára a gyerek számára is, mert elnémult, nem sírt, nem hörgött, rásimult a hátára) hallani vélte a többiek suttogását és kiáltozását – miközben ugyanolyan vakon lépdelnek, ahogyan ő – morajlott az egész átláthatatlan világ, nyüzsgött és haladt pusztulva, elpusztíthatatlanul, az önmagából képzett csigavonalakba sűrűsödve; várta, hogy hozzáérjen egy test, a fülébe ordítson egy száj, de csak a nyüzsgés, a morajlás, aztán koppanások, mintha milliárd év telt volna el az útonlétben, és minden csonttá merevedett volna (a „fauna és a flóra", a régmúlt könyvek lapjain leírt eseményei, még a verssorokban suhanó érzelmek is, nemcsak a föld, a fák és a hegyek, hanem az emlékek és a tornatanárok indításra emelt karja a startvonalnál); ha csak meg nem döglünk azonnal mind (gondolta), azok is, akiknek a csonttá dermedt ösvényen kopogó lépteit hallom, hacsak nem leszek ilyen kopogó csonthalmaz én is, a hátamon a gyerekkel, és még megszemlélni sem lehet bennünket egyszer, nos mégis: haladok.

Pontosan, pontosan, pontosan (gondolta) a részletekig, a jelentésüket pedig a teljességükben... ha ez sikerülne, akkor érdemes volna néhány (megtalált) szóra tanítani a fiút. Várj, amíg megtalálod. Ha pedig nem, akkor némán... némán... Talán vannak bizonyosságok. Akiken lépkedsz (most), azok: halottak. Amiben haladsz (most), az: omlás. Ami körülvesz, az: sötétség. Amerre mész, az: előre. Hacsak nem körbe... vissza... újra... Könnyen elcsúszhat a „körbe" az „előré"-be... csak azért, mert (mintha) haladnál. Az ilyen fel nem ismerésen csúszik át mindig minden a tévesztés gyarlóságába. Gyarlóság?... Lám, nem mered kimondani, hogy vétek. Mások esetében milyen könnyen... Magadról szólva átcsúsztatod „gyarlóság"-nak...

Miközben azt hitte, csak a gyerekre gondol, nem vett róla tudomást. Különben meghallotta volna, hogy jó ideje mintha valakinek válaszként ismételné a megtanult szót. De hát ő nem mondta ki. Akkor pedig a gyerek mást hall, akit megismétel. A gyerek hangjában – amelyben az a hang visszhangzott – nem volt megértés, odaadás, segítőkészség. Ebből tudta, hogy abban a (másik) hangban sincs, amit a gyerek közvetítésén át hallott. Mint mikor a látószög változik, és

(mondjuk) egy sárban heverő emberi test ebben a nézőpontváltásban – hiába mozdulatlan – mégis mintha elfordulna, és a körvonalai szüntelenül módosulnának, mintha külön volna látható a maga alá húzott láb, (s mint akit gyomorszájon rúgtak) rágörnyedve a combokra a felsőtest, külön a sárban kaparó ujjak (mindegyik elkülönülve egymástól és mégis együtt, mint ragacsos felületről menekülő póklábak), miközben tehát a látószög változása mindent a környezetből is szemhatárba enged és odacsúsztat egy fekvő test köré, így változott a hang (látni nem lehetett, legfeljebb egy-két méternyire); így folyta körül a hang önmagát, hozott hírt arról, hogy van és valahonnan érkezik. Leltárba lehetett venni (mint valóban a mozdulatokat): kiszolgáltatottságról adott hírt, ám semmiképpen nem a kiszolgáltatottságba való belenyugvásról; fájdalomról, de az elfojtásáról is; mindenképpen hívogató volt, felkérő, de nem úgy, hogy bármit felkínált volna a közeledőnek; női hang volt, amely sem gyermekivé nem fokozta le, sem vénasszonyossá nem stilizálta át önmagát, azt fejezte ki, amit ki kívánt fejezni, amit a fiú ismételt. Harminc-negyven méterről hallatszott, és úgy érezte, a hang nézőpontváltásait az adja, hogy zárt helyről érkezik. De nem lehet ház, szoba, semmilyen építmény.

Már érezte a levegő szívó hatását. A szél örvénylett, mintha a hatalmas spirálok határozták volna meg az áramlások irányát. Még mindig a sár alatti halmazokon lépkedtek. Hullabűzt nem érzett; akkor talán mégse... ha csak minden nem rohadt meg annyira, hogy a halottak bűzét eltünteti a fák, a sziklák, a kiszögellések, a sár, a szél, az éjszaka rothadása (benne az övék is, ahogy történetnek előre). Mintha a hang felől érte volna a beszívás. Nem lehet itt alagút. Talán sziklahasadék, talán omlás kialakította átjáró. Fölbukott. Feltápászkodott. Élesen hallotta a hangot. Szívta be. Semmi más, sem a mélység, sem a távolság, sem az űr, sem a szélörvény... a hangot szívta be.

Megállt. Letörölte arcáról a sarat. Lecsúsztatta a hátáról a fiút. Megragadta a kezét, hogy ne veszítse el. A gyerek a combjához nyomta a testét. Nem volt görcsös a hozzásimulás, várakozó volt. Mint akik közös döntésre készülnek. Most el kell döntenie, követi-e a hangot, és így belesodródik (az alagútba, hasadékba, átjáróba, labirintusba), vagy megkerüli, kiverekszi magát a hang szívóhatásából, áttör ezen a hullákkal teli iszaptengeren, és megpróbálja folytatni az alászállást. Választanod kell (mondta magának), feltárod a hang forrását, minden ezzel járó következménnyel együtt, vagy mégis az omlásban tovább, magára hagyva az ismeretlent. Választanunk kell, együtt (gondolta), bár az „együtt" azt jelenti, hogy a fiú helyett neki kell eldöntenie, mit választana, ha már tudna választani (de ezt a „már tudná"-t elutasította; mi az esély arra, hogy a fiú ha netán idősebb, választani volna képes, amikor, lám, ő sem tud választani; az, hogy a gyerek vélt érdekeibe kapaszkodik, nem más, mint megint a szánalmas kibúvó, a döntés halogatása; de rohadtul ismerős – futott át rajta –, rohadtul ismerős, mintha mindig így történt volna: halogatás, latolgatás, életre – persze előbb álszenten másokéra – való hivatkozás, esélyre, túlélésre, közérdekekre); és miközben mindez végigfutott benne, megkönnyebbülést érzett, mert abban bizonyos volt, hogy most semmi önfelmentés. Nem az a tét, hogy a hangot követve olyan átjárhatatlan omlásig vágja át magát, ahonnan nincs visszaút, és bele is pusztulhatnak a mentési kísérletbe, míg ha kikerülik a beszívó torkot, akkor túljutnak a

veszélyen. Semmi biztosíték rá, hogy a kikerülés nem jár-e együtt ugyancsak zuhanással, elmerüléssel, omlás alá kerüléssel. A kérdés az, hogy belül mi történik, hogy végbe megy-e a döntés, amellyel megegyezik a jelentése, és méltó arra, hogy a gyereket is megtanítsa rá.

Köszönöm, hogy szóltál, mondta. A mondat első szavát többször megismételte. Hosszú idő telt el, miközben ezt az egy szót ismételte, úgy érezte, ugyanannyi, mint amennyi a megismerkedésük óta eltelt. Addig ismételte a szót, amíg a fiú is kimondta. Még egyszer átvillant rajta, hogy szabad-e kockáztatnia a gyerek viszonylagos biztonságát azért, hogy ő felülkerekedjen valamin önmagában, de hát (gondolta) ki nevezheti még viszonylag is biztonságosnak itt akármelyik utat? A döntésben megerősítette, hogy – most először – nem ő vezette kézen fogva tovább a fiút, hanem mintha a gyerek kezdte volna húzni őt maga után. Így jutottak el a hangig. Sziklabarlangszerű átjáró falát tapintotta. Egy idő után derengeni kezdett, bár talán csak ezt a másféle sötétséget szokta meg a szemem (gondolta). A gyereket mint egy homályban tapogatódzó állatot látta. Az asszony most elhallgatott. Érezte a hirtelen támadt csendben a rémületét. Hallgat, próbálja kitalálni, hogy kik vagyunk. Nem abban volt tanácstalan, hogy milyen nyelven szólaljon meg – eszébe se jutott, hogy nem az anyanyelvén –, azt nem tudta, hogy kinek nevezze magát, hogy megnyugtassa. Mert valóban (mondta később, amikor már kiszabadították az asszonyt a két sziklakő közül, ahová a bal karja beszorult, és már annyi időt töltöttek együtt, hogy megosztotta vele a gondolatait, valóban) nem tudtam, hogy mit mondjak, hogyan nevezzem meg azt, aki érkezett?; menekülő, üldözött, egyszerű gyalogos, útonlévő – ami természetesen más, mint az utazó –; ám akkor nem szólalt meg, s ez elégtétellel töltötte el, mert ha ugyan arról nem is volt képes beszélni, hogy ki érkezett, de legalább olyannak sem nevezte magát, aki valójában nem volt. A gyerek azonban megszólalt. Kimondta az egyik szót (segítek), amit már tudott. Elgörgette előbb az egyik sziklakövet, aztán a másikat, kiszabadította az asszony bal karját. A gyerek rögtön odahajolt, átöleli hevesen, és némán simogatni kezdi az arcot.

Elővette a tarisznyájából a pálinkásüvegét. Az asszony szájához tolta az üveget, másik kezével kissé megemelte a fejét. Hol... mondta az asszony, hol voltatok, miért maradtatok le? (később elmondták: kölcsönösen természetesnek vették, hogy magyarul beszélnek). Nem tudta, mennyi idő telt el, csak az volt bizonyos, hogy a csók után kezdtek beszélni; (mint mikor egy felhő pillanatonként más alakot véve föl, egyszerre maga köré rajzolja a monoton égbolton a mindenség nyüzsgését idéző alakzatokat, egyszerre repülő madár, ugrásra kész vadállat, füstöt okádó hegy, vagy éppen egy szakállas isten rejtelmes, a tájat fürkésző arca, nos) a sötét folt, amelyben az asszony mozduló alakja gomolygott, mintha belehelyeződött volna egy képbe, mintha valamilyen víz – mondjuk egy tó – sekély részén a part széléhez közel térdelt volna, mögötte a kemény fényű tükör, még hegyek is távolabb; mintha éppen kikelt volna a tóból, nem amolyan sellőként, hanem útonlevőként maga is, aki nagy távot tett meg azért, hogy elérkezzen a partig; még a bokáig érő vízben állt, s ahogy letérdelt, a víz a meztelen, sima combjáig ért, leereszkedett a sarkaira, a ráfeszülő anyag – fehérnemű? fürdőruha? talán csak valami kendő? – kirajzolta mellét, egyszerre volt nagy és egészen kicsi, előremeredő és alálhullámzó, mintha minden létező formája egy

női mellnek szubsztanciaként lényegült volna át benne egyetlen gomolygón feszes formában; két karját combjához szorította, s ez még jobban kiemelte az archaikus kancsó ívét mintázó derék kagylóját, aztán lassan – akár egy tornaversenyen a zeneszó ritmusára, miközben a két kar figyeli egymást, hogy a mozdulatuk tükörmozdulat maradjon – előrenyúlt, két tenyerébe fogta a fiú fejét, miközben nem mozdította el sarkairól a testét (mintha feszes combjai közé ékelődne ott valami, amire rásimul, s amivel eggyé lesz ugyanúgy, mint azzal, amit a kezében tart).

Ő is előrehajolt. Érezte, hogy centiméterek választják el csak a két egymáshoz közelítő fejtől; mintha egy coitus tanújaként (futott át rajta, és nemcsak tanújaként, de részvevőjeként is), mindenesetre olyannyira együtt mindhárman, hogy érezte, amint az asszony szája a fiú homlokához ér, s ahogy a fiú a homloka bőrével viszonozza az asszony csókját. Azt nem lehetett tudni, hogy vajon találkozás vagy ismerkedés történik, kinek szól a csók, kit testesít meg a mozdulat, milyen képzetek járják át azt, aki adja és azt is, aki érzi. Vajon nem az történik-e éppen meg (villant át), amitől a gyereket meg akarta óvni?: azt hiszi, hogy őt ölelik meg, az ő homlokát éri a csók, holott az, aki csókol, mást képzel a karjai közé.

Kiszabadította a sziklakövek közül az asszonyt, miközben az folyamatosan ismételte hol megrovó, hol könyörgő hangon kérdéseit: hol voltatok? hol? miért maradtatok le? miért? Próbálta elképzelni az arcát, az alakját, de nem voltak támpontjai. Próbálta a hangot emlékek töredékeiben elhelyezni, előhívni valami ismertet, meghatározhatót, a romok alól kimenthetőt, de hiábavaló volt az igyekezete, és csak sokkal később tett újra kísérletet arra, hogy megformálja valamilyennek annak alapján, amit az asszony elmondott. Habár mintha nem magáról beszélt volna, mégis olyan valakiről, akivel azonosnak kívánta képzelni magát, miközben nemcsak eseményeket, hanem helyszíneket is felidézett. Nem volt nehéz azonban a szavai nyomán elképzelni azt az alakot, aki sötétkék szoknyában, fehér blúzban, amelyen láthatóak a bácskai hímzések, egy térre érkezik; ezt a teret (gondolta) fiatalkori fotókról én is jól ismerem. Arról szó sem volt, hogy az anyjához köze lett volna az előtte is kibontakozó alaknak, az anyja szőke volt, az asszony szavaiban megelevenedő lány viszont fekete hajú, nem magas, nem alacsony, karcsú, ám nem vékony, haját kibontva hordta, homlokába tincs hullott, a blúzának a legfelső gombja nyitva; miközben hallgatta a felidézést, olyan érzése támadt, mint amikor egy idegen városban, vagy egy könyvben mondjuk középkori kőhidat pillant meg, gót templombelsőt, vagy neonfényes bulvárt, amelyekről hallott, vagy olvasott, otthonosak voltak a számára a kiszögellések, a kőszobrok, a vasútállomás sárga épületéből kilépve két oldalt a jegenyék, a jobbra álló harmadik ház, alul a sárga tégláival; látta, amint a lány közeledik, és a válla mögött a színházépület elég ormótlan oszlopai, elhalad a tornyos Reichl-ház előtt; vasárnap délután lehet, mert a piros villamosok távoli zörgésével egybeesik a Városháza előtt muzsikáló rezesbanda hangja, a cukrászdából kisasszonyok lépnek ki, napernyők, fodrok és idegen uniformisban lépkedő katonatisztek, többnyire franciák, barnára égett arccal, fekete bajusszal, mintha az arcszín és a bajusz is hozzá tartozna az egyenruhájukhoz. A lány szeme sötét, s bár az ajkait egymásra szorítja, a mosolya mégis olyan, mintha a fogai is láthatóak vol-

nának, és amikor megszólal, olyan közelről hallja a hangját, mint most itt az asszonyét, nem esett nehezére belépnie a képbe, sőt törekedett erre, mert úgy érezte, életre hív ezzel olyan kapcsolatokat, érzéseket, amelyek már alámerültek benne, megállítja a távolmaradásukat azzal, hogy szembenéz az eltávolodás reménytelenségével, ami mint egy omlás mindent maga alá temet; nem esett tehát nehezére a szavakra sem felelnie: „Egész délután sétáltam", „És hol, Mademoiselle, ha szabad kérdeznem?", „Oh, hát itt a parkban...", „Itt, Mademoiselle? Csak nem várt valakit?" „Egy tiszt urat, ha kíváncsi rá. Egy francia érdemkereszttel, éppen olyannal, amilyent kegyed visel, uram". Egymásba karolnak. Az összeigazított lépések. A lassítás a cukrászda előtt, ahol a kimenős szobalányok is láthatóak, amint úgy lépkednek, mintha a saját kisasszonyaik volnának, akik válogatnak a habos sütemények között, nem a nevüket mondják, hanem rájuk mutatnak, „ebből", „abból", „egy olyant", „és még egy ilyent is"; átbukik a fogsor zárján a mosolyuk, rásugárzik a keményített kötényben a pult mögött várakozó cukrászmesterre, ám a mosoly nem neki, hanem a bajuszos tiszteknek szól, akik fehér kesztyűjüket lehúzva, a kékiszínű zubbonytól óvatosan eltartva a tányért átveszik a kiválasztott süteményt; ő is ugyanazt kéri, amit a kisasszony, ő is hideg vizet iszik utána, megjelenik a homokfutó, kerekei nyomában száll az úti por, nem takar el semmit, ám mégis rátelepszik mindenre, kétoldalt jegenyesor, balra a fürdőházak, a tó, a kúriák, az alkonyatban lengő kerítéskapuk, a feltáruló verandaajtó, a hűs bejárat, a pianínó, a szőttesek, a Zsolnai teáskészlet, az ezüst gyertyatartók, a falon a családi fényképek, a kávészínű függönydrapériák, a zöld csempekandalló, a fehér kesztyű, amint a földre hullik, (miképpen képzelhető mindez el abból a néhány szóból, amivel az asszony elmondja, miért éppen ezt a régen hallott történetet idézi fel, mitől ilyen eleven a számára? miért helyettesíti be magát a másik mozdulataiba, amint az) áll a tiszt előtt már ruhátlanul, amint odakínálja a mellét, hogy a férfi emelje a tenyerébe, miközben kis lihegésekben gyorsulva a lélegzetvétele, elhomályosodik a pillantása; a hátrafeszülés, hogy a férfi könnyebben a kezébe vehesse a mellét, hogy a hüvelykujjával simogathassa a rózsáit, aztán a mutatóujjakkal is körbefonva elinduljon a csönd a szájak elnémulásával együttjáró változatig, csak a szájak elnémulásával, mert közben mindaz beszél, ami pontosabban fejezi ki őket, a szavaknál ugyanis mintha több menne végbe annál, mint ami végbemegy, nemcsak az idegekben, a csontokban, az ereikben, ízületeikben, a belső részeikben, de tárgyiasíthatatlan, tárgyszerűen megérinthetetlen voltukban történik meg a találkozás, s ezt a majdnem lehunyt szem egészen keskeny résén át mindketten látják, holott ez nem is látható; megkezdődött tehát az átlényegülés, a száj (akár) láthat, a szempillák (akár) csókolhatnak, és a nemi szervek simogathatnak; megkezdődött a találkozásban a magadba húzódás, az egyesülésben a saját történeteddel való azonosulás, mint amikor gondolkozni és emlékezni, a magad sorsába alámerülni is azért tudsz, mert támaszt nyersz hozzá a figyelemben, így találsz rá arra, aki vagy, az átváltozások kertjének lakójaként részes tudsz lenni abban, ami másként megközelíthetetlen, miközben abban is részes vagy, ami a másikkal történik; a magad útvonalán haladsz, ezzel járható végig a másik számára is az ő útja, mintha függetlenek lennétek egymástól, holott az egymásrautaltság teremti meg a végighaladás lehetőségét: a tested függetlensége felhasználható,

miként te is a másik függetlenségében valósítod meg magad, egymássá változtok, így jutva el – a kifulladásban – a szavak közös elvesztéséig.

Miközben a sötétben próbáltak ujjaik tapintó mozgásával ismereteket szerezni egymásról, miként tudott ráhangolódni az asszony emlékeire (nem is az emlékeire, hiszen nem vele történt meg az, amit töredékszavakkal tudtára adott, ő maga is hallotta valakitől), mitől lett benne is eleven a helyszín és az esemény? Talán nem is az asszony beszélt a térről, a cukrászdáról, a homokfutóról, a csókokról, a gyönyör csúcspontjáról, hanem benne hívódott elő, lehet, hogy az asszony egyetlen szót sem szólt, csak az arcvonásokat kitapogatni próbáló ujjait érezte magán, és ez dobta fel benne emlékeit, vagy inkább képzeletének jeleneteit, talán innen a behelyettesítések és az átváltozások, a töredékekből kimentett csatlakozások, az elveszített hozzátartozások, a leépült, már érzéketlen érzések megmentésének igyekezete? Talán a tapintással próbálták mindketten láthatóvá tenni a másikat, s ez elvezette az ujjakat a szavakkal megelevenített tájékokra is, amelyek így emlékekből és képzeletből elevenné változtak, hogy a testük (inkább rogyadozó lábak tántorgásához hasonlító) egymáshoz közelítésében megvalósuljon az, amit a lucskos elrongyolódott ruházat, a bűzös fehérnemű, a hidegtől lúdbőrös combok nyomorúságában, a porcelánfogakra nyíló száj lihegésének, a csúcsosodó keblek és feszülő izmok felidézésével próbáltak kicsikarni. Próbáltak ismerkedni egymással, anélkül, hogy láthatták volna a másikat (a szavak nemcsak azért törtek beléjük, mert mindketten érezték, hogy a hiteles közlésre alkalmatlanok, hanem azért, mert a hangképző szervek nem voltak képesek a megformálásukra, a tüdő, a gége, a hangszálak, az ajkak nem működtek... elszorult... befulladt... kiszáradt, csak a lihegésekre és a morgásokra volt alkalmas), mint az állatok, gondolta újra (újra, mert felidéződött benne, hogy először a gyerekkel is ilyen hangok kibocsátására voltak csak alkalmasak); ujjait az asszony combjai közé nyomta, beletúrt a hideg, ragadós nemi szervébe, próbálta közben azt a másikat maga elé képzelni, aki éppen leugrott a homokfutóról; vajon az asszony is máshová próbálja képzelni magát, ujjaival az ő nemi szervét simogatva, egy másik test emlékét próbálja felidézni magában? És – megpróbálva a vele közös ritmusban küszködő testet végre annak érezni, ami: küszködő, öröm nélküli hajszolt testnek, és önmagát is annak tudni, ami: egy hasonlóképpen küszködő, öröm nélküli hajszolt testnek – megtörtént az, amire képesek voltak.

Érezte a gyerek forró tenyerét az arcán. Mintha meg akart volna bizonyosodni arról, hogy nem szakadtak el egymástól. Megkereste a fejét, megsimogatta a kettőjük között már egyezményes jellé formált mozdulattal, tenyerébe fogva fülét, koponyája egyik felét is, folytatva a simítást a vállán, karján, egészen addig, amíg ujjaik átkulcsolták egymást. A fiú előtt történt, ami megtörtént, de a sötétség remélhetőleg az ő számára is áthatolhatatlan, a hangok pedig belevesznek az omlás hangjaiba. A gyerek hozzásimult. Megnyugodott, gondolta, lehet, hogy megérzett valamit, de most már nyugodtan lélegzik, a keze sem forró. Talán volt része már hasonló észlelésekben, a zsúfolt teherautóban vagy máshol.

(A regény Alászállás *című fejezetének befejező része következik)*

Dicsértessék

Dicsértessenek mind a fák,
az örökzöldek és a lombosak,
az élők és a csontváztestű fák,
az elzuhanók s villámvarasak.
Dicsértessenek mind a kövek,
a sziklacsúcsok, s döngölt kavicsok,
a piramisok örök sejtjei,
s a porráomlók, földdé olvadók.
Dicsértessenek az égitestek,
a Nap és a Hold, az uralkodók.
S a Tejút apró, hulló gyöngyei,
az augusztusi éjben elmúlók.
És dicsértessék mind a szerelem,
az ereinkben izzó déli nyár.
És mindörökkön örökké a csönd.
És dicsértessék az oldó halál.

Temetnek avart, világot

Hús, hulló szirmok esőjében állok.
Pazarlás, nagy tor: füvet, s bronz avart
temetnek hangtalan hulló virágok.
Füvet, avart temetnek, világot.
Hullnak, hullnak: A versből a szavak.

Nincs Idő

A napok nevét mind feledtem.
És mindegy is, ha fagy, ha hő.
Megállt fölöttem, áll alattam

az ég és a föld. – Mozdulatlan.
Akár a végtelen halálban,
s az öröklétben: Nincs Idő.

Mint a fák

Nyílik a rét aranykönyve:
Barokk cirádák, ékjel ágak,
lombok verse (zsong, mint a tenger),
a mélyben fekvő, kövült szárak,
a mozdulatlan milliárdok
megfejthetetlen rejtjele.
(Pogány Isten rovásírása?)
A Napnak, minden fény urának
tornyot emel a némaság.
Itt tanulok rejtőzve élni.
S némán elmúlni
– Mint a fák.

KÁROLYI CSABA

„Új" és „legújabb"?

Az 1986 utáni prózáról

I.

„Eléggé hirtelen, immár sorozatosan jó, jelentős vagy kiemelkedő művek születtek, a magas színvonalú írás kezd folyamattá alakulni" – kezdi Balassa Péter 1980-ban *Észjárás és forma* című tanulmányát „megújuló prózánkról", ahogy a folyamatot elnevezte. Nos mára, nem kis részben az ő kritikusi tevékenységének eredményeképpen, nagyjából egyezményesen használható az „új próza" kifejezés a magyar irodalom közelmúltjának történetéről beszélve. És a folyamat, amely akkor elindult – módosulásokkal, ingadozásokkal, néha talán zsákutcákkal, de újabban meg éppen nagyon is reményt keltő kötetekkel (legutóbb Darvasi László és Láng Zsolt kiváló könyveivel) – tovább tart a kilencvenes években is.

Ezzel a bevezetéssel most föl is adtam magamnak a leckét, de ha már így történt, nem bújok ki a föladat alól, hanem először is megpróbálom (persze igen vázlatosan, és inkább csak választott témám szempontjaira figyelve) összefoglalni, mit jelent tehát az „új próza" fogalma. Ezt pedig azért kísérelem meg, hogy erre építve megpróbáljam számba venni az „új" csúcspontja (az 1986-os év) utáni, „legújabb" próza jelenségét. Ezzel kapcsolatban az a kulcskérdés számomra, mennyiben folytatása a legutóbbi néhány év prózai alakulásfolyamata a korábbinak, illetve a legújabb művek mennyiben állnak szemben a korábbiakkal. Van-e tehát a „legújabb" kifejezésnek, amellett, hogy időben a legfrissebbet jelenti, bármiféle esztétikai értelme, léteznek-e új észjárás- és formálásmódok, melyek e szükségképpen kissé sótlan, ám kézenfekvő kategória (a „legújabb") használatát indokolhatnák? Történt-e, történik-e mostanában – Jurij Tinyanov fogalmaival élve – „harc és váltás" a prózában, új jelenségek foglalják-e el a centrumot, és ami eddig a centrum volt, kiszorul-e a perifériára, avagy sem? – így is ki lehetne élezni a kérdést.

A „legújabb" meghatározás nagyrészt életkori alapon történt, praktikusan tulajdonképpen az 1956 után született írógenerációt jelöli. A fogalmat tehát a *Jelenkor* tavaly áprilisi számában megjelent Garaczi-kritikámban a generációváltás miatt vezettem be, mivel szerintem érdemes rákérdezni e váltás poétikai konzekvenciáira is. (Hasonlóképpen használja a kifejezést Deréky Pál *Tíz párhuzam* című, a *Nap-*

Károlyi Csaba, Szirák Péter és Szilágyi Márton itt következő írásai előadás formájában 1993. október 16-án, Pécsett, a JAK Tanulmányi Napok *Az új próza kérdései* című tanácskozásán hangzottak el. Rajtuk kívül előadást tartott Balassa Péter is: tanulmányát egy későbbi számunk közli. A Tanulmányi Napok másik témakörével, az irodalom és szolidaritás problémáival foglalkozó előadássorozatot januári számunkban tettük közé.

pali ház 93/3. számában olvasható dolgozata is, mely Garaczi, Németh és Szijj kritikai fogadtatását veti össze a klasszikus avantgárd korabeli recepciójával, és hasonló értelemben használja a fogalmat a *Nappali ház* mostanában megjelenő *Csipesszel a lángot* című tanulmánykötete is, amely erről a nemzedékről szól. Az ehhez a generációhoz tartozó 13 íróval készült interjút tartalmazza Kőrösi Zoltán *Felrombolás [magánirodalmi beszélgetések]* [JAK-Pesti Szalon Könyvkiadó, 1993] című kötete).

(Itt szeretnék két zárójeles megjegyzést tenni. 1. Az úgynevezett generációs kérdés persze egy bizonyos szempontból tökéletesen érdektelen, művek születnek, a velük kortárs művektől sokszor teljesen függetlenül. [A nemzedék az írói induláskor tűnik fontosnak, később már nem is igazán érdekes.] Az is igaz, hogy egy új nemzedék írói, egyébként teljesen természetesen, legtöbbször távolabbi művekhez – mondjuk Adyhoz, Becketthez, Borgeshez, Garcia-Marquezhez, a rokokóhoz, Szomory Dezsőhöz, Szép Ernőhöz, a német romantikához, Empedoklészhez avagy Homéroszhoz – és nem a közvetlenül előttük járókhoz kötődnek. [Persze a szemléletmód, ami alapján kapcsolódnak, a mostani idők mentalitásából következik.] Folyamatot, közösséget, közös gondolkodásmódot és stílusirányt nem annyira egy korszak írói látnak maguk között, mint inkább az általánosításra törekvő kritikusok, majd később az irodalomtörténészek. Ha egyáltalán látnak ilyesmit.

Én látni vélek valamiféle különbséget a – most már nevezzük így – '86 előtti és '86 utáni prózaírás között. Kérdés persze, számomra is nagy kérdés, mennyire éles a váltás. Például azt a harcot, amit Tinyanov emleget, nem látom. Sőt. Legalábbis a nyolcvanas évek második felében inkább valami enerváltság volt jellemző.

2. Ha a kritikus neveket emleget, az nem „top-lista", hanem inkább a gondolatmenetének az általa ismert és valamiért jellemzőnek tekintett művek példájával való megvilágítása. Azért a kritikusnak persze vannak kedvencei, és van, akit kevésbé kedvel. Más kritikusnak meg mások a kedvencei, és másokat kedvel kevésbé. Ez részemről így rendben is volna. Legyen még sok elemzés, összegzés, „top-lista" egymás mellett, aztán mindenki döntse el, melyikkel ért inkább egyet.)

II.

Visszatérve vállalt feladatomra, következzék először egy vázlatos áttekintés az új prózáról.

1. *(nemzedék és hangvétel)* Maga a jelenség nem kapcsolható semmilyen mozgalomhoz, sőt irányhoz sem. Igen sokféle írásmód sorolható ide, ezek leginkább abban közösek, hogy a megszületésükkor „uralkodó" prózaeszmény *ellenében* alakultak ki. Jellemezte őket egy egészséges szembenállás az egészségtelenül, ideológiai eszközökkel dominánssá tett úgynevezett „társadalmi-realista-valóságábrázoló" irodalomeszménnyel szemben. (Tudjuk, a fogalom mit jelent történeti-szociológiai megközelítésben, elméletileg azonban használhatatlan: mi az, hogy „valóságrajz"? Sütő András írásai valóságrajzok? Mártonéi nem? Vagy

Garacziéi? Azok is azok. Láng Zsoltéi úgyszintén. Nem tudom, Kulcsár Szabó miért használja a fogalmat, akkor már jobb lenne a metonimikus-metaforikus fogalompárnál maradni, következetesen.)

Az új próza térhódítása nagyjából egy új nemzedék színrelépését is jelentette (a nyitómű a *Film* volt, aztán az *Egy családregény vége* és a *Termelési-regény*, és Hajnóczy, Lengyel, Tandori, Spiró, Pályi, Kornis és a többiek könyvei következtek), de mint mindig, a generációs életérzés csak része volt egy tágabban értelmezhető gondolkodásmódbeli váltásnak, amely – minden új irodalmi jelenségre jellemző módon – megkereste és megtalálta a maga elődeit, és az irodalomtörténetben szokásos váltásoknak megfelelően egy akkor feledésben levő, nem közvetlen, hanem korábbi, „rejtőzködő" hagyományban ismerte föl saját magát. Ez a váltás erősebb volt, mint egy szokásos nemzedéki váltás, ami mindig azzal kezdődik, hogy az író felismeri – Virginia Woolf szavaival –, „hogy az anyag, mely szépprózába kívánkozik, kissé már más, mint amihez a hagyományok hozzászoktattak".

2. *(szövegszerkesztés és önreflexió)* Az egyik nagy poétikai újdonság a nyers mesének (a fabulának) a magyar prózában akkor szokásosnál alaposabb megszerkesztettsége volt, a szokatlanul jól megcsinált szöveg (szüzsé). Ebből sok minden következett, elsősorban a metaforikusság, az intellektualizálódás, az írói műhely előtérbe kerülése, és talán kulcsfogalomként a – tudomásom szerint Thomka Beáta által bevezetett – reflexió jelensége. A narráció lényegéhez tartozik az új prózában a történethez való viszony tisztázása. Erre az új érzékenységre jellemző, hogy nem a dolgokra való közvetlen „személytelen" reflexió a fontos, hanem a dolgokra az elbeszélő személyén keresztül történő, „szubjektív", „önkifejező" reflexió. Szűkebb értelemben ez a reflexió a téma előadásának a folyamatára reagál, tehát az elbeszélő reflektál saját magára, amint elbeszél – igazából ezt lehet önreflexiónak nevezni. (Reflexió és önreflexió fogalmait össze szokták keverni, pedig nem ugyanarról van szó. Utóbbi alesete az előzőnek, abból következik – mivel „a világot önmagán reflektálva átengedő regény magát sem vonhatja ki a reflexió alól" (Thomka Beáta). Szilágyi Ákos így próbálta érzékeltetni ezt az akkor új jelenséget: „Új vonása volt ennek a prózának az epikai formának *mint formának* az érzékeltetése is: a műfajhoz, az íráshoz, a megformáláshoz fűződő viszony kifejezése, a forma feltételességének, a szerző, a hős, az olvasó pozíciói felcserélhetőségének hangsúlyozása. A formának ebben a reflektáltságában is kifejeződött a megváltozott prózaírói érzület, hogy prózát írni, hősöket kitalálni és mozgatni, elbeszélni valamit – egyáltalán *nem magától értetődő*, egyáltalán *nem természetes* tevékenység, hogy élet és elbeszélés, szerző és elbeszélő között nincs azonosság. Már itt is jól látható az epikai kifejezés később annyira felerősödött és artisztikusan kifinomult önreflexivitása (gondoljunk Esterházy Péter és Tandori Dezső prózájára.)"

Az elbeszélés problémaként való megjelenéséből két szélsőséges kísérleti szövegformáláshoz vezetett az út még a hetvenes években, azonban e végletektől ez az út már csak visszafelé, avagy másfelé volt járható, de nem előre. Az egyik a belső reflexió lehetőleg teljes megszüntetésének, a dolgok „tiszta" megmutatásának kísérlete volt, pontosan azért, hogy az írói hang ne befolyásolja az olvasást, de paradox módon e törekvés mint írói önreflexió jelent meg a szöveg-

ben („semmi narrátorhang" – Mészöly: *Film).* A másik az önábrázolás („élveboncolás"), majdhogynem a külső történet megszüntetése és a belső történet végletekig fokozása (Nádas *Leírás* című kötete, főleg a *Szerelem* című novella). Ez már eleve két véglet. Ilyen értelemben ezek a „technikák" már tovább nem fokozhatók a legújabb prózában sem.

3. *(a történet)* Közmegegyezéssé vált már, hogy az új próza „csúcspontja" az *Emlékiratok könyve* és a *Bevezetés a szépirodalomba.* (És számomra leginkább kedves művei még Mészöly hetvenes és nyolcvanas évekbeli novellái, Pályi *Éltem* című regénye, Lengyel *Macskakő*je, Krasznahorkai *Sátántangó*ja és Márton *Menedék* című regénye. Nem hinném, hogy ezek a könyvek bármit is veszítettek volna értékükből azáltal, hogy íróik véleményem szerint azóta elbizonytalanodtak, elkalandoztak vagy éppen erőt gyűjtöttek, és nem írtak ilyen jelentős műveket.)

Általában a kritika egységes folyamatként írta le ezt a prózai megújulási folyamatot. Takáts József hívja fel újra a figyelmet a *Nappali ház* tanulmánykötetébe írt dolgozatában arra (időközben valahogy nem gondolta tovább senki ezt az eszmefuttatást), hogy Balassa Péter Mészöly *Megbocsátás*ának elemzése kapcsán megkísérelte e folyamat szakaszolását: itt jelzi, hogy szerinte legalább két fázisról van szó, a második a hetvenes évek legvégétől, a nyolcvanas évek elejétől „az újításon belüli visszakanyarodásként, a régi hagyomány megújításaként" jellemezhető. (Mai szemmel nézve a jelentősebb művek ebből a szakaszból kerültek ki, az első fázis szinte csak előzménynek, bevezető felkészülésnek látszik, kivéve mindenekelőtt a *Film*et). E gondolatmenet szerint az új próza jellemzője egyfajta nominalizmus, ami itt az általános állításoktól való tartózkodást jelenti (ezért a nyelvi öntükrözés, a tematikai személyesség gyakori velejárója az egyes szám első személyű fogalmazásmód, például Esterházynál). A nagy kérdés: elbeszélhető-e valami egyáltalán? A kulcsmű: a *Film,* amely a végsőkig vitt öntükrözéssel szinte felszámolja a történetet: a történet helyett a puszta esemény marad. Innen út csak a történet visszavétele felé van. Valami mégis csak elbeszélhetővé válik. Elkezdődik a történet rafinált visszacsempészése. Ez persze Mészöly egyéni útja, de kétségkívül jellemző általánosabban is. Krasznahorkai vagy Balázs Attila elbeszélőtechnikája (később Szijj, Darvasi, Láng írásmódja) jó példa lehet a történet visszaszerzésére. Az önreflexió háttérbe szorul, a sugalmazáson, a mágikus vagy anekdotikus megfeleltetéseken keresztül kétségtelenül visszakerül a történet a prózába. És ez olyan jelenség, amely komoly figyelmet érdemel, hiszen az epikai előadásmód jövőbeli lehetőségeiről van szó. Mindez pedig az írói világlátás kérdéseivel is szorosan összefügg: ha van történet, akkor van múlt, akkor van történetünk – ahogy Garaczi, a történet nagy elkenője Kőrösi Zoltánnak nyilatkozza: „89 óta újból van történelem".

III.

Mármost a kérdés az, hogyan kapcsolódik az új próza hagyományához az íróknak az az új generációja, amely a nyolcvanas években, valamikor 1985 körül indult? Az kétségtelen, hogy a fiatalabb író számára már az új próza az a formálásmód, amelyhez viszonyulnia kell (legalábbis írói eszmélésekor), ha apagyil-

kosság jár a fejében, az *Emlékiratok* vagy a *Bevezetés* szerzőjére gondol... „... a 80-ban jelentkező író Esterházytól tanulja meg a mesterséget. Per def. tőle, s nem mástól, illetve a mástól való tanulás is Esterházy-lecke" – írja Láng Zsolt Szijj Ferenc kapcsán. Hogy hogyan kapcsolódik tehát ez az újabb generáció, az Esterházy utáni próza az őt megelőzőhöz, azt célszerű azzal együtt megvizsgálni, hogy végül is mi jellemzi az úgynevezett legújabbakat.

1. *(nemzedék és hangvétel)* A folyamat hasonlóképpen szerteágazó, mint korábban. Ma azonban olyan meghatározott irány sincs, ami ellen fel lehetne, fel kellene lépnie egy írónak *mint írónak.* Ez jó. Nincs irodalomidegen, ideológiai eszközökkel dominánssá tett eszményi stíl (ha lenne is ilyenre kísérlet, azt nyugodtan figyelmen kívül lehet hagyni). Gondot jelentett azonban az új nemzedék indulásakor, hogy a közvetlen elődök, akikre építeni kellene, egyben a meghaladandó avagy megtagadandó hagyományt is jelentik. Láng Zsolt példájánál maradva: Esterházy minta és ellenfél is volt egyszerre. Követendő és legyőzendő. (Az egykori új prózával kapcsolatban gyakran emlegették az apakomplexust, inkább csak tematikai jellegzetességként. Ez most mint téma nincs, de a formálásmódban a probléma annál inkább jelen van. Azokat az apákat könnyen „le lehetett körözni", már a sztori szintjén. A mostaniakat nehezebb, mert jobban csinálták. Jelenlétük erősen ott van a szöveg mélyén.) Kérdés, hogyan lehetséges az, hogy a legújabb próza gondolkodásmódban nem áll szemben *élesen* a megelőzővel, poétikailag viszont igen? Vagy talán éppen fordítva volna? Talán akkor észjárásban is határozottabb a szembenállás, csak nehezebben kimutatható? Avagy poétikailag sem *olyan* nagy az ellentét (újdonság)? Azt hiszem, ez az egyes írók esetében másként és másként van, nehéz volna bármilyen egységes attitűdöt feltételezni.

2. *(szövegszerkesztés és önreflexió)* Annyi azonban bizonyos, hogy az új próza poétikai újdonsága, hogy tudniillik a megszerkesztésre, a szöveg kidolgozására nagy hangsúlyt fektetett, mára beérett, általánossá vált, technikailag magasan van a mérce. Ilyen periódusokban válhat megszívlelendővé a híres kitétel: „vannak olyan korszakok, amikor minden költő »jól ír«, ilyenkor viszont az a zseniális költő, aki »rosszul ír«."

Az önreflexió kérdése különösen alakul mostanában. Egy ideig úgy tűnt számomra, hogy az immár hagyományos önreflexió (mikor is az elbeszélő saját szerepére és az elbeszélésre reflektál) eltűnőben van. Németh Gábor és Láng Zsolt prózája azt mutatja, hogy talán mégsem ez a helyzet. Máshol viszont, egyébként egymástól igen távol álló szövegekben, nem sok nyoma van az önreflexiónak, például Garaczi Lászlónál vagy Szijj Ferencnél. Érdekes az önreflexió kapcsán az a kérdés is, hogy ki beszél ezekben az újabb szövegekben. (Farkas Zsolt például amellett érvel, hogy Garaczi, Parti Nagy, Kukorelly és Szijj szövegeiben tetten érhető egy váltás: már hangsúlyozottan nem a szerző, hanem egy kívül álló alak beszél, annak szövegét imitálja a mű.)

A nyolcvanas évek második felében a fiatalabbak által írt prózaszövegeket a műviség, a plasztik-világ, egyfajta túlfinomultság jellemezte. A szöveg valamiféle szekunder valóságból táplálkozik: a szubkultúrák világából, a tömegkultúra mítoszaiból. A téma hangsúlyozottan „belülről" ábrázolt, ám nem jellemző a magára az elbeszélésmódra való reflexió. A történetmondás radikálisan széttö-

redezik, minden a darabjaira hullva kerül a szemünk elé, és ami a töredékekből összeáll, az egy mesterséges álomvilág, a zárt írói műhely fantáziavilága. A *Plasztik*ban vagy *Az ellenség művészetében* nincs analízis (csak metafora, mondhatnánk Szentkuthyval), miközben ott ugyanakkor minden csakis önmagáért beszél, nincs a megszokott módon „mélyebb" értelme a szövegnek, nincs önreflexió sem, aminek mentén kibontható lenne a szöveg szándékolt jelentése. A szöveg magára marad – a szavak azt jelentik, amit jelentenek. Aztán meg gondolj, amit akarsz. Ez elég radikális váltás az új próza megszokott formálásmódjához képest...

Azonban *A Semmi Könyvéből* vagy a *Perényi szabadulása* továbbviszi az új próza gondolkodás- és ábrázolásmódját abban a tekintetben, hogy az elbeszélt szöveg jelentése mögött van mélyebb jelentés...

3. *(a történet)* Hasonlóképpen kétirányú a próza alakulásfolyamata a történetmondással kapcsolatban. Egyrészt a történetmondás leépülésének lehettünk inkább eddig (a nyolcvanas évek második felében) tanúi (Garaczi László, Kukorelly Endre, Németh Gábor, Kemény István, részben Podmaniczky Szilárd, Háy János), másrészt újabban egyfajta visszatérés figyelhető meg a történetmondás irányába (Balázs Attila, Parti Nagy Lajos, Szijj Ferenc, Darvasi László, Láng Zsolt, Kőrösi Zoltán, Porogi András, Ficsku Pál, Vörös István és részben Podmaniczky Szilárd... tudtommal Németh Gábor is ezzel kísérletezik mostanában... és Garaczi tervezett „önéletrajza" is talán ebbe az irányba mutat).

A történetmondás nyolcvanas évek végi leépítéséhez fontos hagyomány lehetett a rejtőzködő neoavantgárd (Erdély, Hajas, Szentjóby...). Ennek hatása jól kimutatható például Kukorelly vagy Garaczi esetében. (Csuhai István hívta fel erre a figyelmet a *Korunk* 1992/8. számában.) Az alternatív nyelvi játék egyben az új próza hagyományának radikális kifordítása is. Az írói műhelynek az alternatív valóságban való feloldódása az új próza relativisztikus, nominalista szemléletmódjának a túlfeszítését is jelenti.

Ehhez képest „a történet rehabilitása" – ahogy a jelenséget Mikola Gyöngyi nevezi Darvasi kapcsán – visszafelé, de nem hátrafelé tett lépés. Németh Gábor írta még a nyolcvanas években: „Nem bízom a történetben, és nem is tudok lemondani róla." Mostanában mintha nagyobb lenne a bizalom, és *minden dilemmán túl* kezdene tért nyerni a történet.

Persze a képlet még ennél is bonyolultabb: hamarosan ugyanis továbbgondolásra, újabb árnyalásra lesz szükség, ha „bejönnek a képbe" például Galántai Zoltán, Hazai Attila, Wirth Imre, Méhes Károly, Solymosi Bálint, Kun Árpád, netán Bencze Ottó, Schmideg Ádám vagy mondjuk Visky András és Babics Imre készülő új könyvei. (Kénytelen vagyok névsorokat írni, mert szeretném felhívni a figyelmet bizonyos művekre.)

Összegezve: Nem esnék kétségbe, ha azt kellene állítanom, hogy a legújabb próza élesen szemben áll a korábbival (mint azt a posztmagyar-kör állította többé-kevésbé), és azt se bánnám, ha mindössze az „újnak" szerves folytatása lenne ez a „legújabb", azáltal, hogy radikálisan végigvinné az új próza által felvetett lehetőségeket (ahogy azt Margócsy fejtegette Garaczi kapcsán), ám úgy látom, az eddigi művek ismeretében mindössze azt lehet állítani, hogy ez is, az is fenn-

áll (az egyes művek esetében hol inkább ez, hol inkább az). Folytatás és szembenállás, a probléma túlfeszítése és a visszakanyarodás (sőt az archaizálás) egyszerre jellemző. (Ezért is tartom használhatónak a „legújabb" kifejezést, mert egyszerre jelzi a kapcsolódást, de a radikálisan új fázist is.)

Amit Abody Rita Garaczi kapcsán megfogalmaz, talán általánosan is érvényes lehet: „ez a próza különösen szimptomatikus időben született, *két korszak határán*, és viseli ennek jegyeit; *két valóság között*, melyek egyikével – a születéskor fennállott »civilizált« valósággal sem nem tud, sem nem akar azonosulni; ugyanakkor kedvel egy másikat, amelyből táplálkozik és épít, egy alternatív valóságot".

Ezek az alternatív valóságok azonban sokfélék. Nemcsak egy műanyag, áttételes, eltávolított világba vezethetnek, hanem egy „korszerűtlen", radikálisan nem műanyag világba is. Nincs olyan irány, amelynek követése egyedül üdvözítő volna.

Ki tudná megmondani, mi a korszerű?

Egyéni utak vannak csak: ezek elemzése a fontos most. Aztán majd később általánosíthatunk, ha nagyobb rálátásunk lesz a folyamatra.

Eliot mondja, hogy minden új nemzedék megteremti a maga irodalomkritikáját. Az új nemzedéket azonban nem a kritikus csinálja, hanem inkább az új nemzedék csinálja az ő kritikusait. A kritika felismeri az új észjárásokat és formákat, elemzi ezeket, felhívja rájuk a figyelmet, ez (is) a dolga. A műalkotás öntörvényű, a kritika viszont – mondja Eliot – per definitionem valami mással és nem önmagával kapcsolatos. Ami azt jelenti, hogy problémáit a vizsgált anyagból meríti.

Ha várakozik a kritika, az lehet, hogy azért van, mert problémákra vár.

Vagy talán tegyük most már ezt a mondatot múlt időbe: Ha várakozott a kritika, az lehet, hogy azért volt, mert problémákra várt.

SZIRÁK PÉTER

A bizonytalanság szabadsága

Szempontok az évtizedforduló prózájának értelmezéséhez

Nagy figyelemmel és csaknem maradéktalan egyetértéssel olvastam Deréky Pálnak egy nemrégiben megjelent írását, különösképpen a záró sorait, ahol összefoglalva láttam mondandóját: „Szóval: se passzivitás, se hiány, se üresség, se nemzedéki semmi nem jellemzi az elmúlt években keletkezett írások legjavát. Nem lebegnek légüres térben, nem az ürességről »szólnak«, hanem arról, hogyan lehet a század végét érző, vagyis hát komplikáltabban fogékony emberként megélni és irodalmilag magas művészi fokon ábrázolni; hogyan lehet ezt a rettenetes világot elfogadni és legalábbis felemás érzéseket keltő dolgait szeretetteljesen számba venni. Mégsem hinném, hogy általában a befogadók nagy többségének »megmagyarázható« lenne az új(abb) irodalomban rejlő érték és szépség: konzervatív az olvasói beidegződés, szűk az elváráshorizont. Már minimális írói újítások is frusztrálják, lényegében még ugyanazok a fogások is (deszemiotizálás, énelhasonulás, montázs), amelyekkel a század elején sem tudott mit kezdeni. A húszas és a harmincas évek »új irodalmának« kritikai fogadtatása mindenesetre azzal a tanulsággal szolgál, hogy gyakran még az idősebb vagy kevésbé hajlékony elődök legjobbjaival sem sikerült az újítás(ok) lényegét megértetni, nemhogy a közönséggel. De ez nem baj ".[1] A kritikusi hatékonyság, hatás korlátozottságának bölcs tudomásulvétele nem az egyetlen megfontolandó hozadéka az idézett írásnak. Legfontosabb tanulságul az a kritikatörténeti összevetés szolgál, amely nyilvánvaló hasonlóságot mutat ki a húszas évek klasszikus avantgárdjának és a kilencvenes évek irodalmának általános fogadtatásában. A beszédformák meglehetős radikalitással való átformálása mindkét esetben (s nem csupán ebben a két esetben) némi recepciós zavarhoz, aránytalan le- és túlértékelésekhez vezetett. A honi kritika átalakulása és az azzal járó orientációs problémák a hetvenes évek második felében újultak ki és enyhe módosulással máig tartanak.

Az irodalmi beszédformák átalakulása kezdetben azért nem kaphatott kellő mélységű értelmezést, mert egyfelől a kritikai reflexiót szegényítette a magyar irodalmi tudat kényszeres és/vagy önerősítő hermetizáltsága, másfelől homogenizálta a politikai beszédrend korlátozó uralma. Így az esztétikai tapasztalatot tudatosító kritikának, ha jól működött is, a helyzetből adódóan a negáció-affirmáció kétosztatúsága határozta meg a közvetítését, hatását. Az irodalomról való beszédet deformálta, hogy mindig és fokozottan szólt valami más-

1 Deréky Pál: Tíz párhuzam. A „klasszikus avantgárd" és a magyar „legújabb irodalom" kritikájának egybecsengéséről. In: *Nappali ház* 1993/3 85.

ról is. Leegyszerűsítése („közérthetőség"), vagy szépírói feldúsítása („esszéisztikusság") azért válhatott szinte kizárólagos kívánalommá, mert az igenek és a nemek küzdelmében „versenyképesebbé" tette az auktorát. A kritika mai helyzetében viszont már-már meghatározóvá válik a hol tagolt, hol tagolatlan elméletellenesség, amely éppen az előző évtized játékszabályait kísérli meg kiterjeszteni a kilencvenes évekre, nem véve tudomást a megértési feltételek átalakulásáról. Az elméletellenességet hirdetők, miközben önmaguk legitimációs bázisának átalakítását elmulasztják, folyton a tőlük eltérő diszkurzusok „játékon kívül helyezésével" vannak elfoglalva. A tájékozódás szabadságának helyreállítása és elvi korlátlansága az európai szellemi terrénumban közlekedő teóriák gyors és torlódott (néhol hanyag) recepciójával járt/jár együtt. A *teoretikus szomj*, amely éppen az orientációs zavarból, a megértési feltételek átalakulásából keletkezett, némely esetben túlfeszített és lezser applikációkhoz vezet, de az *elméleti felfrissülés*, az értelmezői nyelvek átformálása már kétségbevonhatatlanul része és meghatározója, ha tetszik: a *megtermékenyítője* a kortárs irodalmi tudatnak. Ennek köszönhetően megindult a kritikai vákuum meghaladása, mégpedig az értelmezési feltételek újraépítésével. Nemcsak az egy évtizeddel ezelőtti irodalom „új olvasatai" jelentek már meg, hanem ezzel párhuzamosan, az akkori kánonépítéssel együtt járó kritikai beszédmódok értelmezése, dekonstruálása is.

Mindezek azt mutatják, hogy a „prózafordulat" első hullámának (Mészöly, Tandori, Nádas, Esterházy stb.) értelmezésekor kialakult interpretációs formák töretlen kontinuitással telepedtek rá a mai irodalomértésre. Rátelepedtek abban az értelemben, hogy többnyire nem hasznosíthatók az újabb művek közvetítésére. Megújítatlanul maradt előfeltevésrendszerüket[2] (legkésőbb az elemzéskor) megkérdőjelezik a kilencvenes éveknek immár irodalmi köznyelvvé terebélyesedő beszédformái. Hogy milyen ez a köznyelv, s hogyan befolyásolja a most induló íróknak az irodalmi kommunikációba való belépését, nos erre természetesen ez a dolgozat nem adhat kielégítő választ. Amikor az alcímben csak szempontokat említek, akkor egyúttal le akarok mondani a kontinuitás és a diszkontinuitás bonyolult szövevényének felfejtéséről – ahogy Harold Bloom mondja: a kritikusok titkos szerelmi tárgyáról –, a rejtett utak elemzéséről.

Az irodalomértés minden változatát befolyásolja a külső feltételrendszer átalakulása, a korszakforduló. Sem az író, sem az olvasó nem rendelkezik immár olyan „jelentésképző centrumokkal", rezonanciakeltő térrel, amilyennel a nyolcvanas években a kétosztatú beszédrend szolgált, hozzásegítve a publikumot a negatív bizonyosság tudatához (Krasznahorkai), vagy a felülemelkedés derűjéhez (Esterházy). A ma születő irodalom a beszédmódok és jelentésvilágok megsokszorozódásával és viszonylagosságával, az átalakulás idején „szőtt" hit- és vélekedésrendszerek gyors lebomlásával, a hol dühödt, hol ironikus-keserű dezilluzionizmussal szembesül. Ebben a szituációban az irodalmi beszédformák gyors változásának természetes következménye, hogy az írók és a kritikusok egy része *visszatekintő* szemléletűvé lesz: a barbarizálódó, medializálódó világ káoszában megkísérli megőrizni az irodalmi tudat *konzervatív „ké-*

2 A sokszor nehezen rekonstruálható kritikai szempontrendszer olyan elemeire gondolok, mint amilyenekre Deréky a fent jelzett írásában (igen kritikusan) utalt.

pét". Megpróbálja megállítani vagy legalábbis lefékezni a „jelentések áramlását". Általában a nyolcvanas évek irodalmi köznyelvét reprodukálja, vagy annak ismétlődésére figyel. Ezzel elvileg egyenrangú viselkedésformaként az újonnan induló szerzők egy része igyekszik eltávolodni a megelőző évtizedek szemléleti kereteitől és így természetesen poétikai karakterétől is. A hagyományos irodalmi tudat megrendülésével járó kulturális átalakulás olyan kihívást jelent, amely látványosan értékeli át az irodalom státuszát és a vele járó szerepeket. Akik megkísérelnek búcsút mondani a terhes és korlátozó honi dilemmáknak és nyelvhasználatoknak, ezt azért teszik, hogy új lehetőségeit teremtsék meg az ön- és világértelemzésnek. Eközben egy „rétegirodalmat" teremtenek, az irodalom új „részbeszédét" (Márton László, Garaczi stb.) Ennek az irodalmi kommunikációs formának az értelmezéséhez három szót ajánlanék ebben a dolgozatban: *disszemináció, eltűnés, minimalizmus.*

1. *Disszemináció mint tapasztalat és eljárásmód*

A disszemináció a jelentésegészet „szétvető" „jelszóródás" (Derrida 1972),[3] a jelentés önmagával való azonosságának megtöretése. Tapasztalat, annak belátása, hogy a másság mindig megbújik a jelentésben, hogy a jelentés megszüntethetetlenül többértelmű és meghatározhatatlan. Mint ahogy a világ, az adott létszituáció is az, és éppen ezért interpretálhatatlan és totalizálhatatlan. A magyar irodalomban mindenekelőtt az Esterházy-művek beszédformájának nyitott kontingenciája és alinearitása rokonítható ezzel a jelenséggel. A *Termelési-regény* óta ebben az életműben mind a hatalom-, mind a személyiség-felfogás vonatkozásában tartósan jelen van a jelentés elbizonytalanításának mechanizmusa,[4] de úgy, hogy vele szemben – főleg az 1986 utáni korszakban – felerősödik a jelentésmegóvás tendenciája. Egyáltalán nem állítom, hogy a „jelszóródás", mint a jelek közvetítette világok folytonos meghatározhatatlanságának tapasztalata, kimondottan új jelenség lenne, de azt igen, hogy az Esterházy utáni prózában vált irodalmunkban kitapintható eljárásmóddá. Márton László *(Átkelés az üvegen)* és Garaczi *(Nincs alvás!)* könyvei világosan mutatják, hogy a szövegformálás a jelentésképzés temporálásával, illetve elutasításával tartja fenn a szabad értésmezőket. Ebben a vonatkozásban Mártonnál az „egyetlen valóság" képzetének ignorálása és az imaginárius világok labirintusszerű megképzése, Garacziné egy „massmedializált", eklektikus elbeszélői tudat megteremtése játssza a

3 A terminusnak az irodalomkritikában és az irodalomtudományban való használhatósága nem magától értetődő. Olykor azonban szükséges szavakat „kölcsön venni" az irodalmi kommunikáción túlról is, bizonyos jelenségek megnevezésére.

4 Az alinearizált beszéd, a jelentéselbizonytalanítás a totális-monocentrikus beszéd kritikájaként is felfogható. (Mészölynél, Tandorinál, Esterházynál). Idézetek a *Hahn-Hahn grófnő pillantása* című műből: „Ami engem illet, félek az aforizmáktól, félek az olyan mondatoktól, amelyeknek látható becsvágyuk tartalmazni az igazságot." (15.) „Ó milyen szánalmas valaminek lenni." (19.) Ugyanakkor markánsan fennmaradt a jelentésóvó elbeszélés- és beszédforma (Nádas, Lengyel Péter), sőt a totalizáló elbeszélői tudás és vele a negatív bizonyosság víziója (Krasznahorkai).

legfontosabb szerepet.[5] Mindez egyszerre sugallja a világ mindenfajta jelentésességének irodalmi közvetíthetetlenségét és a szabadság értékéhez való szigorú ragaszkodást. Ahol nincs *még* jelentés, ott *még* nincs lehatároltság, kisajátíthatóság. Az akkor *még* irodalom és nem tanulság. Ott *még* megvan a *bizonytalanság szabadsága*.

2. *Az „eltűnés" mint tapasztalat és eljárásmód*

Az „eltűnés esztétikája" (Virilio 1980)[6] kapcsolatba hozható azzal a világállapottal, amelyben a reprezentáció válsága együtt jár a szimuláció uralmával. A jelölés (a képek) felgyorsult mozgása megfoszt a jelentések stabil biztonságától. Az értelmezőnek nem áll módjában a jelek áramlását feltartóztatni, folytonosan együtt kell mozognia a dolgokkal, látnia kell azokat, beszélnie kell róluk. A jelek közvetítette világok nem uralhatók – semmi sem ugyanaz a következő pillanatban. Az instabil képek *és szövegek* korát éljük. Ezzel összefüggésben nyugodtan kijelenthető, hogy a kortárs próza a stabilizált jelentések (a „gondolatiság") vonatkozásában elmarad a hetvenes-nyolcvanas évek irodalmától, mert éppen az integrálható, uralható jelentések megképződésének elkerülése jellemzi, éppen a rögzíthető identitás „kijátszásának" irányába mozog. A kilencvenes évek irodalmi köznyelve – mérsékelt vagy radikalizált poétikai karakterekkel és igen eltérő színvonalú művekkel – a disszeminált, megosztott, paradox nyelvi játékok köznyelve.[7]

Márton Lászlónak az „eltűnés" állapotát sejtető grandiózus vállalkozásában, az *Átkelés az üvegen*ben az alternatív világok fikcionálása, az imaginárius uralma a túlfokozás szövegművészeti eljárásaival párosul. Csakhogy az adjektív természetű virtuozitás által létrejött irdatlan szövegfolyam hömpölygése éppen a mozdulatlanságot, a létező tehetetlenségét fedi el. Ebben az értelemben igaza lehet Balassa Péternek, az *Átkelés* „nem azt akarja mondani (...), hogy vége mindennek, hanem a távolodást, a távolságot, az élménynélküliséget, az átkelésképtelenséget konstatálja."[8] E tapasztalat birtokában a „szöveg" nem zuhan vissza a modernség katasztrofista kétségbeesésébe, mert nem adatik meg neki a negatív bizonyosság határozottsága – ehelyett az „igenek" és a „nemek" terében le-

---

5 „A megelőzöttség, a szubjektum posztmodern önelidegenedése és disszeminált sága nála olyan viszonylagosító nyelvhasználattal párosul, amely – a jelentésképzés elvi elutasításával – bizonyos értelemben már az irodalom 90-es évekbeli »köznyelvét« előlegezi". Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945-1991*. Bp. 1993. 180.

6 Az „eltűnés esztétikája", az „eltűnés állapota" mint terminus alkalmazása ebben a dolgozatban kísérleti jellegű. Később fog elválni, hogy termékeny-e a bevonása az irodalmi diszkurzusba. Mindenesetre hasznosíthatónak látszik a kortárs prózában megfigyelhető jelentéskioltódás részleges magyarázatára.

7 A töredékes, paradox irodalmi beszéd kialakulásának autopoetikus „történetére" a „nagy elbeszélések" szétesése mellett bizonnyal hatással volt a kelet-európai politikai diszkurzusrend. Hiszen ez a „köznyelv" részben ellenállásból született és máig megőrizte ellenbeszédszerűségének bizonyos jegyeit (pátoszmentesség, alulretorizáltság stb.).

8 Balassa Péter: *A fal és az üveg*. Egy '68 utáni regény és egy '89 utáni útirajz. Nádas Péter Emlékiratok könyve és Márton László Átkelés az üvegen című művéről. In: *Holmi* 1993/2. 266.

begő létállapot újrafogalmazását kísérli meg. Így az általa demonstrált világérzékelés legfontosabb jegye a flexibilitás, ami Márton életművében egyébként is kiemelt szerepet játszik.[9] Az *Átkelés* a modernség „megbízottja". Egy nyomasztóan derűs, labirintusba futó értelemkereső expedíció. Minden izgalma ellenére azt gondolom azonban, hogy Márton arányérzékének gyakori zavara itt olyan kritikus pontig jut el, ami a könyvet az utóbbi évek legfárasztóbb olvasmányává teszi. Az *Átkelés* a nem-tudható elszövegesítése,[10] elméretezett mutatvány, világbíró hévvel túlbeszélt keserűség.

Márton polifon szerkesztettségű prózája mellett a disszemináció és a jelentéseltűnés jegyében állnak Garaczi László szövegei is. Látványosan támaszkodnak egy massmedializált, globalizált „tudat" kulturális törmelékeinek intertextualitására. A magyar irodalmi hagyomány emlékezete a reklámszövegek és a politikai jelentésvilág patternjeivel társul, deformálva és ironizálva a „nagy elbeszéléseket". Garaczi nemcsak a „tisztán tartható" irodalmi beszéd felbomlását konstatálja, de az irodalom hagyományos funkcióinak krízisére is felhívja a figyelmet.[11] A jelek közvetítette világok furcsa, beláthatatlan változásának „tudósítói" ezek a szövegek, egyúttal a visszaszorulni látszó („elit") irodalmi tudat egyszerre elbizonytalanodó és egyszerre védekező gesztusai. A rendezetlenség és értelmetlenség rendezett és értelmes megismétlése. A kortárs prózában Garaczinál jelenik meg a nonszensz mint fikciógeneráló technika, s talán nála enyészik el leginkább a 70-80-as évek magyar irodalmának erőteljesen hermeneutikai beállítottsága.[12] Szövegei a félmúlt irodalmával parodisztikus dialógusban állnak.

3. *Minimalizmus*

A disszeminációval és a jelentéskioltó eljárásmódokkal leírható prózaváltozatoktól nem különül el élesen az a másik irodalmi „részbeszéd", amelyet a *minimalizmus* címszó alatt lehetne tárgyalni. Jóllehet ennek a prózának a megkülönböztető jegye a narrátori funkciók redukálása[13] s ezzel összefüggésben a személytelenség, a jelzésszerűség, az állapotszerűség, a dolgok felületének a megmutatása, mégis kimutatható benne az Esterházy- vagy a Garaczi-féle alakításmód ironikus-groteszk, vagy akár abszurd-bizarr vetülete is. A jelentéskioltás ezt a prózairányzatot is uralja, emellett nagy szerepet játszik benne az integratív

9 „Zűrzavarosan fecseg a száj, amelyik azt mondja, hogy én vagyok, másképpen célt és nyomot veszítenék: nekem jutott mások szövege, mert mások már rég nincsenek. Köszönöm kérdésüket, én jól vagyok, de csak feltételesen." *(A tornác. Útirajz Albert főhercegről) „Nem állítom, hogy van innét menekvés, nem állítom, hogy nincs innét menekvés (...) A kérdések másról és másképpen szólnak." (Tudatalatti megálló)*

10 „Márton művének az a fő problémája (...), hogy nem képes önmaga kudarcának, tágabb értelemben a prózaírás kudarcának monumentumává válni." Angyalosi Gergely: *A „valóság" csapdájában* (Márton László: Átkelés az üvegen). In: *Nappali ház* 1993/1. 73.

11 A *Nincs alvás!* a massmedia által integrált, kiforgatott, szétroncsolt „meséket" tartalmaz, amelyek most úgymond visszatértek az irodalmi kontextusba. Vagyis *nincs már mese!*

12 Vö. Thomka Beáta: *A műfajteremtő elvek változásai és a prózakritika.* In: *Literatura* 1990/2.

13 Vö. Abádi Nagy Zoltán: *Minimalizmus és narratív technika.* In: *Irodalomtörténet* 1993/1-2.

elbeszélőformák elhárítása vagy lebontása. Éppen ezért nem a bricolage-szerű, disszeminációs prózavilágok (Esterházy, Garaczi, részben Márton) ellentettjeként, hanem annak hagyományát is folytatva, a totalizáló irodalmi beszédformák kritikájaként kell értelmeznünk.[14] Szijj Ferenc, Németh Gábor, Podmaniczky Szilárd, Hazai Attila és mások a magyar prózai fragmentarizálás Örkénynél, Mészölynél és Tolnai Ottónál megtapasztalható hagyományát írjak újra. A narrátori funkciók redukálása, az artisztikus jelentésképzés elutasítása vagy a személytelenség közelében tartja az elbeszélőt, vagy megnyitja a szövegteret a tudatfolyam-technika előtt. Mindkettő megfigyelhető Podmaniczkynál a *Haggyatok lótuszülésben* című kötetben. A relativizáló nyelvhasználatot, a hermeneutikai beállítódást, az önfolyamat-témát, a jelölők szabad játékának megnyitódó műszerkezetet a minimalista prózában felváltja a groteszk-abszurd-bizarr szituációteremtésre és homogén jelentésvezérlésre épülő (Szijj Ferenc: *A futás napja)*, sőt a nonszenszre, az automatizált blődlire hagyatkozó szövegalakítás (Hazai Attila: *Feri: Cukor Kékség).* Ez az utóbbi könyv az európai hagyomány kitüntetett műfajának, a nevelődésregénynek olyan radikálisan deformált változata, amely eddig nem tapasztalt módon fordul szembe a tradíció által hordozott dignitással. Deliterarizált jelrendszere, redukált, de hangsúlyozottan brüszk nyelvisége a végsőkig destruálja a „Bildung" képzetét, és átvezet a teljes bizonytalanság komikusan és gonoszul bizarr birodalmába.

A minimalista próza nem szélsőséges, sajátosan „telt" változatát mutatja Porogi András könyve *(Mars & Venus).* Olvasásához nincs szükség túlságosan bonyolult szövegemlékezetre, írásainak alakításmódját a fabuláló kedv és képesség, valamint az imaginárius, a bizarr és a gúny iránti vonzalom jellemzi. Erőteljesen kapcsolódik a magyar kispróza hagyományához (poétikája visszatekintő), látványos az anekdotikus, sőt kimondottan poentírozó történetalakítás, illetve ezzel összefüggésben az elbeszélt világ gyakori adomázó értelmezése. Ezen túl azonban írásainak bővítő, többértelműsítő, jelképiesítő karaktere át is értelmezi ezt a hagyományt, és a minimalizmus szikárságának egyfajta „meghaladását" is ígéri.

*

Végül olyan prózaírókról szólnék, akiknek az írásait nem lehet közvetlenül a disszemináció, a jelentéseltűnés és a minimalizmus biztosította fogalmi hálóval leírni, de prózájukat a fent vázolt irodalmi köznyelv „értelmezi", azaz fogadtatásukhoz, hatásukhoz, értékelésükhöz feltétlenül hozzájárul.

A disszeminatív és a minimalista próza megkísérel búcsút mondani a terhesnek és korlátozónak gondolt honi dilemmáknak és nyelvhasználatoknak, sőt helyenként ki is szakad a kritika által *már* tudatosított irodalmi folytonosság vé-

14 A minimalizmus egyszerre radikalizálja és mérsékli, deformálja a nyolcvanas évek „poétikai készletét". Úgy tűnik, hogy valamilyen furcsa tehetetlenség, a „kitartott hang" iránti mély bizalmatlanság bontja tovább az akkori beszédformát, még redukáltabbá, még „szemérmesebbé" téve azt. Ugyanakkor más, eddig be nem világított tradíciókat újít fel, enyhe rokonságot teremtve nemcsak Mészöly és Örkény prózájával, de Tolnai Ottó írásművészetén át a századfordulós novellisztikával (az undor irodalmával) is.

dőburkából.[15] Ez a diszkontinuitást erősítő poétikai-szemléleti magatartásforma a „nagy elbeszélések" újraírásának minden formáját elutasítja, és a szabad értésmezők megnyitása, a *bizonytalanság fenntartása* révén véli megőrizhetőnek szabadságát. A honi értelmezői körök túlnyomó része azonban – részben a kritikai nyelvezet konzerválódása, de sokkal általánosabban: a magyar irodalmi hagyomány által erőteljesen meghatározott befogadói kondicionáltsága folytán – a kontinuitást s ezzel együtt a közösségi-tragikus létértelmezést preferálja. Pontosabban a léthez való odatartozás közösségi és/vagy egyértelműen tragikus-negatív módját. Természetesen nemcsak ez, de ez is hozzájárult Bodor Ádám novellisztikájának *széleskörű* sikeréhez,[16] bár az értelmezők egy része számára talán éppen ezért okozott problémát, hogy a szövegekben az áttetszőség együtt jár a *jelentésintenciók heteronomitásával.*[17] Bodor tehát nem egyszerűen megismétli a regionális és globális szabadságtalanság képletét, hanem újraírja azt: a tragikum, ha van, itt már nem a világ gonoszságából, sőt nem is a metafizikai csüggedésből fakad, hanem a lét közönyéből, embertelen vidámságából.

A fent vázolt olvasói beállítódás Darvasi Lászlónál sem a minimalista, jelzésszerű kisprózai kísérleteket tünteti ki *(A portugálok)*, hanem azokat a konzervatívabb, zártabb szerkezetű elbeszéléseket *(A veinhageni rózsabokrok)*, amelyek egyre inkább más hagyományok kontextusában fedezik fel a hiány uralta létezés tragikumának érvényes megfogalmazhatóságát. Darvasi prózájának a világszerűséget fokozottan fenntartó, az elvont jelentéseket egyre inkább megnyilvánító szimbolizációs karaktere az alakítottságnak, az esztétikai tapasztalat közvetítésének elmélyültebb változatát mutatja, mint a kortárs minimalista próza túlnyomó része. Egy olyan tehetséget sejtetve, aki – megfeledkezve a fent vázolt kontextuális „felhajtóerőről" – bizonnyal elkerüli majd a mészölyi és a Bodor Ádám-féle prózaalakzat puszta megismétlését.

*

Végezetül le kell szögeznem: a fent tárgyalt művek nem jelentik természetesen a kortárs magyar próza egészét. A disszemináció és a minimalizmus olyan szempontok, amelyek csak egy részét – főleg fiatal szerzők szövegeit – „világíthatják be". Velük pedig néha nehéz beszédbe elegyedni, mert hol túl hallgatagok, hol túl szószátyárak. Azért kell mindig alakítani az értelmező nyelvet, nehogy egynek lássuk a *sokaságot*, nehogy egynek halljuk a *többhangút.* Eközben mindig törekedni kell a kritikai szigorra. Én is lehettem volna szigorúbb. De akkor talán rövidebb ideig tartana a *bizonytalanság furcsa szabadsága.*

---

15 Esterházy írja Bérlemény ről a *Hahn-Hahn grófnő pillantásá*ban: „Ellene tartott tehát a Dunát övező pátosznak, de úgy nem tehetett, mintha az nem léteznék." Ezzel szemben több „fiatal" szerzőnél e pátoszra való emlékezésnek nyoma sincs.

16 Vö. Deréky i. m. 84-85.

17 Bodor novelláinak ezt a tulajdonságát, ami a „főkódhoz" képest deviancia, alig vették figyelembe. Így lehet, hogy gyakorta összefüggésbe hozzák Krasznahorkaival, holott a heteronóm jelentésintenciók (a világ- és szövegszerűség kettőssége, a paradoxális létértelmezés stb.) révén Bodor a művilágát megóvja azoktól az ideologémáktól és attól a beszédrendbeli kiszolgáltatottságtól, amitől Krasznahorkai a sajátját nem.

SZILÁGYI MÁRTON

Együtt – egy másért

A nyolcvanas évek prózája és a kritika

Nem kívánok folyamatokat leírni, csak értelmezni szeretnék néhány jelenséget. Éppen ezért axiómának tekintem azt, amit mellesleg a tanácskozás témaválasztása is ekként kezel: a nyolcvanas évek irodalmának kortársi szemlélője egy poétikai szemléletváltás tanújának érezhette magát – leginkább az újabb prózai törekvések következtében. Ezen – feltehetőleg valóban – paradigmatikus változás tartalma helyett azonban a kritikai recepció általános tanulságaival kívánok szembenézni. Ez annál inkább érdekes lehet, mert – az általam egyáltalán belátható irodalomtörténeti korszakok mindegyikét figyelembe véve is – ez az időszak rendkívül jól modellálja az irodalmi váltások egyik típusát.

Az új törekvések áttörése, érvényre jutása éppen azt jelenti ugyanis, hogy a változás tudatosítását elvégezte a recens kritika, ráadásul éles vitaszituációban, hiszen ez hozzátartozik a váltás lényegéhez. Az irodalmi művek önmagukban védtelenek: hiába érvénytelenítik immanensen egy korszak uralkodó irodalmiságát, ha ennek a gesztusnak elmarad a tudatosítása. Kalmár György *Summá*ja tehát hiába tűnik ma a XVIII. század derekán született művek közül a legformabontóbbnak, ha kortársi recepciója nem lévén, kizárult saját korából. Ha valóban paradigmaváltás történik, akkor annak nemcsak az egyes alkotások belső értékvilágában és formakincsében kell megragadhatónak lennie, hanem az egykorú irodalmi közvélemény tudatában is. A fordulat egyik legfontosabb mozzanatát azonosíthatjuk az azonnali kritikai reagálással, amely aztán kiegészül egy hatásosan propagált, újrarendezett érték-kánonnal. Ezeket az irodalmi periódusokat írók és az elfogadtatásukért konfrontációt vállaló kritikusok egymásrautaltsága jellemzi. Klasszikus példákat keresve, ilyennek látom az 1840-es éveket, Petőfi föllépését, valamint a *Nyugat* indulásának időszakát. Az egymásrautaltságot valóban szó szerint értem: ez a helyzet nem olyan egyirányú interakcióban képzelendő el (ezt éppen az említett irodalomtörténeti példák igazolják), hogy a rejtélyes módon megszaporodó jelentős művek kikényszerítik a kritikai elismerést. Ahhoz, hogy létrejöjjön a megfelelő színvonalú értelmezői apparátus, nem elégséges feltétel az adott mű esztétikai értéke. A korszakváltásokban kimutatható egy korábbi folyamat is: megvan a nyoma az elméleti előkészítésnek, s ez az, ami egyáltalán képessé teszi a kritikusok, teoretikusok egy csoportját arra, hogy értelmezhessék az eltérő formanyelvet, tudatosítván jelentőségét. Enélkül ugyanis a kritika nem képes rákapcsolódni az új irodalmi jelenségekre.

Hangsúlyozni szeretném: ezzel az állítással nem akarom az irodalmi művek jelentőségét leértékelni. Történeti példáimmal azt is demonstrálni kívántam, hogy a paradigmaváltások sohasem a kritikusok manipulációs önkénye következtében játszódtak le. Az irodalmi áttörést pusztán értelmezői eszközökkel lét-

rehozni nem lehet (vagy legalábbis még senkinek sem sikerült): Péterfy Jenő kritikusi, teoretikusi életműve – kiemelkedő elméleti színvonala ellenére – tragikus zárvány maradt, nélkülözvén azt a felhajtóerőt, amelyet egy látványosabb szemléleti eltérést hozó irodalmi periódus jelentett volna. Másrészt viszont az esztétikai tudatosítás és a teoretizáló általánosítás híján történeti érdekű, önnön emlékművévé váló gesztussá merevedhet akár a legnagyszabásúbb kísérlet is, gondoljunk Szentkuthy Miklós *Prae* című regényére.

A vizsgálandó időszakot, amelyet a recepció oldaláról nézvést célszerű a *Termelési-regény* megjelenésétől (1979) számítani, azért tekintem alkalmasnak egy ilyen megközelítésre, mert létrejött a szinkronitás egy új szemléletű próza és egy új szemléletű kritika között, s ennek első megmutatkozása éppen Esterházy harmadik kötetének szenzációvá válása volt. Általában is jelzésértékű (s mentalitástörténeti szempontból elemzésre váró) minden irodalmi siker: arról árulkodik, milyen szemléletben tud önmagára ismerni egy-egy értelmezői közösség. A *Termelési-regény* fogadtatása pedig több és más volt, mint siker. Bojtár Endre 1979-ben *(Egy kelet-európéer az irodalomelméletben.* Bp. 1983. 159.), Szegedy-Maszák Mihály pedig 1993-ban (*Holmi* 1993/7. 1021.) ugyanazt fogalmazta meg, egymástól függetlenül: annak az elméleti érdeklődésű kritikusi-irodalomtörténészi csoportnak, amelyhez mindketten tartoztak, kapóra jött a regény megjelenése, mert úgy vélték, e művet értelmezve bizonyosságot tehetnek teoretikus törekvéseikről. Másrészt viszont Esterházy műveinek elfogadtatásában közös nevezőt találtak egészen eltérő, egymással – szemléletüket tekintve – összegyeztethetetlen kritikusi világnézetek. Radnóti Sándor ezt úgy fogalmazta meg – éppen az interpretálandó művek nyitottságára célozva –, hogy itt mindenki „megtalálhatja a maga poétikai és még inkább bölcselmi ideálját". *(Recrudescunt vulnera.* Bp., 1991. 147.). Vagyis Esterházynak a nyolcvanas évekbeli kulcsszerepe – amely mára oly mértékben tekintéllyé konszolidálódott, hogy a ledöntendő bálvány szerepét is egyre többen ruházzák rá – abból is eredeztethető: a különböző elméleti referenciájú kritikusi beszédmódokat éppen a megfelelő pillanatban tudta katalizálni, felgyorsítva ezzel tisztázódásukat is. A mára teljesen világosan szemben álló vagy egymás mellett elbeszélő felfogások (pl. Kulcsár Szabó Ernő, Balassa Péter, Radnóti Sándor, Margócsy István) ezért lehettek *akkor még* közösek értékrendjük legfontosabb pontjaiban. Esterházy életműve – mondjuk a *Termelési-regénytől* a *Bevezetés a szépirodalomba* szintéziséig – ilyenformán próbaterepnek is számított: többé-kevésbé munkásságának kritikai recepciója során – vagy talán csak azzal párhuzamosan – vált világossá, hogy a hivatalos, irodalompolitikai támogatottságú értékrend elméleti megingatása nem egyetlen, oppozicionális irodalomelmélet kidolgozásával végezhető, végzendő el. A *Termelési-regényről* a régi *Mozgó Világban* öt párhuzamos kritikát publikáló elméleti csoport (Bojtár, Horváth, Szegedy-Maszák, Szörényi, Veres) még felfoghatta egy egységes, egyeztetett teória kidolgozásának fázisaként az elemzést, ám az 1992-ben megjelenő, ebből a szakmai közösségből kinövő kézikönyv *(A strukturalizmus után)* éppen az elméletek összeegyeztethetetlenségét deklarálja, már szerkezetével is. Az ideérkezéshez azonban – az általános irodalomelmélet újabb tendenciáinak ösztönzése mellett – nyilván szüksége volt arra a tapasztalatra, amelyet a nyolcvanas évek irodalmi változásaival való szembesülés jelentett.

Persze a nyolcvanas évek prózai áttörésének *csak* vezéralakja volt Esterházy,

ám a folyamat nem azonosítható vele. A vitaszituáció tétje nem egyetlen író elfogadtatása volt, hanem egy új irodalmi kánon kiépítése. Pontosabban egy ellen-értékrendé, amely az irodalompolitika megtagadását vagy zárójelbe tételét feltételezte. Az irodalmi értelmezéseknek a politikainál szabadabb közegén keresztül kvázi-ellenzéki gesztusok is megvalósulhattak – amit az bizonyít, hogy azon kritikusok, akiknek csak ürügy volt ehhez az új próza, mára publicisztikára vagy politikusi pozícióra cserélték irodalomértelmezői mivoltukat. A nyolcvanas évek sajátos vákuumhelyzetet jelentett az irodalompolitika opponálásához: a hivatalos értékrend ekkorra csak deklarációkban létezett, nem lévén esztétikai érve, amellyel ösztönző erejét bizonyíthatta volna. Ez indokolta, hogy az irodalmi élet irányítására hivatott potentátok – érezvén a vesztésre ítélt helyzetet – rendkívül éles ideológiai támadásokba mentek át; gondoljunk csak Zappe László minősíthetetlen kritikájára Balassa Péter második kötetéről (*Népszabadság*, 1985. aug. 24. 13.). A védekezés másik módja a táborszervezés volt: a Szerdahelyi-féle *Kritika* megkísérelte a huszonéves irodalmárok egy erre hajlandónak bizonyuló, zömmel a pesti bölcsészkarra lokalizálható csoportját mint nemzedéket saját lapjához kötni. Feltehetőleg ki is játszotta volna őket az irodalmi paradigmaváltással szemben, ám erre a politikai természetű manipulációra már nem maradt ideje. A térvesztés érzékelése megszülte a felülmúlhatatlan bomírtságú – s valljuk meg: fölöttébb ízléstelen – „neoavantgárd stílusdiktatúra" szintagmáját, amellyel megfogalmazója az új irodalmi jelenségek lényegét vélte megragadni; ugyanakkor pedig némely intelligensebb, kultúrpolitikai funkcióban lévő irodalomtörténész-kritikus megpróbált alkalmazkodni ezen ellen-kánon irodalomtörténeti hagyományválasztásához: Király István élete végén – az Ady-monográfia befejezése helyett – fontosabbnak ítélte a Kosztolányival és Szabó Dezsővel való foglalkozást.

Ez utóbbi jelenség fontosságának megértéséhez szükséges azonban egy kitérőt beiktatni. A nyolcvanas évek ugyanis nemcsak a prózai áttörés imént vázolt folyamatát jelentette – még ha legnagyobb jelentősége ennek volt is. Számot kell vetni azzal, hogy a magát a népi irodalom örökösének és folytatójának tételező írói-kritikusi csoport, amely ezzel a paradigmaváltással nem azonosult, szintúgy a hivatalos értékrend opponálójának szerepében tudta magát. Az ő részükről komoly gyanakvás kísérte az Esterházy-recepcióban meginduló szemléletváltást, s ez a gyanú mostanra teljesen nyílt szembenállássá változott, megtetézve az üldözöttség és a kiszorítottság – nagy hagyományú – helyzettudatával, amit a lapalapítások szabadsága és a publikálás feltételeinek javulása sem enyhített. Ennek a poszt-népi irodalomnak (elnézést a kissé suta terminus technicusért) nyolcvanas évekbeli pozíciója több okból is ellentmondásosnak látszik: legnagyobb tekintélyű, esztétikai érvet jelentő vezéralakjai (Németh László, Nagy László, Illyés Gyula) elhunytak, a pályakezdők közül hasonló súlyú tehetséget nem tudtak felmutatni (a legnagyobb ígéretek, mint pl. Balázs József is, feloldhatatlan válságba kerültek). Ehhez járult még az, hogy saját irodalmi kánonjuk többé-kevésbé azonosnak mutatkozott a hivatalos irodalompolitika preferálta, önlegitimációs névsorral. Így arra kényszerültek, hogy az azonos szövegkorpuszon *belül* mutassanak föl eltérő értékhangsúlyokat, tehát – mondjuk – Adynak, Németh Lászlónak vagy Illyésnek azokat a vonulatait erősítsék föl az

önmeghatározás és az eltérés demonstrálása érdekében, amelyet az irodalompolitika nem kíván magába építeni. Ez a megoldás óhatatlanul az egymásba mosódás lehetőségét hordozta magában. Ezzel szemben az új prózának a kritikákban is tudatosított értékrendje egy alternatív szövegkorpuszra támaszkodott: az írók ugyanis megteremtettek egy ilyen formában korábban nem létező tradíciót, amely az erőszakos megszakítottság ellenében épült ki. Esterházy például nyíltan reflektált Mikszáthra, Kosztolányira, Csáthra, Ottlikra, Mándyra, Mészölyre – s ez a névsor többé-kevésbé az áttörés részeként interpretált minden prózai műre érvényes hagyományválasztást jelent. Amikor a kritika a kötetek szervezőelveit kívánta föltárni, teoretizálta a legitimációs célú hagyománykonstruálást is, azaz elvégezte az előképnek tekintett életművek fölértékelését. Ottlik recepciója esetében ez jelentette *a* fölfedezést, mivel az *Iskola a határon* nem keltett ilyen intenzitású szellemi izgalmat első megjelenésekor: az Ottlik-legendával való mostani szembesülés tehát a nyolcvanas évek értékrendjének újragondolását kívánja meg. A kritika ilyetén működése pedig megteremtette az irodalomtörténeti kánon újrarendezésének lehetőségét is az új irodalom nézőpontjából, ám sajnos ez a lehetőség csak töredékesen valósult meg: megszületett ugyan e lendületből egy Csáth-monográfia (Szajbély Mihály munkája), a monografikus Kosztolányi-értelmezés azonban még mindig csak készül, ha készül, Szegedy-Maszák Mihály műhelyében, Mikszáthról pedig jóformán teljesen elmaradt az átértékelés. Király István Kosztolányi-könyve tehát ezek alapján tekinthető – a hivatalosság vészreakcióján túl – hajlékony és érzékeny helyzetértékelésnek is: Király fölismerte, hogy az új irodalmiságot valamelyest befolyásolni vagy megszólítani csak Kosztolányival tudja.

A nyolcvanas évek kritikája – eltekintve most az új próza ellen irányuló, s a vitaszituációból következően vehemens támadásoktól – alapvetően affirmatív alaphangot ütött meg. Az értékrendbe tartozónak tételezett, támogatandó szerzőkről igyekeztek ugyan leválasztani az egyéb irodalmi törekvéseket, ám ennek eszköze nem az volt, hogy elmarasztaló ítéleteket fogalmaztak meg arról, ami *nem ez*. Kritikusi módszerré vált a hallgatás: az adott rangot, ha az elfogadtatásért küzdő kritikus egyáltalán írt valamiről; többeknél a kritikai működés majdnem teljes anyaga az új prózára kívánt irányulni, s ha valamilyen okból mégis szó esett másról is, akkor az az ítészi életmű perifériájának számított. Kivételes, s ezért feltűnő jelenség volt, amikor Temesi Ferenc *Porj*áról sorozatban megszólaltak mértékadó kritikusok az elhárítás szándékával; ez a könyv azonban – valószínűleg joggal – kirekesztendőnek bizonyult az új próza értékrendjéből, noha formailag odatartozónak tűnt. Az elismerések, elismertetések legfontosabb gesztusa – igen gyakran az elemzés *helyett* is – a beiktatás volt; az értékrendbe való azonnali beillesztés, azon túl, hogy felnövesztette az adott írót, növelte a paradigmaváltás érvrendszerét. A legjobban ez a pályakezdő írók némelyikének fogadtatásában mutatkozott meg: az a hőfok, amellyel előbb Kornist, majd Krasznahorkait és Márton Lászlót fogadta ez a kritika, ebből az eljárásból fakadt. A korszak minden bizonnyal legnagyobb hatású kritikusának, Balassa Péternek a kritikái erre az erkölcsi-pedagógiai pátoszra épültek: a kritikus teljes tekintélyével az író mellé áll, hogy ezzel nyomatékosítsa, ez az életmű máris az új irodalom kánonjának a része. Az esetek többségében persze ez csak előrebocsá-

tott konklúziója egy elemzésnek, gyöngébb változatában azonban csak deklaráció (lásd pl. „ma Bodor *a* magyar novellista" In: Balassa Péter: *A látvány és a szavak.* Bp., 1987. 180.).

Hadd nyomatékosítsam: rendkívüli horderejű kritikusi gesztusrendszer volt ez, hiszen ott állt mögötte a kvalitásérzéken alapuló, személyiség hitelesítette, kivívott tekintély. Erre nyilván Balassa a legjobb, de korántsem az egyetlen példa. A kánonba való beiktatásnak pedig volt még egy jelentős következménye: ez hordozta egyedüli lehetőségét annak, hogy a határon túli magyar szerzők esetében el lehessen kerülni egy sajátos típusú, ideologikus kisajátítást. Hiszen az ezekkel az irodalmi régiókkal rendszeresen foglalkozó, s emiatt – ismerjük el – időnként egzisztenciális kockázatot is vállaló poszt-népi kritikusi gárda a határon túli írók jól kiválasztott csoportjának propagálásával kívánt fölerősíteni bizonyos, a hazai irodalmi életben fontosnak érzett szerepértelmezéseket. Tisztelet a kivételeknek. Ezek a látensen eszközszerepre kárhoztatott életművek pedig a hazai recepcióban elfedték az egész regionális irodalmiságot, annak sokszínűségével együtt, tehát Sütő András és Kányádi Sándor a romániai magyar irodalmat helyettesítő ikonikus jelekké váltak. Ebből a csapdahelyzetből azáltal vélték kiszabadítani az új próza kritikusai a határon túli prózaírók újabb nemzedékét, hogy néhány reprezentánsukat – voltaképp alaposabb elemzés nélkül – a paradigmaváltás gárdájához tartozókként kezdtek emlegetni. Ez adta meg aztán Grendel Lajos vagy – kisebb mértékben – Mózes Attila hazai tekintélyét, noha műveik ennek a várakozásnak egyre kevésbé tudtak megfelelni. Persze aligha csodálható, hiszen alapvetően más szemlélettel és írói technikával rendelkeztek, mint a velük párhuzamosan emlegetett alkotók (hadd utaljak Szirák Péter tanulmányára: *Alföld* 1992/5. 66-71.). Ez a jelenség azonban nem kivételes, hiszen az irodalomszociológiai-politikai feltételrendszer csak a szemléletváltozás tényének elfogadására és egy új – nem generációként megragadható – írói gárda tekintélynövelésére volt alkalmas; nem tette viszont lehetővé *abban* a szituációban a finomabb artikulálódást. A recepcióban óhatatlanul csak egy csoportként jelenhettek meg a voltaképp különnemű, de egyébként új minőséget képviselő alkotók.

Feltűnő egyébként, hogy az áttörés a prózához kapcsolódva ment végbe, noha már a hetvenes évek lírájában lezajlott egy legalább ekkora horderejű poétikai fordulat (Tandori, Petri, Orbán). Ennek tudatosítása hozzákapcsolódott ugyan a prózai paradigmaváltáshoz, de csak járulékos szerepben. A magyarázat részben nyilván abban rejlik, hogy az újabb kritikusi gárda inkább narratológiai stúdiumokon készült föl a pályára, inkább arra volt tehát szocializálva, hogy a prózai szervezőelvek alapvető módosulásait érzékelje. Emiatt aztán mindmáig hiányzik a lírai formanyelv-változások áttekintő értelmezése (ezt a hiányt némileg pótolják Margócsy újabb lírakritikái). A mai fiatal kritikusok pedig – mivel mestereik a nyolcvanas évek jelentős bírálói voltak – a narratív szerkezetek iránti fogékonyságot viszik tovább. A lírakritikában érzékelhető zavarnak is korábbiak tehát a gyökerei.

Balassa Péter a nyolcvanas évek irodalmát a szolidaritás szóval jellemezte. Szándékom szerint ennek kívántam volna értelmet adni – természetesen a saját magam számára, tehát önkényesen leszűkítve a fogalom jelentését: miért szo-

rulhattak egymás mellé – a tisztelet megtartásával – eltérő írói törekvések, s hogyan lehettek bizonyos kritikusok (a leginkább nyilván Balassa Péter) irodalomalkotó figurák. Egy ilyen paradigmaváltás alkalmával ugyanis az elméleti átgondolást és az affirmatív kritikai értékelést végző ítészt az új irodalmi érték képviselői magukkal egyenrangúnak tekintik. Vele szemben föl van függesztve az a gyanakvás, amely a kritikus felhatalmazottságát firtatja – azzal az alig titkolt előfeltevéssel, hogy a kritika hatalmi művelet egy politikai diskurzus szolgálatában: hiszen „ők" a „mi" kritikusaink. Annak, aki ebben benne élt, ez valóban a szolidaritás ritkán tapasztalt érzése lehetett; annak, aki nem élt, mert nem élhetett benne, e szolidaritás korlátozottsága a szembeötlő. S ez azt is magában foglalja: ennek meg kellett szűnnie, mivel a helyzetből fakadt.

Mi maradt ránk mindebből? Természetesen a mindig újraolvasható műveken túl. Leginkább a kritikai gyakorlatban máig ható, örökül kapott, tekintélyek hitelesítette értékrend, amely azonban – a politikai-kulturális közeg megváltozásával – oppozíciós jelentését jórészt elvesztve, névsorrá szikárodott. Éppúgy átgondolásra szorul tehát, mint a hagyománytételezés történeti vonulata. Ezt az igényt jelzi, hogy a paradigmaváltás két, irodalomtörténeti intelligenciával is rendelkező írója miképpen kezdte meg a vonzó, de önkéntelenül is kirekesztő tradíciókonstruálás felülvizsgálatát: gondoljunk Esterházy Péter Móricz-esszéjére és Márton Lászlónak az egész magyar prózai örökséget átértelmező tanulmányaira, regényépítkezésére. Az egykor irodalompolitikai jelentést is hordozó kánon névsorrá alakulva nyilván irritáló is. Ezt mutatják a türelmetlenség és ingerültség megnyilvánulásai. Egyrészt azon pályatársak részéről, akik úgy érezték (érzik), hogy méltatlanul nem róluk volt szó (erre Kolozsvári Grandpierre Emiltől Bólya Péteren át Temesi Ferencig több példát idézhetnék); számomra ez a jelenség a kevésbé érdekes, mivel túlságosan egyszerűen lehet pszichológiailag értelmezni. Jellemzőbbnek és sokatmondónak érzem a pályakezdő vagy fiatal írók, kritikusok egy részének reakcióját: ők ezt a kánont egy korábbi időszak emlékművének tartják, s identitásuk megtalálása érdekében igyekeznek érvényteleníteni. Az indulat eszköze pedig leginkább a retorikus elhárítás, esetleg az ironizálás.

Ez utóbbi mozzanat kitűnően mutatja azt, hogy a jelenlegi periódus sajátossága miben áll: *utána* vagyunk valaminek. Mögöttünk van, de még érezhető közelségben egy paradigmaváltás. Mind az írók, mind a kritikusok csak úgy tisztázhatják saját helyzetüket, ha megtalálják a távlatot ehhez az időszakhoz. Kritikusi gesztusainkban mindenesetre működik még a nosztalgia: visszavágyunk ahhoz a szellemi pozícióhoz, amely a nyolcvanas évek – látszólag boldog – irodalmi közegében néhány teoretikusnak megadatott. Talán éppen ettől kellene megszabadulnunk. Ezért érzem rendkívül időszerű feladatnak, hogy szétválasszuk a múlt (vagy félmúlt) irodalmi hagyományvonulatait, irodalomtörténeti érzékenységgel, nem utolsósorban pedig az azóta megszületett művek tradícióválasztásából kiindulva. Ehhez – az elszántságon és a felkészültségen kívül – jó adag komolyság és méltányosság kívántatik. Meg kell békülnünk azzal is, hogy a szolidaritás nyolcvanas évekbeli formája aligha fog egyhamar újjáépülni, tehát a kritikust mint a szellemi élet figuráját ismét a XIX. század óta ismerős séma szerint szemlélik: az írók ellenfeleként, valamiféle hatalom ügynökeként, irodalmon kívüli, sótlan figuraként. Ez persze nem akadály: tegye a dolgát, akinek van.

JACQUES DERRIDA

„...mégis túlcsap és túlmutat rajtam"*

Rektor Úr, Kedves Kollégák,

amidőn kifejezem hálámat azért a hatalmas megtiszteltetésért, amelyben a Janus Pannonius Tudományegyetem részesített, a nagylelkű bizalomért, amelyet önök és magyar kollégáim irántam tanúsítottak, amidőn elmondom önöknek, milyen mélységes az én hálám, és milyen bátorítást merítek ebből most és minden bizonnyal a jövőben is, engedjék meg, hogy néhány percre magamhoz véve a szót, kertelés nélkül megvalljam, mit érzek itt, Pécsett, ezekben a pillanatokban.

Nos, amit most érzek, nem egyszerű. Amit most érzek, az bizonyos értelemben megkettőződik, kettéosztódik és újra megkettőződik, mintha több mint egyszer, ezegyszer is többedszer volna részem benne, ami hálámat is megsokszorozza.

Van ebben az élményben valami, ami megérint engem, bizonnyal nagyon különös, mondhatnám egyedi, összehasonlíthatatlan módon engem magamat érint, a mai napon, személyesen, ezen a magyar egyetemen, ezen itt, amely nem egy akármilyen magyar vagy európai egyetem, amely egyszerre modern, nemrég újraalapított, és ugyanakkor az egyik leggazdagabb és leghosszabb emlékezetű egyetem Európában. Van azonban ebben az élményben még valami, ami amellett, hogy ilymódon szívem legmélyén megérint engem, mégis túlcsap és túlmutat rajtam.

Miért, hogy hálám valamiképpen kiterjedt, megnőtt, egyszerre túláradó és túláradott?

Noha a megtiszteltetés, amelyben ma részesülök, nekem szól, és így, higgyék el, nagy örömmel tölt el, mégis, szinte bizonyos vagyok benne, hogy *rajtam keresztül* és *rajtam túl* másokat is ér jelképesen, másokat, akik nem lehetnek ma jelen, akiknek képviseletére szeretnék méltó lenni; és rögvest megpróbálom majd elmondani, hogy a magam részéről miképpen azonosítanám, nevezném meg, azaz köszönteném őket.

Mert ami engem illet, egészen egyszerűen engem, annak fényében, amiben ma részesülök, csak én, önök által, és ami úgy felvidít, öreg gyermeket a díjosztás napján, akit a felnőttek mosolyogva figyelnek, igen, bizonyos vagyok benne, a *honoris causa* címek osztogatásában megfáradt felnőttek épp annyi iróniával, mint vétkes elnézéssel figyelnek engem, nos, szeretném azt hinni, hogy személyemben önök olyasvalakit akartak befogadni és bátorítani, akit én egészen egyszerűen *idegennek* neveznék.

---

* Az 1993. november 12-én Pécsett, a doctor honoris causa cím átadásakor elhangzott beszéd.

Miért egy *idegent*, és miért ma? És honnan az a régi európai tradíció, hogy a *doctor honoris causa* címet a leggyakrabban valóban idegeneknek, sőt néha a tudományos közegtől is idegen férfiaknak és nőknek adományozzák, miért van az, hogy ez a teljességgel formális és szimbolikus ceremónia, távol attól, hogy egy másik korszak rítusaként elavultnak számítana, ma, 1993 Európájában az etikai és politikai tett súlyával és jelentőségével rendelkezik? Miért, hogy e megnyilvánulásnak semmi más látható célja nincs, mint éppen az, amitől becsületbeli ügy és kázus – *honoris causa* – lesz belőle? Miért, hogy napjaink fájdalmas Európájában ez a megnyilvánulás egyúttal megnyilatkozássá válik? Miért nyit ma, éppen az *idegen* elfogadása által, új esélyt annak megerősítésére, ami a politika és tudomány terén nagyon világos és alapjában véve meglehetősen ritka is Európában, vagyis abban, amit az úgynevezett Európában még mindig nemzetállamoknak nevezünk? Miért annyira elengedhetetlen ma, éppen ma, hogy Európa és a világ egyetemei megsokszorozzák a vendégbarátság és elismerés nemzeti, nyelvi, kulturális, vallási és állami határokon túlnyúló jeleit?

Esetemben az idegen nem csupán azt jelenti, hogy Magyarország határain túlról érkezvén élvezem vendégszeretetüket, hanem azt is, hogy egész életemben *viaskodtam* az egyetem intézményével, annak legnemesebb és legtiszteletreméltóbb európai hagyományaival, amelyeknek kiemelkedő megtestesülése az önök egyeteme évszázadok óta, és ugyanígy viaskodtam a filozófia intézményével is; így aztán ezeken az intézményeken és tradíciókon belül is idegen maradtam, idegen, aki igen kevéssé érti, mi folyik példának okáért az egyetemeken és a filozófiában, és nem nagyon értvén, mi az, amiben osztozik, egyúttal természetesen kérdéseket tesz fel. Kérdéseit, melyeket bizonyos következetességgel illeszt egymáshoz, különféle módokon megosztja szállásadójával, felkínálja neki, mindenekelőtt azáltal, hogy az egyetemen vagy az egyetem margóján oktat és dolgozik. Azt mondtam, ez az idegen *viaskodik*, mivel kétségkívül valami *ellen* harcol ugyan, ám ugyanakkor *önmagát* faggatja, továbbá, annak nevében, amiben kételkedik, faggatja azt a *bent*-et, amiben kételkedik és amiben benne van, és amin belül lévén vég nélkül vitatkozik önmagával vagy szakterülete és más szakterületek képviselőivel: elsősorban a saját országában, a saját egyetemén, a saját szakterületén és a saját nyelvén, de (vagy inkább: tehát) ezek határain és ezek határairól.

Mint önök jól tudják, mindeközben nemcsak elméleti kérdések, hanem ezektől elválaszthatatlanul intézményi, tehát történelmi, szociális és politikai tétek is kockán forognak, amelyek elemzésünk vagy vizsgálódásunk tárgyának átalakítására csábítanak. Ez az idegen, aki először 19 éves korában jutott el Algériából Franciaországba, kétségkívül rákérdez ezekre a tételekre, mégpedig lankadatlanul, ám eközben mindvégig igyekszik a legnagyobb tiszteletben tartani az örökséget, azokat a normákat és követelményeket, amelyek szerinte részei e legjobb tradíciónak, e tradíció legjavának. Merhetem azt mondani, hogy amit manapság mindig túl sietősen és túl egyszerűen dekonstrukció név alatt foglalnak össze, még azt is mindenkor ez a kritikai tradíció inspirálja, sokszor éppen abból a célból, hogy ez a tradíció eljusson saját horizontjáig, az irányait és határait megszabó valamiig, s ezáltal elnyerje tulajdon el-határoltságát? Mindig is ugyanezen hagyomány nevében munkálkodtam, annak nevében, amit hitem szerint kap-

tam és elsajátítottam belőle; néha, még közelebbről, annak nevében, amit – helyesen vagy jelentésátvitellel – Felvilágosodásnak, *Aufklärung*nak, *Enlightenment*nak, *l'Illuminismo*-nak neveznek (csupa olyasmi, amit nem volna szabad túl sietősen ugyanarra redukálni) a XVIII. században vagy más századokban, amit maga a XVIII. század is már továbbfejlesztett vagy kisiklatott, és amire ma és holnap nagyobb szükségünk van és lesz, mint valaha.

Hogy ne nyújtsam túl hosszúra fejtegetéseimet, s ráhagyjam a döntést arra, ami ma itt összehozott minket, szeretnék kiemelni egy paradoxont, az idegen idegenszerű paradoxonát: úgy tűnik, ebből ered a dekonstruktív írásmód néhány szakterületen (az irodalomelmélet, a pszichoanalízis avagy antropológia, a nyelvészet, a jogtudomány, a vizuális művészetek vagy az építészet, de mindenekelőtt a filozófia területén) kibontakozott kutatása, ebből ered, hogy ezek a kutatások, mély meggyőződésem szerint, hűek maradtak ahhoz a hagyományhoz és örökséghez, amelyet kétségbe vontak, és éppen a felelősség iránti tiszteletteljes és gondos hűség tűnt benne éppúgy nyughatatlannak, túlzónak avagy radikálisnak, mint – hazámban és másutt, benyomásom szerint tévesen – fenyegetőnek, az idegen felől érkező fenyegetésnek, azaz a másik, vagy méginkább a barbár agressziójának, tehát tűrhetetlen agressziónak vagy fenyegetésnek – következésképp olyan intolerancia célpontjának, amelyet ezúttal jogosnak hittek. Ebből ered, hogy még nem is oly régen, és néhányszor éppen a *doctor honoris causa* címmel kapcsolatban, túlontúl sok jelét tapasztaltam ennek az obskurantista intoleranciának – ezért van, hogy én az ilyen jelképes megnyilvánulásokat nem csupán rendkívül jellegzetesnek, de intellektuális és etikai-politikai szempontból rendkívül hatékonyaknak is tartom; és pontosan ezért érint oly mélyen az *önök* gesztusa, és ezért veszem annyira komolyan és annyira a szívemre a megtiszteltetést, amelyben engem részesítettek, és rajtam keresztül másokat, akik nálam kétségkívül érdemesebbek rá.

A dekonstruktív írásmód kutatása, amely oly régen foglalkoztat, és amelyről nem győzöm hangoztatni, hogy mindenekelőtt affirmatív jellegű és nem szűkíthető le a kritikára, még kevésbé a destruktív tagadásra, e nehéz kutatások túl gyakran váltottak ki némelykor erőszakos és frontális, máskor tompa és indirekt – nem mondanám, hogy konzervatív – reakciókat, hol személyem ellen, hol mindazok ellen, akik hasonló irányú vagy típusú kutatásokkal foglalkoztak. Nem, e támadások nem voltak konzervatívak, gyakran inkább destruktívak voltak, mivel a konzervatív konzerválásának eszméje hatotta át őket, az örökséghez való hűség konzerválásáé, ami éppúgy lehet éltető, mint veszélybe sodró, éppúgy sarkallhatja, mint sorvaszthatja a tudást, a filozófiát, a gondolkodást és ezek hangoztatott elméleti vagy intézményes normáit. Hiszen a dekonstrukció maga is konzervatív, mindenesetre hagyományőrző a maga módján. Csak éppen a felelősségnek egy másképpen elgondolt fogalma szerint tesz eleget az emlékezet és az örökség, az intézményes tudomány, a szakterületek határai és normái, a tudás, a kultúra és a nyelv, a filozófia és a gondolkodás követelményeinek, felelősségteljes válaszokat igyekszik adni, vitatja és átformálja annak határait is, amit így kapunk. Örökölni nem annyit tesz, mint birtokolni vagy megkapni ezt vagy azt – inkább azt jelenti, hogy aktív, kritikai és szelektív módon megerősítjük, azaz értelmezzük és fölfejtjük a parancsot, amely irányít minket

és túlcsap rajtunk, ami mindig egyszerre fiatalabb és öregebb is nálunk, mint valaki másnak a törvénye, akinek soha nem leszünk kortársai. Engedjék meg, a félreértéseket elkerülendő, hogy arra hivatkozzam: amit dekonstrukciónak neveznek, régtől fogva, kezdettől fogva kiemelt figyelmet szentelt azoknak a témáknak, amelyek olyan nyomasztóan és sürgetően foglalkoztatnak minket ma Európában: Európa, avagy helyesebben az európai identitás, különbség és centralitás, a nyelvek és a fordítás, a határok és a Másik, az idegen, az állam és a nemzet, a nemzetiség, az eredet és a születés kérdéseinek, amelyek esetemben és mások esetében is az utóbbi évtizedek szemináriumainak és közleményeinek nyíltan, módszeresen és elmaradhatatlanul tárgyalt kérdései voltak.

De mint az imént mondottam, mégpedig ugyanezen okokból, hálámat megkettőzi a tény, hogy rajtam keresztül és jóval túl rajtam, igen, jóval túl rajtam, aki csak a szerény zálog szerepét játszom itt, és semmi különleges jogcímmel nem rendelkezem arra, hogy képviselhessem őket, rajtam keresztül tehát önök, egy nagyon sajátos pillanatban, amelyet, ha lehetne, Európa idegenjeinek tragikus történelmeként jellemeznék, önök e nagyon sajátos pillanatban más idegeneket tisztelnek meg, másként és méginkább idegeneket, akik nálam méltóbbak az önök figyelmére, emigráns, száműzött, deportált, sokszor üldözött idegeneket. Amint tudják, professzorok, értelmiségiek és írók egyre gyakrabban követelik, hogy a *doctor honoris causa* címet nemzetközi politikai tanúságtételként, egy újra megerősített alapelv szembetűnő és teátrális szimbólumaként alkalmazzák. Így követeltük hazámban néhányan, sajnos sikertelenül, hogy egy sor egyetem *honoris causa* címet adományozzon olyan értelmiségieknek és íróknak, legyenek professzorok vagy sem, akiket ma Európában vagy Európán kívül a terror hatalma – állami, egyházi, etnikai vagy általában vett politikai hatalom – száműz, zaklat, üldöz és esetenként halálra ítél. Mi például ezt követeltük, sajnos sikertelenül, Franciaországban, Salman Rushdie példaszerű esetében. Mint nemrég tőle magától hallottam, Angliában, Cambridge-ben ugyanígy kudarcot vallott egy hasonló kezdeményezés. Alig egy hete találkoztam Salman Rushdie-val és más üldözött, száműzött, gyakran illegalitásba kényszerített európai és Európán kívüli írókkal, művészekkel, értelmiségiekkel és egyetemi emberekkel. Strassbourgban összegyűlve egy nemzetközi Parlamentet alapítottunk, parlamentet, vagyis a szabad szólás helyét, és *nemzetközi* parlamentet, igen, írók (művészek, tudósok, általában értelmiségiek) nemzetközi parlamentjét, és valamennyien vállaltuk, hogy ismertté és nyitottá tesszük mindazok számára, akik szeretnék megosztani velünk a nemrég nyilvánosságra hozott felhívásunkban körvonalazott gondot és felelősséget. Ez a felhívás mindenekelőtt az írók és értelmiségiek elleni gyilkos hajszák elszaporodására mutat rá. Egy másik demokrácia feltámasztására és feltalálására buzdít. Önök jól tudják, hogy a hajsza ma nemcsak írók és értelmiségiek ellen, nem csupán Európában vagy Európa peremvidékén, a Földközi tenger medencéjében folyik, ám azt is tudják, hogy magában Európában, Európa szívében is tombol, írókat és értelmiségieket is célba vesz. És minthogy nem lehet: nem is kell többé csak Európára gondolnunk.

Gondolataim ma önkéntelenül a volt hazámban, Algériában élő értelmiségiek, írók, kollégák, újságírók és névtelenek felé kanyarodnak, akik a halálnak teszik ki magukat azzal, hogy szabadon szót emelnek, és szabadnak szeretnék

tudni magukat az elnyomó államtól éppúgy, mint az Iszlámra hivatkozni nem átalló, azzal visszaélő integrista erőszaktól. És fájdalmas, háborgó és zaklatott gondolataim ugyanígy fordulnak Európa új nacionalista és xenofób barbárainak áldozatai felé, például azok felé, akiket az európai államok tehetetlensége és felelőtlensége ítél szenvedésre és halálra Szarajevóban. Ha volna hozzá hatalmam és jogom, megsokszoroznám a vendégszeretet és tanúságtétel gesztusát, amelyben részesítettek, hogy továbbadhassam Rushdie-nak, a világ összes Rushdie-jának, azoknak az algériai újságíróknak, akik ma hősies munkával, életük veszélyeztetésével, éjt nappallá téve működtetik a szabad sajtót, mesterségük becsületét és Algéria becsületét egyaránt szem előtt tartva, és arra emlékeztetve minket – ami ennek az új Parlamentnek az egyik alapvető témája egyúttal –, hogy az értelmiségi, az író, a professzor autonómiája manapság jórészt ugyan a médiához való viszonyán múlik, amelynek szabadságát (az államtól és a gazdasági-pénzügyi hatalomtól való szabadságát egyaránt) természetesen követelnie kell, ám ugyanígy múlik a média hatalmához való viszonyán is, amellyel szemben az értelmiségieknek szüntelenül és újra, minden klasszikus vagy kevésbé klasszikus eszközzel meg kell erősíteniük függetlenségüket. És ha nem gondolnék a világ minden Rushdie-jára vagy algériai újságírójára, most akkor is arról álmodnék, hogy például ezt a *honoris causa* kitüntetést, legalább szimbolikusan, annak a szarajevói filozófusnak adjam tovább, aki 1992-ben, a reptér lezárása előtt, az utolsó repülőgéppel indult Szarajevóból Belgrádba, hogy részt vegyen egy kollokviumomon. Ez a filozófus nemrég értesített Szarajevóból, hogy sikerült visszatérnie. Titkos csatornákon tudatta velem, hogy folytatja munkáját, és hogy leírhatatlan ott a szenvedés. Ezt a filozófust Jugoslav Vlaisavljevicnak hívják, de most feszélyezi a Jugoslav keresztnév, ezentúl Ugo Vlaisavljevicnak fogja nevezni magát.

Rektor Úr, kedves kollégák, bocsássák meg, ha túl hosszan beszéltem, személyes érzelmeim és politikai felháborodásom kifejezésével vegyítve legőszintébb hálámat és köszönetemet azért a megtiszteltetésért, amelyben részesítenek.

Nem vagyok biztos abban, hogy méltó vagyok rá, abban azonban bizonyos vagyok, hogy még méltatlanabb volnék, ha csupán kivenném részem e megtiszteltetésből, s nem javasolnám önöknek, hogy – ha egyetértenek – ajánlják fel azoknak is, akik ma az életüket teszik kockára, hogy visszahelyezzék jogaiba a szabad gondolat méltóságát, hogy újra feltalálják a demokráciát (ez a szó soha nem volt ennyire szokatlan és rejtelmes, mint ma), és hogy tanúságot tegyenek egy olyan diskurzus mellett, amelyet semmilyen obskurantizmus, semmilyen (állami, teológiai, gazdasági, hírközlési) hatalom nem képes megfélemlíteni.

Még egyszer köszönöm önöknek – és most már a türelmüket is, amellyel végighallgattak.

1993. november 12.

Boros János – Csordás Gábor – Orbán Jolán fordítása

Ki az anya?

*Születés, természet, nemzet**

Amiről ma beszélni fogunk, meglehet, hordoz bizonyos tanúságot. Hordoz – ez volna-e a megfelelő szó? Mondhattam volna azt is, hordereje van; erről a nagyon szép szóról, én legalábbis egy ideje így hiszem, méltatlanul feledkeztünk meg, elhalt, elhasználódott, kimerült a terhek alatt, amelyeket túl gyakran hordania kellett. Figyeljenek csak a „horderő" szóra, hallják meg a hallhatatlanná vált verbális alakot, horderő, a horderő, a hordásra, behordásra, a teher hordozására késztető mozzanat, egy hordképesség hatósugara. Lényegében a tanúság hordképességéről szeretnék beszélni, a tapasztalatról mint a tanúság hordozásáról, s benne a felelősség hordozásáról, de ugyanakkor a tanúság tartalmáról, hatásáról, irányáról és értelméről, igen, a horderejéről. Hordoz – ez volna tehát a megfelelő szó?

Igen is és nem is. Nem szólva magáról a *porter* igéről, amely félelmetes gazdagsággal rendelkezik, a *portée* névszóval is több dolgot jelölünk franciául. Van zenei *portée* (az öt párhuzamos, egymástól egyenlő távolságra elhelyezkedő vonal, amelyek a hangjegyeket hordozzák); van fesztáv (portée), amely két támpont közötti távolságot jelöl (egy híd fesztávja), továbbá van a puska vagy ágyú hordtávja, azután a hordképesség mint a teher vagy lövedék által megteendő távolság, vagy még tovább, egy hang vagy tekintet hordtávja, amelyek tehát elérik azt, ami hordtávjukon belül van, ami elérhető számukra, ami (kézzel)fogható vagy (ésszel fel)fogható; van aztán *portée* mint teher, tét, értelem, következmény és horderő (egy vita, egy szöveg, egy tett *„portée"*-ja, hordereje, *tétje:* a horderő – tét); s végül ott van a *portée* mint állati alom, az ivadékok együttese, akiket az emlős állat nősténye szó szerint *hordoz* és vet.

Ez utóbbi jelentés szerepel az első helyen némely szótárakban, és ma kétségkívül ez fogja a legtöbb tanulságot hordozni számunkra: az a jelentés, amit a nemzedék mint az anyának nevezett valaki által kihordott gyermekek együttese hordoz. A horderő, hordozás szótárilag az angolban is kapcsolatos a terhességgel és a szüléssel *(bear, born)*, amiképpen a tanúsággal is: *one bears witness:* tanúságot tenni; ez a kifejezés a franciában is létezik („porter témoignage"), bár egy kissé szűkebb jelentéskört hordoz: általában akkor használják, amikor ez a tanúság ellenséges, amikor a bíróság előtt tanúskodunk valaki ellen. A „hordoz" lexikája a németben ugyancsak a születéssel és a világrahozatallal kapcsolatos *(gebären* vagy *das Gebären*, ami vajúdást, szülést vagy ellést jelent, és a *tragen*, hordani, a „teremni", „gyümölcsözni" értelemben és legfőképpen *ein ausgetragenes Kind*, ami „időre kihordott

* A szöveg Jacques Derrida 1993. november 10-én Párizsban és 1993. november 12-én Pécsett megtartott szemináriumának anyaga. Nyomtatásban itt jelenik meg először.

gyermek"-et jelent; a *Gebären* és *Austrag* szavakkal Heidegger is gyakorta játszik, vagy működteti őket, különösen az *Unterwegs zur Sprache*-ban).

Rendelkezésemre áll azonban valami, ami még nincs benne a szótárakban, ez pedig a vadonatúj „kihordó anya" kifejezés. És ez az, ami ma érdekes lesz számomra *[m'importe]*. A kihordó anya franciául ma egy olyan anyát jelent, aki a szülésig hordja... próbáljuk így mondani: egy másik anya gyermekét, habár itt már semmi sem adódik önként. A kihordó anyát, nemde, rendszerint az igazi anya, az eredeti anya mesterséges pótlékának, protézisének, helyettesítőjének tekintik. Miféle kapcsolat lehet a kihordó anya által hordozott jelentés és a *„bearing witness"*, a tanúság hordozásának tapasztalata között? Hagyjuk megérni ezt a kérdést, biztosítsuk számára a terhességi időt.

Idézem: „...a tanút írásban már a hieroglifákon is a férfi nemi szervek képével jelölték."

Találják ki, ki mondta ezt, ki ennek a mondatnak az apja vagy szerzője; és kérdezzük meg, vajon ez a mondat hordoz-e bizonyítékot, utalást avagy tanúságot arra nézvést, mi volna a tanúság; kérdezzük meg azt is, tekinthető-e tanúnak e mondat aláírója, és mi egyébnek lehetne tanúja, mint például annak, amit a tanú-mivolt jelenthet és képviselhet, amiképpen egy tanú is képvisel vagy őt képviseli egy ábra, vagy valaki, vagy valakinek a testrésze. Mellesleg azt is megkérdezhetjük magunktól, miért gondolhattuk, hogy a „képviselet" szó másik értelmében éppen a tanú az, aki nem képviseltetheti magát: a tanúskodó tanúnak, a tanúnak, aki tanúskodik, aki tanúvallomást tesz, aki tanúságot hordoz *(„bears witness")* személyesen, első személyben kell beszélnie, jelen kell lennie a pulpitus előtt, helyettesíthetetlen, senki által nem képviselhető: egyedül ő az, aki ő, egyedül ő az, aki felelősen képes az lenni, aki ő, azt mondani, „én", a maga nevében beszélni, mintegy saját felelősségére aláírni minden egyes szavát; megannyi tulajdonság, amelyet egy egész kultúra sokkal inkább az eszközeivel korlátlanul rendelkező felnőtt férfinak tulajdonít, mint egy gyermeknek, egy elmebetegnek vagy egy nőnek – ami hihetővé és érthetővé teszi a tanú hieroglifikus ábrázolását a fentebb idézett mondat értelmében, a férfi nemi szervek képével. Ennél a mondatnál másként fogunk kikötni, visszatérünk hozzá, hamarosan partra szállunk egy másik irányból. De ehhez még egy kis időre van szükségünk.

Ha még örömünket lelhetjük benne – és ha leküzdhetetlen hajlamot érzünk a *genealógiára* – mindig visszavezethetjük a tanúság történetét, és úgyanígy a titok vagy a nem-titok történetét és a felelősség történetét (megannyi témája ennek a szemináriumnak) *nemzedékünk* kérdésére, a generáció kérdésére általában, a „generációnk" kifejezés lehetőségének kérdésére általában, azaz a *genealógia* kérdésére.

Azaz, egy másik lehetséges fordítás szerint, az apa kérdésére – és az anyáéra. A „tanú" hieroglifikus ábrázolására vonatkozó mondat, amelyet az előbb idéztem, az apáról és az anyáról, az anyai és apai leszármazásról, valamint a patriarchátusról és a matriarchátusról szóló értekezésben szerepel.

Amikor az elmúlt évben a túlélésről mint a tanúság lényegi dimenziójáról beszéltünk, végső soron a generációról is szóltunk – a szó mindkét értelmében,

a nemzés műveleteként is, és azok együtteseként is, akik születésüknél vagy koruknál fogva egyidejűek lévén, mint mondani szokás, ugyanahhoz a nemzedékhez tartoznak –, végső soron tehát beszéltünk már a generációról, és így a genealógiáról is. Nincs sem tanúság, sem titok, sem felelősség az élő jelenen való azon túllendülés lehetősége nélkül, mely magába az élő jelenbe van beleróva, mindazon való túllendülés nélkül, amit az „élő jelenünk" kifejezéssel foglalunk össze, és amit itt generációként, *a* generációként emlegetek. Ez a halál kérdése az élő jelen szívében.

Miért kell addig megtennünk mindezeket a kitérőket? A minap az utcán, a Monsieur-le-Prince utcán sétálva jutott eszembe, mert nagyon rég olvastam, és már akkor is biztosan újraolvastam, egy lábjegyzet a *Patkányember*ből. Freudnak az a lapalji megjegyzése egyszerre tartalmazza az emberiség történetének mint a tanúság történetének tételét, és egy sommás hipotézist arról, amit Joyce *„the legal fiction"*-nek nevez, pontosabban amit az *Ulysses*ben (erre hamarosan visszatérek) Stephen, a fiú nevez „jogi koholmánynak" – vagyis az apaságról, amit *apai hipotézisnek*, az apaság hipotézisének, apaság-hipotézisnek nevezhetnénk. Az apaság mindig hipotézis. Születéskor szemernyi kétség nélkül látható, gondolhatnánk, hogy ki az anya. Az apa kilétét bonyolultabb, és mindig kétségbevonható következtetési művelettel kell megalkotni. Freud pedig e hipotézis hipotézisét veti fel, egy hipotézist a hipotézisről, tehát egy hipotézist az apa hipotéziséről, arról a tényről, hogy az apaság tulajdonítása mindig következtetés, feltevés vagy logikai konklúzió, tanúságon alapuló ítélet, és sohasem olyan érzékelhető bizonyosság, észlelet-féle, mint, gondolhatnánk, az anyaság. Azonnal, szemernyi kétség nélkül látjuk születéskor, ki az anya; az apát semmiképpen. Az anya látható, az apa elsősorban láthatatlan, így gondoljuk legalábbis, és máris hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy az anya és az apa úgy különböznek egymástól, mint látható a láthatatlantól, az érzékelhető az elgondolhatótól. És ebben rejlik, mint hamarosan látni fogjuk, egy hatalmas következményekkel terhes, nagy horderejű láncolat, egy kérdés, mely éppoly fontos, mint az anya kérdése, mint maga az anya (akiről azt mondják, kihordja a magzatot), mint az apa kérdése, akiről feltételezik, hogy ugyancsak számít valamit *[importe]*; és e kérdések még nagyobb horderejűek azáltal, hogy ez a láncolat lényegi módon keresztezi a tanúság, az észlelés, az érzékelhető és elgondolható stb. kérdését. Soha nincs végső kétely azt illetően, „ki az anya", legalábbis addig a korig, amelyet Freud nem ismerhetett (ez is egy generációs kérdés, más értelemben), addig a korig, amikor az anya csak a kihordó anya lehetett, és amikor a születés jelenének érzékelhető látványa nem hagyott kétséget az anya kilétét, vérségi kapcsolatát és a gyermek fogantatását illetően. Az apa esetében ez soha nem lesz így. Az apaság egy feltevést, egy hipotézist feltételez, és egy egészen más tanúság-struktúrát, nevezetesen a titok és a felelősség struktúráját. Ami itt a titkot a tanúsághoz és az apaság jogi koholmányához kapcsolja, az az apaság tulajdonítása, az apa azonosítása, ami mindig túllépi, meghaladja az észlelést, túlhalad az érzékek tanúságán; az apával való kapcsolat mindig egy olyan térséghez tartozik, ahol a titok lehetséges és maradandó, egy „misztikus"-nak nevezhető térséghez: a misztikus rejtélyeset és titkosat jelent, legalábbis a titok görög szemantikája értelmében, amit az elmúlt években megkülönböztettünk a latin *secretum (secernere*, szeparáció stb.) és a német *Geheimnis (heimisch, heimlich*, házias, otthon stb.) szemantikájától. Ezért van az, hogy

Stephen az *Ulysses*nek azon a helyén, ahol a „legal fiction"-ről beszél, Krisztus szellemi fogantatásának misztériumára és az apaság misztikus állapotára (*„mystical estate"*) utal.

Talán a legjobb lesz, ha felolvasok egy bekezdést az *Ulysses*ből. Abból a részből, amely Shakespeare körül forog, akiről azt is mondják az *Ulysses*ben, hogy Isten után a legnagyobb teremtő volt, tehát a leghatalmasabb nemző, a legnagyobb megtermékenyítő (*„After God Shakespeare has created most"* – p. 212., a magyar kiadásban* 262. o.), a mondatról aztán Eglinton bíró nem árul el többet, és újabb nemzedéki kérdés, vajon az *ifjabb* vagy az az *idősebb* Dumasnak tulajdonítandó-e. Íme a többé-kevésbé találomra kimetszett idézet, fordításban olvasom fel, s utóbb néhány kifejezést eredetiben is megadok:

„De az az ember, aki kötelezettségeinél mérhetetlenül jobban ragaszkodik ahhoz, amit jogának nevez, körömszakadtáig fog ragaszkodni feleségéhez való jogához is. Semmi vigyorgó szinyore nem kívánhatja el se ökrét, se feleségét, se férfi cselédjét, se nő cselédjét, se nőstény szamarát.

– Se fáraók farát – az Antifóna Mulligana szerint.

– Kedves költőnkről elég durván kezdünk beszélni – költötte a nemköltő Mr. Best.

– Ki költ? Mit költ? – ingerkedett mézesen Buck Mulligan. – Kezdjük összezavarni a dolgokat.

– A költő élete – bölcselkedett John Eglinton – Will özvegye, szegény Ann számára ezentúl már csak a költő halála." (p. 206., a magyar fordításban 254. o.)

„– Az apa – mondta Stephen, a reménytelenséggel vívódva – szükséges rossz. Ő a darabot az apja halála utáni hónapokban írta. Ha arra az álláspontra helyezkedünk, hogy ez a deresedő férfi, két eladó lánnyal, harmincöt éves fejével, *nel mezzo del cammin di nostra vita* (tapasztalata ötven) azonos a csupasz arcú wittembergai diákkal, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy hetvenéves anyja a kéjsóvár királynő. Nem. John Shakespeare teteme nem sétálgat éjféltájban. Óráról órára rothad és rothad. Nyugszik, levetve magáról az apaság mezét, és átszármaztatva ezt a titokzatos örökséget a fiára. Boccaccio Calandrinója volt az első és utolsó férfi, aki terhesnek érezte magát. Apaság, a tudatos nemzés értelmében, nem ismeretes az ember előtt. Titokzatos örökség, apostoli utódlás, nemzőtől a nemzettig. Ezen a misztériumon alapszik és nem a madonnán, melyet ravasz olasz elmék dobtak koncként az európai csőcseléknek, ezen a misztériumon alapszik az egyház, méghozzá megingathatatlanul, mint a világ, a makro- és mikrokozmosz a Nagy Űrön. A bizonytalanságon, a valószínűtlenségen. Az *Amor matris* szubjektív és objektív genitivusza lehet az egyetlen igaz dolog a világon. Az apaság mint jogi koholmány fogható fel. Hol van annak a fiúnak az apja, akit fiú szerethetne, akár bármelyiket mind, vagy mindet bármelyik?

Hova a fenébe akarsz kilyukadni?

Én tudom. Fogd be a szádat. Eriggy a. Okaim vannak.

Amplius. Adhuc. Iterum. Postea.

---

* James Joyce: *Ulysses*, Európa, 1974. Szentkuthy Miklós fordítása.

Hogy ezt tegyem, erre ítéltettem?

– Kettejüket olyan mérhetetlen testi szégyen szakította széjjel, hogy a világ minden egyéb vérfertőzésektől és bestialitásoktól szennyes bűnkrónikája... fiúk az anyjukkal, atyák a lányukkal, leszbikus nővérek, rejtőzködő szerelmek, unokaöcscsök nagyanyákkal, börtöntöltelékek kulcslukakkal, királynők díjnyertes bikákkal... aligha tud ilyen szakításról. A születetlen fiú eltorzítja a szépséget, megszületve kínt hoz a világra, szétszaggatja a szeretetet, tornyot épít a gondból. Ő hímnemű, növekedése az apa hervadása, ifjúsága az apa irigysége, barátja apja ellensége.

A rue Monsieur-le-Prince-en gondoltam erre.

– Mi köti össze természetüket? A vak párzás egyetlen perce.

Apa vagyok? Ha volnék?

Görcsös bizonytalan kéz.

– Sabellius, az afrikai, az egész bűbájos mezőny legcsavarosabb eszű eretnek szektafőnöke, azt állította, hogy az Atya Maga volt a Maga Fia. Az aquinói bulldog, kinek számára nincs lehetetlen szó, cáfolja. Hiszen: ha az apa, akinek nincs fia, nem lehet apa, lehet tehát fiú, akinek nincs apja, fiú? Mikor Rutlandbaconsouthamptonshakespeare vagy egy másik költő, akit ugyanígy hívnak a tévedések vígjátékában, megírta a *Hamlet*-et, nem csupán fiának volt apja, hanem, nem lévén már fiú, egész nemzetségének apja volt, s úgy is érzett: tulajdon nagyapjának apja, meg nem született fiú-unokájának apja, aki, épp ebből következőleg, sohasem született meg, mert a természet, ahogy Mr. Magee magyarázza, irtózik a tökélytől.

Eglintonszemek kéjkapatva vesztavilágosan pislogtak fölfeléje. Déliesen derűlátó, víg puritán, az eglantin fürtjei között.

Hízelegni. Túlozni nem kell. De hízelegni.

– Magamaga apja – mondotta Fiúmulligan magamagának. – Pardon. Teherbe estem. Meg nem született gyermeket hordok agyamban. Pallasz Athéna! Egy színdarab! A színdarab a lényeg! Hagyjatok vajúdni!

Gravid homlokát szorongatta mindkét méhtágító kezével." (p. 207-208., a magyar fordításban 255-257. o.)

Erre még visszatérünk, és látni fogjuk, miképpen írja bele Freud ezt a hipotézist, az apa hipotetikusságát más, nevezetesen a halálra és a túléletre *[survie]*, de ugyanígy a kételyre és a neurózisra vonatkozó kérdések láncolatába, és miért mondhatja azt, hogy az emberiség előrehaladt, amikor a matriarchátusról a patriarchátusra tért át.

Egy helyen, amelyre hamarosan rátérek, Freud döbbenetes vakmerőséggel és nyugalommal hajtja végre ezt az ugrást, az emberiség „haladásának", a kulturális vagy civilizációs előrelépésnek *(Kulturfortschritt)*, a társadalmi-politikai hatalom és szerveződés strukturális fejlődésének tekinti azt a döntést, hogy a hatalmat az apának, azaz egy termelőnek, az élet feltételezett termelőjének adják át, akinek kilétét semmiféle *érzéki* tanúság nem bizonyíthatja.

Az említett jegyzet* Lichtenberget idézi, aki ezt mondja: „Az asztronómus nagyjából egyforma bizonyossággal tudja, hogy lakott-e a Hold, és hogy ki a saját apja, miközben egészen más bizonyossággal tudja, ki az anyja." Az asztronó-

* Sigmund Freud: *Gesammelte Werke* VII. p. 450.

mus nagyjából, közelítőleg *(ungefähr)* ugyanazzal a bizonyossággal, megbízhatósággal, hihetőséggel *(Zuverlässigkeit)* tudja, hogy lakott-e a Hold, és hogy ki az apja: másképpen szólva, nem tud semmit, túl keveset tud a dologról, feltevésekre van utalva, épp annyit tud a Holdról, mint saját apjáról, mindez hozzáférhetetlen tudása és érzékelése számára. Ugyanakkor az anyjáról, hogy ki ő, hogy ki volt ő *(wer seine Mutter gewesen ist)*, egészen más bizonyossággal tud, abszolút bizonyossággal és hihetőséggel.

Gondolom, egyetértenek velem, hogy ebben a hasonlatban furcsán kerül egy oldalra a Hold és az ember vagy az apa (hiszen ezt az égitestet rendszerint a nővel, az anyával, a termékenység ritmusának szabályozásával szokás kapcsolatba hozni; habár az is igaz, hogy más mitológiai asszociációk, amelyek a Holdat a halállal hozzák kapcsolatba, inkább az apára való vonatkoztatást támasztják alá, hiszen az apaság bizonytalansága éppen azon a nem élő, nem vitális köteléken alapul, amely a születést az apával köti össze, márpedig az apa akár halott is lehet a születés pillanatában, strukturális értelemben tehát apaként eleve halott apa, ami, legalábbis e logika szerint, az anya esetében képtelenség: az anya az élő jelen, az anyaság az anya és az újszülött élő egyidejű jelenléte, és ez az anyát érzékelhetően jelenlévővé teszi a születéskor és a születés körüli időben).

Mindez, ismétlem, nem a dolgok rendjére vonatkozik, nem tarthat igényt arra, hogy a dolgok rendjére hivatkozzék, a dolgok ahistorikus és technológiaelőtti rendjére, a *phüzisz* és a *tekhné* rendjére, csak a *phüzisz* és a *tekhné* egy bizonyos állapotára áll, hiszen manapság az a (technikai-tudományos, tehát történeti) lehetőség, hogy az úgynevezett kihordó anyát különválasszuk a termékeny vagy megtermékenyített anyától, hogy ugyanabban az anyatestben különválasszuk a megtermékenyülést, a terhességet és a szülést, *bevezeti*, behozza – vagy inkább felfedi mindazokat a lehetőségeket, amelyeket a *tekhné*, azaz a megismételhetőség és a behelyettesíthetőség leválasztani képes arról az állítólagos végső egységről, azonosságról és eredetiségről, amely a tanúságot a *phüzisz*hez, az érzékekhez *[aux sens]* (az érzékelés értelmében *[au sens]*) és az anyasághoz kötötték a születésben. Szédítő a tudat, hogy a „kihordó" anyának, vagyis a szülőanyának, a születéskor jelen lévő anyának nemcsak hogy nem szükséges egyben a megtermékenyített anyának lennie

> (egyesek néha biológiai anyáról beszélnek, aki éppúgy lehet, mint nem lehet az „apa" vagy mindenesetre a feltételezett nemző szexuális partnere),

hanem az bárki lehet, beleértve – amint már példák bizonyítják – az említett biológiai vagy megfogant, termékeny vagy megtermékenyített anya saját nővérét vagy saját (egyre inkább csak állítólagos) anyját: ma már, ritkán ugyan, de lehetséges, hogy a kihordó anya az úgynevezett biológiai anya anyja vagy a nővére legyen, és miért ne lehetne holnap a lánya – csakhogy így már őt sem nevezhetjük több joggal biológiai vagy természetes anyának, mint a kihordó anyát, aki csaknem kilenc hónapon át biológiai értelemben hordani fogja a magzatot, és világra hozza majd a gyermeket egy olyan pillanatban, amit éppoly kérdéses, azaz önkényes és mindenesetre konvencionális módon nevezünk egyelőre még születésnek, ahogy halálnak nevezzük azt a pillanatot, amelyet a francia jogi szövegek „mort cérébrale"-ként (agyhalál) emlegetnek. Hiszen itt eszünkbe kell

jusson, hogy a születést, a világrajövetel és világrahozatal pillanatát éppúgy konvencionális szimbolika, vagyis egy „legal fiction" jelöli ki, mint a halál pillanatát. A születés jelene ugyanis, bármily megrázó is egy gyermek világrajövetele, vagy az, amit még világrajövetelnek mondunk, nem egy kimutatható pillanat, már nem egy pillanat, és soha nem is volt az. Nem szükséges felidéznem és hangsúlyoznom e problémák hatalmas horderejét, felmérhetetlen tétjét manapság. A kultúráról kultúrára, államról államra, sokszor egyetlen államon belül egyik történelmi pillanatról a másikra, vagy ugyanazon államszövetség egyik államáról a másikra változó konvencionális törvényhozás és joggyakorlat az, ami a halál állapotát (például úgynevezett agyhalálként) meghatározza, éppúgy, ahogyan a joggyakorlat határozza meg (és jól tudjuk, mennyi nyugtalanságot és zavart kelt manapság ez a kérdés), hogy az úgynevezett születést megelőzően melyik pillanattól tekinthető a magzat személynek, az abortusz pedig bűntettnek. Minthogy mindez jogi meghatározásoktól, tehát ítéletektől, logikai érvektől, nem pedig természetes észleletektől és érzéki, vagyis egyetemesen megosztható bizonyosságoktól függ, a tanúság értékének és tekintélyének rendelődik alá, nem csupán a tanú-tanú *(witnessing)*, hanem a jelenidejű észlelés hiányában tanúságot *hordozó* tanú *(bearing witness)* értelmében is. És minthogy a joggyakorlathoz sem az úgynevezett természet, sem a tudattalan nem idomul és nem fűz érdekeket, ezek a határok definíciószerűen instabilak, ingatagok és bármely pillanatban áthághatóak. (Ld. ehhez a francia államtanács 1993. július 2-i rendeletét arról, miképpen kötelesek az orvosok tiszteletben tartani az emberi személyiséget a halál beállta után. Újságcikk a *Le Monde*-ból.)

A körülmény, hogy a születés és a halál neve a születés és a halál olyan fogalmára vonatkozik, amelynek a történetiséghez, a konvencionalitáshoz és a technológiához több köze van, mint valaha, súlyosan, döntően és lényegileg visszahat a tanúság fogalmára.

Így, mikor Lichtenberg, akit Freud idéz a *Patkányember*ben, azt mondta, hogy „az asztronómus nagyjából egyforma bizonyossággal *(Zuverlässigkeit)* tudja, hogy lakott-e a Hold, és hogy ki a saját apja, miközben egészen más bizonyossággal tudja, ki az anyja", hite szerint a természeti bizonyosság kősziklájára támaszkodva állította, hogy fenntartás nélküli meggyőződéssel, abszolút megbízhatósággal rendelkezhetünk az anya kilétére nézvést; itt elegendő tehát az érzékek tanúsága, míg ugyanez az apára nézvést éppoly keveset ér, mint annak tudása, asztronómiai tudása esetében, hogy lakott-e a Hold.

Szegény Lichtenberg, akit Freud itt példaként idéz mint biztos tanút, illusztris kezest és meggyőző illusztrációt, azon poéták egyikét, akik Freud szerint a tudósok és a pszichoanalitikusok előtt kimondják és tanúsítják az igazságot, ez a szegény Lichtenberg, a Freud irodalmi világát benépesítő romantikusok egyike, ez a szegény Lichtenberg kétszeresen téved, történeti értelemben kétszeresen, amidőn kétszer is természeti törvénynek tekinti azt, amit a tudomány, a technika és a történelem nem mulasztott el megcáfolni azóta. Téved az asztronómia és téved a leszármazás, a Hold és az anya kérdésében. Bizonyosság van ott, ahol azt hitte, nincs, és nincs bizonyosság abban, amit bizonyosságnak vélt: ma már tudjuk, *mert odamentünk és láttuk*, hogy a Hold lakatlan; és ellenkezőleg, tudjuk, hogy nem bízhatunk az érzékek tanúságában és az élő jelenben az anya

kilétének megállapításakor, aki mindig lehet a kihordó anyától vagy szülőanyától különböző személy. Elmehettünk megnézni a Holdat, nem mehetünk el megnézni az anyát, láthatjuk és érinthetjük a Holdat, nem érinthetjük és nem láthatjuk többé az anyát. Az anya esetében, *akárcsak az apa esetében*, a közvetett tanúkra, a következtetésekre, az ítéletekre és a „jogi koholmányokra" kell támaszkodnunk. Egyre inkább az eskütételnek kell hinnünk.

Ami ebben a században az úgynevezett kihordó anya és a másik anya különválásának lehetőségével elkezdődött, az nem egyéb, mint a születés más tapasztalata, s ezáltal a születés, vagyis az eredet, a természet és a születés közötti viszony más fogalma. Ez egy más fogalom (és a fogalom itt nem csupán fogalmilag, szűken elméleti, gondolati, filozofikus értelemben értendő), az anyaság más tapasztalata és fogalma, a fogantatás más fogalma. A legkevesebb, amit mondhatunk, hogy a termékeny anya éppúgy különválaszthatóvá válik a születés érzéki észlelésétől és az ehhez alkalmazott tanúságtól, mint amennyire az apa eddig is az volt. Ha valaha is tudtuk, most már nem tudjuk, mit jelent az anya és a gyermek közötti vérségi kötelék vagy vérrokonság. Az anya esetében is át kell térnünk az állítólagos érzéki tanúságról, a tanú-tanúról *(witnessing)* a tanúság mint kijelentés, a tanúságtétel, a tanúvallomás stb. *(bearing witness)* nem érzékelhető struktúrájára. Természetesen, még ha az, ami manapság technikailag lehetségessé és programozhatóvá vált, nevezetesen az anyaság széttagolódása a megtermékenyítés, a terhesség és a szülés időpontjai és időtartamai között, a *több mint egy anya*, a *több-anya*, még ha ez a *több-anya* forradalomnak vagy mutációnak tűnik is az emberiség történetében és az ember, sőt az emberi jogok fantasztikus szimbolikájában, mégis csupán az mutatkozik meg benne, ami már lehetséges volt és ami már lehetőségként hírt adott magáról. A paradoxon, a számos paradoxonok egyike abban áll, hogy ami ma az új technikai-tudományos-genetikai hatalomnak köszönhetően az anyát ugyanazzal a végsőleg szimbolikus, nem természetes státusszal, ugyanazzal a halállal és ugyanazzal a jogi fikcionalitással ruházza fel, mint az apát, ami éppen eme eltávolodás és bizonytalanság révén az apához hasonlóan fantomszerűvé teszi, ez a *tekhné* valójában nem csupán megmutat, világra segít, napvilágra hoz egy állandóan meglévő, e technikai-tudományos mutációtól nem függő lehetőséget, hanem, ami még súlyosabb, ahelyett, hogy általa az anyát az apa szintjére emelnék, ezt a lehetőséget már előzőleg az anya ellen működtették, egy fantasztikus, szimbolikus vagy misztikus dimenzióban az anya ellen, röviden: a szaporodásban viselt része és felelőssége kétségbevonására használták fel. Egyszercsak kiderülhet, hogy az apa szerepe méginkább megerősödött, és a *több mint egy anya*, a *több-anya* hiperfallocentrikus módon az apa felelősségét gyarapíthatja a nemzés *[génération]* egész folyamatában. Az érvelés a következő: minekutána azt sem tudni már, ki az anya, ő tényleg nem számít többé, az egész nemzedék *[génération]* az apa fejéből származik, nemcsak Jupiter ágyékából, de az agyából is, a Szentlélektől, nem pedig a szűztől. Láttunk erre jeleket már az *Ulysses*ben. Mostantól az anya és a gyermek közötti vérségi kapcsolat is kétségessé válik. Ismétlem, ez az értelmezés megelőzte a most zajló mutációt. Sam Weber barátom felhívta a figyelmemet a *Tristram Shandy* egy rendkívüli részletére, amely fantasztikus, különös és mély módon jeleníti meg az anya és a gyermek közötti vérségi kapcsolat kétséges voltát. Az egész akörül a vitatott kérdés körül forog, vajon az anya ugyanahhoz a vérhez, ugyanahhoz a fajhoz, ugyanahhoz a csa-

ládhoz és nemzetséghez *(kin, kinship)* tartozik-e, mint gyermeke. És a törvény, a bibliai jog azt feleli, hogy nem, hogy az anya és a gyermek között nincs leszármazási, vérségi kötelék. Órákat és órákat kellene arra áldoznunk, hogy érdeme szerint foglalkozzunk a *Tristram Shandy*-nek ezzel a helyével. Beérem annyival, hogy néhány sort felolvasok a 29. fejezet végéről:

„Toby nagybátyám pipáját szájából kivévén, maga elé tette az asztalra, s atyám is közelebb rukkolt a székével; szerfelett furdalta oldalát e különös bevezetés, hogy utána mi következik.

– Nem csupán ez ország legkiválóbb magán- s egyházjogtudorai számára volt ez ily fogas kérdés, Shandy kapitány – folytatta Kysarcius –, hogy *»vaj az anya tekinthető-é tulajdon gyermeke vérszerinti rokonának«* – hanem hosszasan, higgadt mérséklettel vizsgálták s meghányták-vetették mindenek az ellene s mellette szóló árgomentomokat és csak azután döntöttek így, elutasító értelemben, miszerint *»az anya – tulajdon gyermeke vérszerinti rokonának nem tekinthető«*. – Atyám azon nyomban tenyerét Toby nagybátyám szájára tapasztotta, mintha súgna valamit (...)" (p. 324., a magyar fordításban* 340. o.)

„– Volt pedig ez ügy, Shandy uram, a következő:

VI. Edward országlása idején Charlesnak, Suffolk hercegének első házasságából fia, másodikából leánya születvén, s a herceg végrendeletében fiára hagyva mindeneket, elhunyt, nemsokára fia is követte anélkül, hogy végrendeletet, özvegyet avagy ivadékot hátrahagyott volna, s mind anyja, mind nővére (néki első ágyból való féltestvére) túlélte őt. Anyja csakhamar fia minden jószágának haszonélvezetébe lépett, VIII. Henrik 21-ik törvényrendelete értelmében, mely kimondja: ha bárki végrendelkezés nélkül talál elhalálozni, minden jószágja legközelebbi vérrokonára háramoland.

Hogy így (suttyomban intézvén a dolgát) a jószágokkal való rendelkezés az anyára ruháztatott, a félnővér az Egyházi Törvényszék előtt a végzést perrel támadta meg, felhozván, hogy 1/ a legközelebbi vérrokon ő maga, s hogy 2/ az anya az elhunytnak semmiképp nem vérrokona; minek folytán oly kéréssel fordult a törvényszékhez, hogy az anyától a jószágok élvezete visszavonassék s a mondott törvényrendelet értelmében néki, mint legközelebbi vérrokonnak, átadatni rendeltessék.

Minek eldöntésére – lévén a per már csak azért is roppant horderejű, mert kimenetelével mint első jogeset, a jövőben egész sereg, hasonló hagyatéki per alatt álló hatalmas uradalmak sorsát volt eldöntendő – a királyságnak mind a köz-, mind a magánjogban legjáratosabb tudorait kérdezték meg az anyára nézvést, hogy avaj vérrokona-é az anya a fiának: igen vagy sem? Mely kérdésre nem csupán a világi fiskálisok, de egyházi tudorok is, jogtudós-bölcselők, prókátorok-patvaristák, ügyvédek-jogtanácsosok, sőt Canterbury és York Kiváltsági Bíróságának és Egyháztanácsának bírái is, megfelelvén, egyhangúlag odanyilatkoztak, hogy az anya nem tekinthető gyermeke vérrokonának..." (p. 325., a magyar fordításban 341-342. o.)

---

* Laurence Sterne: *Tristram Shandy*, Európa, 1989. Határ Győző fordítása.

„– A jognak egyik talpköve s alapelve – mondotta Triptolemus –, hogy a dolgok sohasem felfelé: lefelé szállnak, juss szerint; s nem is kétséges előttem, hogy legyen bár mégoly nyilvánvalólag igaz, hogy a gyermek a szülők magjából-véréből vétetett, a szülők mindazáltal nem a gyermek magjából-véréből valók, amennyiben nem a gyermek nemzi a szülőt, hanem a szülő a gyermeket, amint írva áll: *liberi sunt de sanguine patris " matris, sed pater " mater non sunt de sanguine liberorum.*

– E bizonyító árgomentom túllő a célon – kiáltott fel Didius –, mert e tudós idézetből nemcsak amaz immár általánosan elfogadott tétel következik, hogy az anya nem vére és rokona fiának, hanem az atya sem!

– S ez a helyesebb felfogás sokak szerint – mondotta Triptolemus –, mert lévén jóllehet három személy, ámde *una caro* – egy hús és vér; nem is lehetnek következésképp rokonságban, annak semminő fokán, sem nem kerülhetnek rokonságba, semmi természetes szerrel s módon.

– Újfent elvetnők a sulykot, imígy árgomentomálván – szólt élénken Didius –, mert sem tilalmazva, sem akadályozva nincs, bátor a mózesi törvény tiltja, ám ha egy férfiú gyermeket támaszt az öreganyja méhében, s feltéve, hogy leányivadék az újszülött, úgy még mindkettejükkel rokonságba kerülhet.

– De ki agyában fordul meg oly gondolat – kiáltott fel Kysarcius –, hogy öreganyjával háljon?

– Ama nemesifjú fejében, kiről Selden szól – felelte Yorick –, kiben nemcsak, hogy megfordult e gondolat, de ki is nyilvánította atyjának ebbéli szándokát, a viszonosság jussára hivatkozván. „Valamiképp atyámuram anyámasszonnyal hált – mondotta az úrfi –, ugyan miért ne hálhatnék magam meg a kegyelmed anyjával?" Ez *argumentum commune* – tette hozzá Yorick.

– Ki milyet érdemel – válaszolta Eugenius s a kalpagja után nyúlt.

A társaság oszladozni kezdett." (p. 326., a magyar fordításban 342-343. o.)

Amit itt a tanúságról mondanak, az a titokra és a felelősségre is vonatkozik (e szeminárium három tárgyára): az anya, még ha nem marad is ismeretlen azáltal, hogy gyermekét állami gondozásba adja, mint Genêt esetében történt, amint jól tudják, ismeretlenségben és titokban maradhat, akárcsak az apa, még azok számára is, akik *de visu*, szemtanúkként jelen vannak, amikor egy kihordó anya megszüli gyermekét. Nem tudni többé, ki az anya (és talán nem kell ismét hangsúlyoznom, hogy ez a bizonytalanság nem pusztán fontos elméleti tét, de a legfantasztikusabb és legmegrázóbb szenvedélyek hordozója is lehet). Még azt sem tudhatjuk közvetlenül, bizonyosan, intuitív módon, hogy az anya kihordó anya-e vagy sem. Az anyával kapcsolatos feltételezett tudásnak ez a radikális kimozdítása nem választható külön kultúránk, szimbolikus terünk – és amikor a „mi" kultúránkról beszélek, nem pusztán egy kultúrára gondolok a sok közül, hanem *általában* az emberi kultúrára az általában vett úgynevezett emberi természethez való viszonyában – legszilárdabb alapelveinek abszolút kimozdulásától, és ez a kimozdulás csupán egy jelenség egy láncreakcióban, a hasadás láncreakciójában, hatalmas szeizmikus megrázkódtatás kíséretében, amelynek hullámai megállíthatatlanul terjednek tovább – ami persze nem jelenti azt, hogy ennek a hatalmas eseménynek egy és egyszerű epicentruma, egyetlen eredete lett volna, és hogy ne lettek volna jelei mindig is; az állati fülek és a figyelmes olvasásban gyakorlott szemek észlelhették az elője-

leket jóval a modern tünetek előtt; az imént fel is idéztem néhány korai és paradox előjelét. Még számosat találhatnánk minden kultúra történelmében és minden történelem kultúrájában. A hordozó anya például szűz is lehet. Hiszen egész idő alatt a szüzesség fogalma és képzete körül forgunk. Az anya soha nem volt kevésbé jogi koholmány, mint az apa, az eredeti *phüziszt* mindig is megjelölte már a *tekhné*, a *tekhné* lehetősége, azaz a megismételhetőség és a behelyettesíthetőség, és valóságos kísértetként kísértette.

Amit fentebb Lichtenberg kettős felsüléséről mondtunk, az tehát Freudra is érvényes, aki illusztris tekintélyként, illusztrációként és igazolásként idézi őt; majd végrehajtja azt az ugrást, mindjárt az idézet után, mégpedig nemcsak azzal, hogy azt állítja, az anyaság észleléséről az apaság feltételezésére, azaz logikai hipotézisére áttérvén az emberiség végrehajtotta a maga ugrását az érzékek bizonyosságától a logikai következtetésig, hanem annak állításával is, hogy ez az ugrás előrelépés volt, nem csupán civilizációs előrelépés *(Kulturfortschritt)*, hanem előrelépés *mint civilizáció, a civilizáció maga*, mivel az érzékeket az észre, az érzékelhetőt a logikusra cseréltük fel, mégpedig azáltal, őszerinte, hogy a matriarchátusról *(Mutterrecht)* a patriarchátusra *(Vaterrecht)*, az anyajogról az apajogra tértünk át.

Más szavakkal, Freud nagyon merészen és dogmatikusan felállított tétele szerint a matriarchátusról a patriarchátusra való átmenet, ami az ő szemében előrelépés és civilizáció, a civilizáció civilizációja, összefügg azzal, hogy az érzékek bizonyságát az ész bizonyságára cseréltük fel (emiatt volna előrelépés: a civilizáció szerinte az érzékek útja az észig); és a patriarchátusnak ez a teleologikus történelme mint az ész történelme nem volna egyéb, mint a tanúság történelme, amely maga is abban gyökerezik és arra támaszkodik, ami egyszerre feltétele és mintája, oka, alapozása és paradigmája, az anyaság és az apaság tulajdonítása közötti különbségre, nevezetesen arra a józan ész által úgymond igazolt tényre, hogy az anyaság hozzáférhető az érzékelés avagy a közvetlen intuíció számára, míg az apaság csak kikövetkeztethető, feltételezhető, levezethető egy logikus okoskodás eredményeként – és ezáltal lényegében kétes, vitatható és kétségbe vonható.

Előbb fel fogom olvasni ezt a részt, majd felteszek néhány kérdést azzal kapcsolatban, ahogyan a tanúság, a tanúság képzete az ekképpen bemutatott hagyományban működik (hiszen Freud itt egy hagyományba írja bele magát, még akkor is, ha állítása szerint a tudattalan sajátos logikájából indul ki, amire még visszatérünk). Freud lábjegyzete egy bizonyításhoz kapcsolódik, egy fejtegetéshez, amelyhez más szempontból még szintén visszatérek, de egyelőre csak utalok rá; a kétely és bizonytalanság iránti szükségletről szól ez a fejtegetés, ami a kényszerneurózist, a kényszeres vagy kompulzív neurózisban szenvedőket *(Zwangskranken)* jellemzi. A kényszerneurózis *(Zwangneurose)*, Freud szerint, valamilyen módon igényli a kételyt és a bizonytalanságot, megköveteli, szüksége van rá, mivel a kétely, a bizonytalanság és az ezekből származó zavar teszi lehetővé a meghátrálást a valóság elől, a külső világtól való elszigetelődést, ami – teszi hozzá Freud – minden neurotikus zavar közös mozgásiránya. Freud első konkrét példája a kényszerneurotikusok szerinte közismert idegenkedése az óraszerkezetektől, tehát az órától és mindentől, ami időbeli pontosságot bizto-

sít, vagyis, ahogy én értem, mindentől, ami időbeli pontosságot és bizonyosságot kölcsönöz egy helyzetnek, mindentől, ami valamiképpen elrendezi a jelent, ami objektiválja, stabilizálja, betájolja és megszilárdítja a jelen jelenlétét. A kényszerneurotikusok nem szerethetik az órákat és a kronológiát.

Mielőtt túl messzire ragadtatnánk magunkat, szédületbe ejt, azt is mondhatnám, kétség-be ejt ennek az állításnak a merészsége: *egyfelől* felidézzük az óraneurózissal ellentétes időneurózisról szóló beszámolókat, amelyek szerint az ilyen neurotikus, éppen ellenkezőleg, szünet nélkül biztos akar lenni az óra állásában, kronometrikus számítgatással tölti idejét, és minduntalan az időt tudakolva igyekszik minden másodpercet objektiválni attól való féltében, hogy lekési a vonatot, a repülőgépet, egy szeminárium kezdetét vagy a történelem végét – ez a randevú-kényszer és a rosszkor érkezés szorongása; nem feltétlenül összeegyeztethetetlen ellenpárjával; ellen-párja annak, azonban ha az ellenpárja, akkor a róla való beszéd minden állításának átformálására kötelez; *másfelől*, ha a kétely és a bizonytalanság, de mindenekelőtt a kétely és bizonytalanság módszeres keresése a kényszerneurózis tünete, akkor kényszerneurózisként és annak tüneteként illene számításba venni minden bizonytalanságot, minden kételyt, és különösképpen a radikális kételynek minden rendszeres, illetve módszeres gyakorlatát (ennek tudományos vagy filozófiai formáit, mint a szkepticizmus, a természetes kétely, a radikális vagy módszeres kételkedés, azaz a fenomenológiai *epokhé*, és a világ realitásának transzcendentális zárójelbe tétele). Felesleges mondanom, hogy így a tudás általában, és ezen belül a tudomány és a filozófia is patologikus tüneteknek, vagy legalábbis azoktól elválaszthatatlan tapasztalatoknak minősülnének. Mint tudják, Freud ezt nem zárta ki eleve. Nagyon röviden a *Totem és tabu*nak arra a jól ismert és sokat kommentált helyére utalok vissza (a 2. fejezet végén), ahol Freud azt állítja, hogy „analógiát" talált a neurózisok és a „nagy társadalmi teljesítmények" között, hogy a művészet, a vallás és a filozófia csak *analógiák*, miután maguk a neurózisok is csak deformációi annak, aminek analógiái; a hisztéria deformált műalkotás volna, a kényszerneurózis deformált vallás, a paranoid mánia pedig deformált filozófia.

Hatalmas problémákat vet fel az analógiának és a deformációnak ez az elmélete, azaz a norma kérdése (a filozófiai, művészi vagy vallási normalitásé), és anélkül, hogy túl hosszan időznék annál, amit közös tapasztalatnak, különösen a filozófiával hivatásszerűen foglalkozók közös tapasztalatának hiszek: hogy szüntelenül ezzel az őrülettel fejtjük ki nézeteinket (amelyek vagy paranoidok, vagy nem), bőszen konstruálva vagy dekonstruálva egy következetes diskurzust, amelyet kétely ostromol, vagy amely, ellenkezőleg, ha ugyan ez ellentétes, folyamatosan épül, falazódik, tömítődik és csontosodik, fel a lőrésekig, amelyeken át egymás ellen védekezünk életre-halálra, a halál, az idő vagy egymás ellen; mindezen beláthatatlan kérdéseket mellőzve tehát csak annyit jegyzek meg, hogy a *Totem és tabu* szerint a paranoia az analógiája, már-már deformációja a filozófiai normának, míg a *Patkányember* a kételkedést (amit némelyek mindazonáltal a filozófia királyi útjának tekintenek) inkább a kényszerneurózissal hozza kapcsolatba. Ismétlem, nem tudok, és nem is akarok belegabalyodni ezekbe a hatalmas kérdésekbe. Egyetlen jelzést emelek és választok ki csupán, nevezetesen, hogy maga a tanúság lehetősége, a tanúság-tanúságé, a tanúságté-

telé, a „tanúság hordozásáé", a bizonyságtételé *(bearing witness, attestation)* a becsületszóval és a tanúvallomással együtt szakítást jelent akár az érzékekből, akár a logikai-matematikai bizonyításból származó bizonyossággal. A bizonyosság, bármiféle bizonyosság felfüggesztődése nélkül sem szükség, sem lehetőség nem volna soha a tanúskodó tanúságra vagy bizonyságtételre általában. Amiből, ha egybesütjük a rétegeket és átugorjuk a közvetítéseket, az következnék, hogy a tanúság története a kényszerneurózis története, vagy mindenesetre, és ez a feltevés számomra egyáltalán nem megrázó, mindenesetre e két lehetőség mint olyan összekapcsolása, újrakapcsolása következnék belőle: az az eshetőség, hogy a tanúsághoz (és a titokhoz és a felelősséghez) hasonló valami csak olyan struktúrában jelenhet meg, amelybe bele van írva a kényszerneurózis lehetősége, és miért ne volna beleírva ugyanígy a hisztéria és a paranoia, miért ne a vallás, a művészet és a filozófia mint deformáció – az azonosságok és analógiák, formációk és deformációk, *telosz* és eltérések, amitől mindezek a fogalmak csak rejtélyesebbek lesznek, mint valaha voltak. Nem tudni, kiről és miről beszélünk, és újra kell kezdenünk. Különösen azt nem tudni többé, ki az apa és ki az anya, és éppen ez adja a probléma horderejét.

Felkészültem tehát arra, hogy felolvassam Freudnak ezt a lábjegyzetét, amelynek szövegösszefüggéseit már felidéztem. Íme először az a bekezdés, amelyhez a lábjegyzet kapcsolódik:

„A kényszeresek (a kényszerneurotikusok, *Zwangskranken)* vonzalma *(Vorliebe)* a bizonytalanság és kétely iránt *(für die Unsicherheit und den Zweifel)* az olyan tárgyakkal kapcsolatos gondolataik magyarázó okává válik, amelyek minden ember számára bizonytalanok (szó szerint: amelyeknél a bizonytalanság – *Unsicherheit* – általában emberi), és amelyekkel kapcsolatban ismereteink és ítéleteink szükségképpen kétségbevonhatók maradnak.

> (Ez elég világos, nemde, minden tudás, minden kritika, minden tudomány és minden filozófia – mint annak kultúrája, amiben nem vagyunk biztosak, és amellyel kapcsolatban a kétely elengedhetetlen –, lehetőségében, hajlamában, uralkodó tendenciájában, kultúrájában itt a kényszeres neurózissal kerül egy oldalra, amelynek patológiája mindenesetre különösen a filozófiának mint a kényszeresen szem előtt tartott kétely és bizonytalanság kultúrájának kedvenc terepe; egy másik híres bécsi, aki szintén Angliában töltötte utolsó napjait, a filozófia bizonyos problematikusságát, kényszeres problémakeresését a nyelv patológiájával hozta kapcsolatba; ami ugyanakkor ez utóbbi bécsit, Wittgensteint, nem akadályozta meg abban, hogy meglehetősen gorombán bánjon Freuddal – aki így folytatja:)

Ilyen tárgy (ilyen kétségbe vonható vagy kételyre okot adó „téma" – *Themen)* mindenekelőtt az apaság *(die Abstammung vom Vater),* az élet tartama, a halál utáni élet és az emlékezet *(Gedächtnis),* amelyben rendszerint megbízunk anélkül, hogy a legcsekélyebb biztosítékunk lenne megbízhatóságára *(Verlässlichkeit)."*

Ez tehát a lábjegyzet alapja. A témák listája (az apaság, a halál és a túlélet, az emlékezet) meghatározza a kényszeres műszerlapját, amelyben néhányan a jelenlévők

közül, magamat sem kizárva, saját kórlapjukat ismerhetik fel. A többieknek, akik nem ismerik fel magukat, úgy képzelem, tudniuk kell, hogy az apaság (azaz egy egész sor ettől elválaszthatatlan kérdés: leszármazás, család, gyerekek stb.) vagy a halál vagy a túlélet vagy az emlékezet kérdésének ilyen makacs feszegetése patologikus; a gyógyulás útja e kérdések elfelejtésén, mellőzésén vagy erőteljes háttérbeszorításán át vezet. A legkevesebb, amit mondhatunk, hogy Freud nem járt elöl jó példával. Javaslom, olvassák el, mit mond kissé tovább, a következő oldalon arról, amit nem habozik bizonyos betegeknél „halálkomplexusnak" nevezni:

„Betegünk egészen sajátos magatartást tanúsított a halállal kapcsolatban. Lelkesen részt vett minden gyászmenetben, kegyelettel ott volt minden temetésen, olyannyira, hogy családjában gyászmadárnak* gúnyolták, és képzeletben minduntalan megölte az embereket, hogy kifejezhesse őszinte együttérzését az elhunyt szüleinek. Egyik nővérének a halála 3-4 éves korában nagy szerepet játszott képzelgéseiben, és kitűnt, hogy ez a haláleset szoros kapcsolatban van az ebben az életkorban elkövetett gyermekded csínytevéseivel. Azt is tudjuk, milyen koraéretten foglalkoztatta apja halála, és betegségét is arra a kényszerítő vágyra adott reakciónak tekinthetjük, amellyel tizenöt évvel korábban ezt az eseményt várta. És kényszeres szorongásainak ez a különös meghosszabbítása „odaátra" nem egyéb, mint az apa halálára vonatkozó vágy kompenzálása. A dolgoknak ez az állása akkor alakult ki, amikor másfél évvel a haláleset után feltámadt benne az apja halála feletti fájdalom, és arra késztette, hogy a valósággal dacolva meg nem történtté tegye ezt a halált, amit először különféle képzelgések segítségével igyekezett elérni. Több ízben tapasztaltuk már (244., 246. o.), hogy az „odaátra" irányuló érzelmek fordítása ez: »Bárcsak élne az apám«.

Habár számukra a sors nem mindig tette ilyen korán jelenvalóvá a halált, más kényszeresek magatartása sem különbözik túlságosan betegünkétől. Szüntelenül foglalkoztatja őket más személyek életének tartama és halálának lehetősége; babonás hajlamaik tartalma sem egyéb első soron, és aligha lehet más az eredetük. Mindenekelőtt szükségük van a halál eshetőségére, hogy megoldják konfliktusaikat. Jellemük egyik lényeges vonása, hogy képtelenek dönteni szerelmi ügyekben, megpróbálnak késleltetni minden elhatározást, és a személyek vagy teendők kiválasztását illetően addig haboznak, míg a hajdani német birodalmi bírósághoz válnak hasonlatossá, amelynek eljárásai rendszerint az ítélethozatal előtt a peres felek halálával értek véget. A kényszeresek hasonlóképpen viselkednek minden életkonfliktusban: a számukra fontos személy, rendszerint szeretett személy halálára játszanak, legyen az az egyik szülő, az egyik vetélytárs vagy az egyik szerelmi tárgy a kettő közül, akik közt nem tudnak választani. A kényszerneurotikusok halálkomplexusának eme vizsgálatával elérkeztünk a kényszeresek ösztönéletének problémájához, amellyel most foglalkozni fogunk." (p. 252-253.)

Most pedig íme a már említett lábjegyzet: „Lichtenberg: »Az asztronómus nagyjából egyforma bizonyossággal tudja, hogy lakott-e a Hold, és hogy ki a sa-

* A német szövegben szó szerint: bagolynak. (J. Derrida)

ját apja, miközben egészen más bizonyossággal tudja, ki az anyja.« Nagy civilizációs előrelépés volt, amidőn az emberiség úgy döntött, hogy az érzékek tanúsága mellett *(neben das Zeugnis der Sinne)* elfogadja a logikai konklúzióét *(den Schluss)*, és a matriarchátusról áttér a patriarchátusra. Azok a prehistorikus szobrocskák *(Figuren)*, amelyek egy nagyobb emberi alak fején ülő kisebbet ábrázolnak, az apai leszármazást *(die Abstammung von Vater)* jelképezik. Az anyátlan Athéné *(mutterlose Athene)* [emlékezzenek csak az *Ulysses* Pallasz Athénájára!] Jupiter agyából pattan elő *(aus dem Haupte des Zeus)*. A tanú [németül *Zeuge* – szó szerint: *nemző*, teszi hozzá az angol fordító], aki a bíróság előtt *(der Zeuge vor Gericht)* bizonyságot tesz valamiről *(der etwas beglaubigt)*, a mi nyelvünkben is a párzási aktus férfi résztvevőjéről kapta nevét *(nach dem männlichen Anteil am Geschäfte der Fortpflanzung)*, és a tanút *(der Zeuge)* már a hieroglifákon is a hím nemi szervekkel ábrázolták (a férfi nemi szervek képével írták le, vagy méginkább: írták – *und schon in den hieroglyphen wird der Zeuge mit dem Bilde der männlichen Genitalien geschrieben)*".

Nem is tudom, merről közelítsek e gazdag szöveghez.

1. Először is, egyelőre csak emlékeztetném önöket, mekkora fontosságot tulajdonítottunk a titok (a latin *secernere* vagy *secretum*, a misztikus vagy kriptikus görög, a német *Geheimnis* vagy *Heimlichkeit* otthonias bensőségessége) képzetében és tapasztalatában adott szemantikai heterogenitásnak, vagy a görög martirológia, a *terstis*, a latin harmadik tesztimóniuma, a tanúság, a bizonyságtétel, a protestálás és kontesztálás, az angol *witnessing* vagy *bearing witness*, a germán *Zeugen*, *Zeuge* vagy *Bezeugung* eltérő szemantikájának. A *zeugen* igének két, látszólag egymástól független jelentése van (nemz, termel, megtermékenyít, ugyanakkor tanúsít, tanúskodik stb.). Nem tudom, mennyit ér Jacob és Wilhelm Grimm magyarázata a nemz, megtermékenyít, termel jelentésű *zeugen* átalakulásáról tanúságot, bizonyságtételt és bizonyítást jelentő igévé. A Grimm testvérek a *zeugen* feltételezett etimológiájához folyamodnak, nevezetesen a *ziehen*, *Zug* (húz, von, vonás, vonat stb.) szavak gazdag családjához. A *Zeugen*, a tanú eszerint az a személy volna, akit odavonnak, húznak, akit a törvény elé hívnak, akinek össze kell gyűlnie, meg kell jelennie ítéletre a bíróság előtt, akit felszólítanak, hogy jelenjék meg a törvény előtt *(herbeiziehen vor Gericht*, és Freud is azt mondja, *Zeuge vor Gericht)*, azaz legyen jelenlévő, hogy ő maga álljon a pulpitus elé, és beszéljen ő maga jelenidejűen arról, aminél ő maga jelen volt.

2. Ragaszkodni fogok ahhoz, ami *történeti*, aminek a történetisége igazolható, ha kell, az anyaság állítólagos természetiségét állító hatalmas hiszékenység, fantazmagórikusság és hatalmas dogmatika közepette, mint amilyen az újszülöttet és az anyát a születés élő jelenében összekötő érzéki bizonyosság. Ez a bizonyosság és az általa biztosított tudás elévült, és avultsága visszamenőleg megvilágítja számunkra ezt a strukturális természettelenséget. Egyúttal, minthogy ez az érintkezést, nevezetesen az anya és a gyermek születéskori kontaktusát *érintő* képzet, az anya és a szülés képzete a születési helye, ha még mondhatjuk így, a természet vagy *phüzisz* képzetének is (natúra, születés, náció, anya stb.) – nos, mindaz, ami manapság, ha nem is denaturálja, mindenesetre denaturalizálja az anyaság értékét, és visszamenőleg megvilágítja a tényt, hogy soha nem natura-

lis, inkább naturalizált érték volt, mindez kitűnő, ha nem is egyedülálló lehetőséget biztosít a természet genealógiája, a természet képzete és a természetről (akárcsak az anyáról) folyó diskurzus és minden egyéb – a történelemről, a társadalomról, a szellemről, a szabadságról, a kultúráról, de főképpen és mindenekelőtt a művészetről avagy *tekhnéről*, a műviségről, a protézisről (a „kihordó" anya a legtermészetesebb természetesség szívébe, mondhatnám, *ölébe* vési bele a protézis-jelleget) folyó – diskurzus (ha óhajtják, dekonstruktív) újraolvasására; annál is inkább, mert a technikai tudomány teremtette meg történetileg a „kihordó" anya lehetőségét; ez utóbbi pedig, mivel nem lehet természetesebben anya, mint a megtermékenyített anya, önmagában dekonstruálja az anya képzetét és fantazmagóriáját; csakhogy mindaz, amit eddig nevelőanyának, szoptató dajkának hívtunk, akárcsak az anya-helyettesítők, a pót-anyák és anyapótlékok végtelenségig tágítható köre, mindaz, ami az anyát *jelképezte*, már a szó mai és szó szerinti értelmében vett (ha van ilyen) „kihordó" anyák megjelenése előtt, elegendő lett volna e munka elvégzéséhez annak számára, aki látni, hallani és olvasni képes.

Még ennél is radikálisabban kell eljárnunk, hangsúlyozván, hogy az anya pótléka vagy protézise, a „több-anya" által ilyképpen lehetségessé és szükségessé tett dekonstruktív *genealógiának* visszamenőleg ki kell terjednie magára a genealógia fogalmára is: ennek a dekonstruktív genealógiának, amely egy diszkurzív képzet vagy szintaxis, érdekek, fantazmák, és mögöttük rejlő intézmények történetét göngyölíti fel, az ilyen dekonstruktív genealógiának azokat a kényelmes vonatkozásokat is le kell választania, amelyek a genealógiának ezt a képzetét vagy inkább szavát még az eredethez, a születéshez, az eredet vagy születés helyéhez vagy időpontjához köthetik,

> (és ebben áll a születésinek mint nemzetinek egész hordereje, manapság különösen politikai hordereje, amit legalább közvetetten hangsúlyozni szeretnék: egyetlen következetes nacionalizmus sem képes ellenállni a kihordó anya következetes, azaz dekonstruálódó képzetének – hacsak a nacionalizmusok elszabadulása maga is nem reaktív válasz a kihordó anya elviselhetetlen lehetőségére)

és ezáltal a genetikához és az anyaság, általánosabban a szülőség (apa és anya) még egyszerűbb, egyszerűsítőbb és dogmatikusabb sémájához. Szóba kell jönnie a szülőség dekonstruktív genealógiájának is, amely a szülőség, egyenesen a szülőség és a foganás fogalmának dekonstrukciójával kezdi – azáltal kezdi vele, hogy nem vele kezdi.

Ha anyán a foganó (már nem merem örökítőnek nevezni) anyát értjük, ő éppúgy hipotetikus és logikai, logikailag konstruált, mint az apa, és ez többek közt azt jelenti, hogy az apához hasonlóan az anya is lehet távollévő, ismeretlen vagy halott a születés pillanatában. Az az előjog, amit a halott apának, az *a priori* halott apának, a halál biztosította hatalom és szimbolikus tekintély birtokosának tulajdonítunk, mostantól kezdve az anyát is megilletheti, hiszen a „mi egy anya?" vagy „ki az anya?" kérdés éppen olyan rejtélyes és vonzó hatalomra tesz szert, mint a „ki az apa?" és a „mi egy apa?" kérdésfeltevés; két kérdés, két minta, kétszer két egymáshoz képest heterogén kérdésminta *(mi?* és *ki?* mi *egy* és ki *az?)*, amelyek azonban

olymódon kereszteződnek, hogy azt kell gondolnunk, az egyikre, a „mi?" kérdésre (mi egy apa vagy egy anya?) adott válasz olyan valamire vagy valakire vonatkozik, akinek/aminek az azonossága strukturális értelemben abban a mértékben bizonytalan, amennyire a „ki"-t illetően mindig kételkednünk kell. Az apa vagy az anya olyan valaki vagy valami (és amennyiben nem tudjuk, ki légyen, lehet valami is, egy petesejt vagy egy spermium) *ami*ről örökösen csak azt kédezhetjük, *„ki* ez?", avagy inkább: „ez egy »Ki«?, egy ki-e ez? De ki, de mi?"

Egyelőre nem megyünk tovább ebben az irányban, csak utalok a különös kiazmára, ahogy a tanúság itt megjelenik nekünk. Hiszen mindaz, amit a dekonstruktív genealógiáról és a szülőségről mondtam, ízről ízre tanúság dolga, éppen ezért foglalkoztam annyit vele.

3. Lényegében, amikor Lichtenberg és az őt egyetértően idéző Freud is azt mondja, hogy az anyaság nem ébreszt kételyt, minthogy az érzékek tanúbizonyságán *(Zeugnis der Sinne)* alapul, akkor nem csupán abban tévednek, hogy a szülőnőt anyának, egyedüli anyának tartják; rendkívül problematikus értelemben használják a tanúság fogalmát is. Ha a tanú tanú-tanút jelent, jelenlévő tanút, *who witnesses*, aki jelen van a történteknél, akkor állíthatja, legalábbis állíthatta, hogy érzékileg tanúja volt egy születésnek, anya és gyermeke szüléskor jelenvaló összetartozásának, együttes jelenlétének. Azonban ha a tanú annak a neve, aki tanúsít, aki tanúskodik *(bears witness)*, és nem azé, aki tanú, tehát inkább a tanúsító tanú és nem a tanú-tanú neve az általam tavaly javasolt megkülönböztetés értelmében, nos, akkor az ő számára, annak számára, aki tanúvallomást tesz, tanúságot hordoz, aki *bears witness*, az érzéki bizonyossság, maga az *állítólagos* érzéki bizonyosság, maga az érzéki tanúbizonyság szükségképpen felfüggesztődik jelenlevőségében magában, saját észlelő avagy érzéki jelenlevőségének azon pillanatában, amelyre nézvést a tanúskodás mint olyan, a bizonyságtétel aktusa lehető volna. A tanúskodó tanú jelenléte kétségtelenül elengedhetetlen, csakhogy azzal a feltétellel, hogy amiről tanúskodik, sem észlelés sem bizonyítás révén nem lehet jelen azok számára, akiknek színe előtt az igazság elmondására, tanúsítására, hitelesítésére vállalkozik. A tanúságtétel sem nem észlelés, sem nem bizonyítás. Ebből a nézőpontból a kiazma ott támad, hogy a tanúság (nem a tanú-tanúé – *witnessing* –, hanem a tanúskodóé – *bearing witness)* csak attól a pillanattól kezdődhet, létezhet és nevezhető annak, amikor a kétely lehetségessé válik, amikor már nincs sem természetes és érzéki észlelés, sem bizonyíték. Tehát csak abban a helyzetben lehetséges, amelyet Freud hol kételynek kiszolgáltatott neurózisként, hol az apához, a mindig *„jogi koholmány"* gyanúját és benyomását keltő, következtetett apasághoz való viszonyként ír le. Az apa, az apaság tárgyában a tanúsággal példaszerűen csak mint becsület és hihetőség, vallomás és ígéret aktusával rendelkezhetünk, és sohasem mint bizonyság és észlelés aktusával. Szó szerint vagy képletesen azt mondhatnánk, hogy az apához, vagyis a halott apa lehetőségéhez való viszonyulás nyitja meg a tanúvallomás mint dimenzió és állapot korszakát.

Ám mivel kiterjesztettük az anyára mindazt, amit a hagyomány, Freudot is beleértve, az apa számára tartott fenn, így hát általában a szülőséget, a távollévő, halott vagy kétes szülőket kell megjelölnünk a tanúvallomás őstapasztalataként.

Ez a szülőségi, tehát nemzedék-közi struktúra egybeesik a túlélésnek és az öröklésnek azzal a struktúrájával, amelyet korábban minden tanúvallomási ta-

pasztalatra mint olyanra nézvést szükségesként és lényegiként azonosítottunk. Ez a struktúra az élő jelen szívében feltételezi a halált vagy a nemlétet. És jóllehet nincs tanú-tanú *(witnessing)* egy élő jelen részvétele nélkül, jóllehet nincs tanúskodó tanú *(bearing witness)* anélkül, hogy a tanúskodó tanú jelen lett volna annál, amit befejezett jelenként elmond és ezáltal tanúsít, mégis a nem-élőnek az élő jelenbe való beleillesztése, beleírása, beleékelése kell ahhoz, hogy a tanúság lehetséges és hivatott legyen. Erre a túl-élésre, ami sem nem halál, sem nem élet, javasoltam a *túlélet* elnevezést – amiben egy kísérteties dimenzió is felismerhető (sem érzékelhető, sem érzékelhetetlen, sem tapintható, sem látható, sem tapinthatatlan, sem láthatatlan). Minthogy a tanúvallomásnak ez az állapota egyszersmind a túlélés és az öröklés állapota is, továbbá minthogy példaszerűen a szülőséggel kapcsolatos, patrimoniálisnak is nevezhetnénk, ha az, amit Freuddal és oly sokakkal szemben az anyáról mondtunk, nem késztetne arra, hogy matrimoniálisnak is nevezzük ugyanakkor.

4. A vizsgálatunk tárgyává tett lábjegyzetben Freud nagy horderejű kijelentést tesz, még akkor is, ha mi problematikusnak tartjuk. Azt merészeli állítani, hogy az emberiség egy nagy lépést, kulturális és civilizációs lépést tett előre, amidőn az érzékek tanúsága mellett *(Zeugnis der Sinne)* a logikai következtetés tanúságát elfogadván úgy döntött, hogy a matriarchátust patriarchátusra cseréli fel. Ez többek között azt jelenti, hogy Freud valamiféle *magyarázatot* és egyúttal *igazolást* vél találni arra a tényre, hogy az apa és az apai tekintély oldalán található az ész, a logika, ami az érzékek fölé emel, és hogy az észnek, az atyai észnek ez a története egyúttal egy történelem, egy örökség, az öröklés állapota, a szülőség, a szimbolika történetileg létesült törvénye, és előrelépés. Ez a történelem az ész történelme, és a *logoszé* is (egyszerre mint ész és mint diskurzus és mint beszéd, tekintve, hogy az apaság nem csupán olyasmi, amit az ész vezet le, hanem az is, amiről csupán beszélünk és amit megnevezünk, hiszen érzéki értelemben soha nem látjuk: az apaság tárgyában csak tanúskodásra – *bearing witness* – támaszkodhatunk, becsületszóra, hites esküdtre, adott szóra, igazmondásra, azaz a hazugság lehetőségére és a szimbolikusságra); és a *logosz*nak ez a története, ez a történelem mint *logosz* egyúttal történelem mint előrelépés, tekintve, hogy átmenetet jelent az érzékekről az észre.

Másszóval, Freud egyszerre két dolgot művel, kettőt egyben: egyszer javasolja, hogy kifejlést és értelmet tulajdonítsunk *(logon didonai)* egy történelemnek és egy teleológiának, értelmet tulajdonítsunk egy fallogocentrikus haladáshitnek, úgy, hogy számot vetünk a tudattalannal és az apa helyével az észnek ebben a történelmében (ez az, amit Lacan a tudattalan utáni észnek nevez), ám nem érvén be azzal, hogy megbecsüli és megmagyarázza, nem érvén be azzal, hogy leírja és kifejti, még igazolja és értékeli is, mondván, hogy „ez jó, ez előrelépés, és az előrelépés jó". És Freud azért mondja ezt, mert ő a Felvilágosodás embere, aki többre tartja a tudományt a nem-tudománynál, az észt az érzékeknél. A baj csak az, hogy a Felvilágosodásnak ezzel az axiomatikájával, vagy inkább *ezzel* az axiomatikával, *ennek* a Felvilágosodásnak az axiomatikájával a kétszeres tévedés és a kétszeres obskurantizmus kockázata jár, egyszer mert becslése összegét egy nem racionális, mégkevésbé emancipatorikus hegemóniát

megalapozó patriarchális és fallocentrikus tekintély, fantazma és fikció rendelkezésére bocsájtja, amely igen kevéssé összeegyeztethető a Felvilágosodás szellemével; és téved vagy megtéveszt másodszor is, amidőn azt hiszi vagy hiteti el, hogy racionális, tudományos és univerzalizálható az anyaságot az apasággal szemben az érzékek tanúsága tárgyának tartani: éppenséggel a tudomány cáfolta meg hamarosan, napjainkban, ezt a dogmát és hiszékenységet. Strukturális értelemben az, amit még anyaságnak neveznek, éppúgy logikai következtetésre és konvencióra, lásd jogi koholmányra szorul, mint az apaság. Éppannyira szimbolikus, mint az apaság, és ez nem a most zajló technikai-tudományos mutációval vagy a kihordó anyák lehetőségével kezdődött, még akkor sem, ha ez a mutáció mutatja meg világosan, éppen ez teszi „érzékelhetőbbé", tanúsítja közvetlenebbül érzékelhetően, hozza világra vagy napvilágra, miután kihordta és megérlelte.

Hozzáteszem, még ha elfogadnánk is, *consesso non dato*, azt az előítéletet, mely szerint az anyaság érzékelhető bizonyosság, az apaság pedig logikai következtetés, akkor sem látnók világosabban, miért volna a patriarchátus szükségszerűbb fejlemény a matriarchátusnál. Igaz, Freud nem mondja azt, hogy a patriarchátus *következik*, hogy a születéshez való eme viszony társadalmi-politikai következménye volna, csak azt, hogy mivel az apák azonosításakor csupán az észre támaszkodhatunk, a partiarchátus az észre hivatkozik, kifejleszti az észt, és ez az, ami jó. A matriarchátus nem volna egyéb, mint a tekintélynek és a leszármazásnak egy nem racionalista, szenzualistább és empirikusabb filozófián alapuló társadalmi szervezete.

Nem áll szándékomban a fejük tetejére állítani a dolgokat, és a matriarchátushoz való visszatérést szorgalmazni – hiszen végső soron az is ugyanezen az előítéleten alapulna: az anya az egyetlen bizonyosság, az egyetlen biztos vérségi kapocs. Egyszerűen mihelyt abbahagyjuk az érzéki tanúságról és az anyaság vagy a születés természetességéről való fecsegést, maga a probléma kényszeríti ki a leszármazás, az érzékek, az ész és a tanúság fogalmainak általános újrastruktúrálását.

5. A tanúság fallogocentrikus logikája, amit Freud kifejleszt (ismétlem, abban az értelemben, hogy bemutatja, megmagyarázza, kifejti és megerősíti egy szükségszerű előrelépés jól megalapozott és elkerülhetetlen mivoltát), ez a fallogocentrikus logika, amely odáig megy, hogy lényegében kizárja a nőt és az anyát a leszármazási folyamatból, mint láttuk, a tanúság fogalmának meghatározott értelmezése jegyében működik (az egész a tanúságtétel kérdése körül forog: míg az anyaság tulajdonítása az érzékek tanúságán alapul – *Zeugnis der Sinne*, tanúságon a tanú-tanú, a *witnessing* értelmében –, addig az apaság tulajdonítását a tanúskodó tanúra, a tett és hordozott tanúságra alapozzák, amely az érzékelhető meghaladását, a *bearing witness*-t és az igazság kimondásának vállalását feltételezi).

Ez a tanúságtételi és patrimoniális fallogocentrizmus mindent kapitalizál. Hogy értem azt, hogy kapitalizál? Úgy, hogy itt minden a fej *(head, Kopf, caput, capitis, cap, chef)* körül forog. Hogy a kérdés tárgyalását ésszerű keretek között tartsam, és a Freud-szöveg vizsgálatánál maradjak, engedjék meg, hogy csak utaljak arra, amit *L'Autre cap* és *Spectres de Marx* című írásaimban mondok a fő, tőke, főnök, fej és fallosz eme láncolatáról, továbbá a sisakrostélyról mint artefaktumról, és a sisakrostély-effektusról a *Hamlet*ban. Hamlet először is hitelt kell adjon egy tanúságnak, Marcellus és Horatio tanúságának, hogy azonosíthassa

apja szellemét, akit ő egyszer sem lát, vagy legalábbis soha nem lát színről színre, a sisakrostély-effektus ugyanis éppen arra szolgál, hogy a másik tekintetét, a tekintetet, amelyet soha nem viszonozhatunk, egy artefaktum vagy protézis mögé rejtse; innen a disszimmetria és ugyanakkor a logikai következtetés szükségessége az apa azonosításakor, aki mindig csak egy kísértet, és semmi biztosítékunk nem lehet arra nézve, valóban ő van-e ott a páncél, a sisak és a sisakrostély mögött. Mindezt figyelmükbe ajánlva visszatérek a Freud szövegével kapcsolatos kérdésemhez.

Hol van itt a fallogocentrikus kapitalizáció, és ez a kapitalizáció miért a fejnek, az ész székhelyének tulajdonítható? Nos, az apa joga, a *Vaterrecht* vagy patriarchátus, az érzéki tanúság helyett a hordozott, azaz közvetett tanúságra alapozott apai jog az ész haladásaként, racionális jogként, észjogként nyer igazolást; és légyen az anya természetes vagy mesterséges kihordó, a leszármazásban játszott szerepét mindkét esetben lerombolják vagy háttérbe szorítják. Lényegében soha nem más, mint kihordó. Mégpedig a történelemelőtti idők óta. Akárcsak az *Ulysses* felolvasott részletében, a magzat a fejben, az apa fejében van, mindenesetre az apai mag oldalán, ami Arisztotelésznél a forma és a cselekvés oldala, szemben az anyai anyaggal. Ezért van az, hogy akárcsak Stephen az *Ulysses*ben, Freud is azokra a történelemelőtti szobrocskákra hivatkozik, amelyek egy fejen elhelyezett kisebb alakot ábrázolnak, és amelyek az apaági leszármazást jelképezik *(stellen die Abstammung vom Vater dar)*: az anyátlan Athéné *(die mutterlose Athene)* Jupiter fejéből pattan elő *(entspringt aus dem Haupte des Zeus)*. Freudnak ehhez már csak annyit kell hozzátennie, hogy „a tanú *(Zeuge)*, aki bizonyságot tesz valamiről *(beglaubigt)*, a mi nyelvünkben is a hímtagról [la partie mâle], a szaporodás szervéről kapta a nevét, és a tanút már a hieroglifákon is a hím nemi szervek képével írták (le)." A fej a fallosz, a fallosz tőke.

6. Csupán jelzem, hogy tér nyílik itt egy kérdés, egy kettős kérdés számára, amely Freudra mint szobrocskák szenvedélyes és megszállott gyűjtőjére vonatkoznék. Abból, amennyit láthattam belőlük, úgy tűnik, igenis *úgy tűnik*, hogy ha nem is Athénét ábrázolják Jupiter fején, mégis mindegyik vagy majdnem mindegyik vagy fejet ábrázol, vagy fején nagy és feltűnő tárgyat – koronát, fejfedőt stb. – viselő alakot. (További megjegyzéseim a kővel, a kővé válással, a medúzával – Medusenhaupt –, az erekcióval, a halállal és a kadaverizációval foglalkoznának.)

7. Végül egy nagyon általános kérdés, amit függőben hagyok ezúttal: vajon mindazon túl, amit itt elmondottunk, a tanú alakja eleve elrendelten és túlnyomóan férfialak, apa- vagy fiúalak?

És most összefoglalnám az elmondottakat.

Nem hiszem sem lehetségesnek, sem szükségesnek – és mindenekelőtt nincs hozzá bátorságom, és még ha volna is bátorságom, időm nem volna hozzá – nem hiszem sem lehetségesnek, sem szükségesnek, hogy visszatérjek az elejére, és a láncszemeket és átmeneteket nyomon követve teljessé tegyem az érzékekről

szóló diskurzust annak érdekében, hogy azok, akik az utóbbi években nem vettek részt szemináriumomon, a felelősséget, a titkot és a tanúságot tárgyaló szemináriumon, ugyanúgy értsék, mint azok, akik kezdettől fogva megtiszteltek hűséges figyelmükkel. Mindazonáltal abból a hipotézisből kell kiindulnunk – és ez is egy hipotézis avagy egy tézis a titokról és a tanúságról –, hogy most már azok sem ugyanazzal a füllel hallgatták ezt a szemináriumot, akik kezdettől rendszeres résztvevői voltak. És hogy én is felejtek valamelyest, és nem olvasom, nem idézem és nem értelmezem már adekvát, folytonos és következetes módon mindazt, ami több mint három év alatt itt elhangzott. Az az elgondolás, hogy mindannyian együtt ugyanazon útvonal ugyanazon pontján állhatnánk, már önmagában meglehetősen utópikus és ostoba, meglehetősen valószerűtlen és tökéletesen valószínűtlen, és ez nemigen bátorít fel arra, hogy megkíséreljek előrebocsátani valamit mondandómból. Ám mivel bizonyára egyet fognak érteni, amint bizonyára egyet fognak érteni velem e valószínűtlenséget illetően is, íme, máris egy ismerős paradoxonnal szembesülünk: egyetérthetünk és megérthetjük ugyanazt a momentumot, amelyről nem rendelkezünk ugyanazzal a tapasztalattal, amelyről eltérő, redukálhatatlanul egyedi, következésképp titkos tanúsággal rendelkezünk. Van a megértésnek, a közös meggyőződésnek, a *sensus communis*nak egy zónája, amelynek horizontjában az egyet nem értés véget ér. Ennek a zónának (a *zóné* jelentése öv, *enceinte;** *zonén luszaszthai* annyit tesz, mint nő övét megoldani, ágyassal vagy hitvessel egyesülni) a horizontja legalábbis a közös, a mindenkivel megosztott nyelv elemi formáját ölti, a nyelvi kompetencia bizonyos közösségéét – és íme, ez a megértés és a félreértés közös alapfeltétele. És az eltérés közöttünk annak tárgyában, amit felfogtunk vagy sem, megértettünk vagy sem, beillesztettünk vagy sem, és amit a továbbiakra nézvést mondhatunk vagy megítélhetünk, hogy ítéletbe vagy előítéletbe foglalhassuk az eljövendőt, mindez már a tanúság tapasztalata, ami továbbra is meglehetősen titokzatos, tehát értelmezést igényel.

Legközelebb tehát a közepén fogom kezdeni – és ha bogok, visszatérések, fedések képződnének, mint remélem, önök közül néhányan itt-ott ki fogják hallani ezt a következetességet és összefüggést. Ha nem, annyi baj, minden újnak fog tűnni, és miért fosztanánk meg magunkat ettől az élvezettől, mégoly illuzorikus legyen is olykor.

Az első kérdés, amely máris visszatérést jelent, a következő lesz: el lehet-e választani a tanúság tapasztalatát, a tanúság szó és képzet jelentését magát, el lehet-e választani, el lehet-e oldani a tudat, az öntudat, az alany vagy az ego értékeitől, és a jelenlét és képviselet gyakorta hozzájuk társított értékeitől? Már megmutattuk, milyen nehéz ez. Tanúnak lenni vagy tanúskodni *(to witness* vagy *to bear witness)* mindig annyit tesz: jelen lenni (érzékileg észlelni) vagy tudatban tartani és tudatban késznek lenni, saját nevünkben vagy annak elvállalt képviseletében, aki jelen volt. Hosszasan elemeztük, mi köti a bizonyságtétel, s emelett a titok (és ez a kapcsolat nem véletlen) köznyelvi szemantikáját a jelenlét, az egologikus tudat, az alany és a képviselet eme axiomatikájához.

Így többek között azzal a paradoxonnal szembesültünk, hogy a problémák és meggondolások, amelyek ilyen vagy olyan nyomvonalon oda vezettek, hogy

---

* Szójáték: *enceinte* franciául övezetet és várandós asszonyt jelent.

feladjuk az önmaga számára reprezentatív tudat formájában jelenlévő alany axiomatikájának elvi és feltétlen elsőbbségét, nos, miközben e meggondolások korántsem szűntek meg a tanúságra, a tanú-tanúra vagy a tanúskodó tanúra hivatkozni a bizonyságtétel kérdésében, aközben, éppen ellenkezőleg, legközepükbe írták be a bizonyságtétel dimenzióját, vagy még pontosabban, nemcsak a legközepükbe, hanem egész kiterjedésükbe, olymértékben, hogy egykiterjedésűvé váltak a bizonyságtétel fogalmával, amelynek határai ennélfogva nehezen megítélhetőkké váltak.

Ha ez a paradoxon korunké, ha legalábbis kitüntetetten korunkat jellemzi, annak több oka van, és ezeknek legalább négy csoportját az elmúlt évben már sorra vettük.

1. Mindenekelőtt a technika kérdése, a lejegyzés és reprodukció alkalmatosságainak megjelenése (a lemezjátszótól a videóig, hogy rövid legyek), ami egyrészt egy mutációt ír bele a tanúság kérdéskörébe, másrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a *tekhné* (vagy ahogy radikálisabban neveztem, a *megismételhetőség) pótló vagy helyettesítő lehetőségei* mindig is felidézték egy bizonyságtétel lényegi lehetőségét, amely mindazonáltal mintha egyidejűleg feltételezné az itt és most egyszeriségét, annak alapvető mivoltát *[semelfactivité]*, ami minden ismétlés alól kivonja magát (a tanúság, a bizonyságtétel

> [*testimonial* – ezt a szót nem azért részesítem előnyben, mert érthetetlen, vagy mert csúnya, vagy mert úgy végződik, mint a „Paray le monial" vagy a „moniale", azaz vezeklőnő, vagy házasság nélkül avagy misztikus házasságban kolostorba visszavonult nő; vagy mint a patrimoniális vagy matrimoniális – hanem mert a bizonyságtétel – *testimonial* – egyszerre fedi a tanú-tanú és a tett tanúság, a *witnessing* és a *bearing witness* tapasztalatát]

a bizonyságtétel tehát mindig is a meg nem ismétlődő megismétlésével lesz kapcsolatos, a *szer*, az először mint utolszor *el(ő)kerülhetetlenségével* [inévitérabilité]). A technikai protézisnek erre az ősrégi behatolására a *phüziszbe* láttunk ma újabb példát a kihordó anya alakjában.

2. A *shoa* és a „Shoa", az esemény, és az azonos című film eseménye, azé a filmé, amelyet tavaly közvetítésként taglaltunk, a tanúság mint túlélés lehetetlen lehetőségének közvetítéseként. És ha inkább foglalkoztunk a filmmel mint az eseménnyel, az is a technika kérdésének nézőpontjából történt így (és ennek más példáit is sorra vettük).

3. és 4. Századunk azon eseményei, amelyekhez legalább jelzésül Freud és Heidegger neve kapcsolódik. Ide sorolnám be, először is, amit Heidegger mond a *Bezeugung*-ról (tanúságtételről, bizonyságtételről) a *Sein und Zeit*-ben, különösen a második fejezet elején, az 54-57. paragrafus táján, előtt és után.

Nagyon hamar látni fogjuk, hogy ezek a motívumok visszavezetnek ahhoz, amit mostanáig szemügyre vettünk, különösen az utóbbi években a titok, a felelősség és az *Unheimlichkeit* környékén, Freudnál és Heideggernél egyaránt.

Boros János – Csordás Gábor – Orbán Jolán fordítása

„A földön önmagában nem vezetnek utak"*

Koyama Iwao azt mond a: „Az erkölcsi energia alanyának *(shutai)* a nemzetnek *(kokumin)* kell lennie. A nemzet minden probléma kulcsa. Az erkölcsi energia nem tud mit kezdeni az egyedi vagy személyes erkölccsel, sem a vér tisztaságával. A nemzet a központja az erkölcsi energiának, kulturális tekintetben éppúgy, mint politikailag."

Kosaka Maasaki azt mondja: „A népnek *(minzoku)* önmagában nincsen tartalma. Csak nemzeti néppé *(kokkatei minzoku)* válva nyeri el alanyiságát *(shutaisei)*. Alanyiság nélkül, önmeghatározottság *(jiko gentei)* nélkül, azaz anélkül, hogy nemzetté alakulna át, a népnek nincs hatalma. Az olyan nép, mint például az ainu, nem nyerheti el függetlenségét, s végül fel fog oldódni egy másik, egy olyan népben, amely nemzetté vált. Azt kérdem magamtól, a zsidók nem ugyanerre a sorsra jutnak-e. Úgy gondolom, a világtörténelem Alanyának a nemzeti népnek kell lennie."

1941 novemberét írjuk. A kyotói iskola két filozófusa ezekkel a kifejezésekkel igyekszik legitimálni Japán uralmát „a nagy gazdasági érdekszféra" fölött Kelet-Ázsiában. Hogy nem Kína győzött, annak az az oka, hogy nem „nemzeti nép". Japán „saját magát képes volt végigvinni", mert mint alanyiság nyilvánult meg.

Három hónappal később, tehát amikor Japán csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez a Nyugattal szemben, ugyanezek a szereplők egy újabb vitaülésen egyetértenek abban, hogy a politika tétje a jövőben annak eldöntése, nyugaton vagy keleten milyen legyen „az az erkölcsiség, amely a legfontosabb szerepet fogja játszani a világtörténelemben".[1]

Szedjük össze a politikai filozófia leglényegesebb motívumait! A legitimitás nem az etika, sem a faj, hanem a legfőbb hatalom (vagy energia) függvénye. Az önmagáról döntő *(jiko gentei)* hatalom a legfőbb. Alany, mely önmagát alapozza meg. A természetes közösség mint a múlt eredménye adott ugyan, de bele van vetve a történelembe. Valódi hatalma nincs, csak történelmének előrevetítésére és jövőjének fontolgatására képes. A hatalom az, amely nemzetté alakítja át, és ez megköveteli az Állam képződményét. A „nemzeti nép" igazi hatalma az Ál-

---

* Az esszé Jean-François Lyotard *Moralites postmodernes* című kötetében jelent meg, melyet a párizsi Galilée adott ki 1993 októberében.

1 E szövegeket Naoki Sakai „Modernity and Critique: the Problem of Universalism as Particularism" című írásából vettem, in: *Postmodernism and Japan, The South Atlantique Quarterly*, 87, 3 (1988 Summer), 93-122. p.

lamban és az Állam által megjelenítve *nyilatkozik meg:* összeméri magát más népek hatalmával, és harcba száll velük. Mivel az alanyiság nem darabolható fel. Az egész emberi világnak csak egyetlen történelme van, s csak az alany létezik e történet számára. A minden népben látensen meglévő hatalom betöltése, az alany nemcsak a hatalmas Ázsia, de a Nyugat fölötti uralomra is felszólít. Az együttes-lét sajátos hagyományai az alanyban összegeződnek, és ennek energiája egyetemes szándékként szabadul fel.

Az Állam mint a nép ön-tudatának momentuma, világtörténelmi egység: e lényegi motívumok persze ismerősek a modern Nyugat politikai gyakorlatában és filozófiájában. Az emancipációs célelvűség elgondolása európai is (és hát amerikai). Takeucsi Yoshimi kiemeli, hogy ugyan Japán a modern Nyugatnak ellenállva modernizálódik, de e harc során meg kell ismételnie a nyugati modelleket. Miként érhető el az alanyiság, ha fennmarad az ellenféltől való meghatározottság?[2] Az európai metafizikai késztetések visszatérése, a történelem egysége és célelvűsége, hatalom és akarat, a magánvaló és a magáért való dialektikája nyilvánvalóvá teszi e meghatározottságot, mintha a politika csak görög-keresztény formájában volna elgondolható: görög az Állam és a döntéshozatal, keresztény a célképzetes történelem fogalma miatt.

Állítható, hogy mindezzel Heidegger történelmi-politikai gondolkodása egy sor analógiát mutat. A *Lét és Idő*ben megkísérli, hogy kivonja magát a spekulatív idealizmusban kiképződött historico-politika metafizikus hagyománya alól. Arra törekszik, hogy a gondolkodás tárgyait, mint időbeliség, együttes-lét, történelmiség, létbe vetettség és szándék, a *Dasein* egzisztenciál-ontológiai leírásából kiindulva fenomenológiai értelemben „megalapozza". A *Dasein* persze nem valami alany. Csak egy rejtély; hogy van *itt*.

A *Lét és Idő* második részében, ahol a történetiség és az együttes-lét kérdéseit elemzi, folytatódik a heideggeri gondolkodás azon erőfeszítése, hogy e kérdéseket távol tartsa a metafizikai kategóriáktól. Persze a „még-nem-létezőnek", a *Geschick*-nek a történésbe és a szorongásba belevetett együttes-létét nevezi *Volk*-nak, minden kritika, a terminus használatának legcsekélyebb kidolgozottsága nélkül. De az nem kérdéses, hogy a *nép-Volk*-nak közvetítődnie kell egy etatikus képződményen keresztül, hogy eljuthasson ön-tudatához. Ez nem vita tárgya. Ugyanakkor a népnek el kell merülnie önnön lényegében, ami az időben és a szorongásba belevetett együttes-létben, valamint a szándéknak és a döntésnek szentelődésben áll, hogy autentikus létéhez juthasson. Ám a nép tárgyiasulása a tudat és az Állam közvetítésén keresztül egyben önállóságának elveszítését jelenti.

Az 1933-34-es év politikai szövegeiben semmi többről nincs szó. (A bibliográfiailag már meglévő tételek mellé felveendő az 1934 nyarán tartott szemináriumok anyaga, amely a Weiss-gyűjteményben őrzött szemináriumi jegyzetek alapján V. Farias kiadásában jelent meg *Logika* címmel.[3]) A freiburgi egyetem

2 Takeucsi Yoshimi „What is Modernity", *Complete Works of Takeucsi Yoshimi*, 4. kötet, Tokyo, 1980, idézi Naoki Sakai, *art. cit.*, 114-118. p. Takeucsi Yoshimi tanulmánya 1945 után készült.

3 *Lógica. Lecciónes de M. Heidegger (semestre verano 1934) en el legado de Helene Weiss*, Barcelona, Antropos e MEC, 1941 (német-spanyol kétnyelvű kiadás).

rektora belesodródik abba a hatalmas mozgalomba, amely a német ifjúságot megmozgatta. A Németországot évek óta sújtó válság olyan vadul tombolt, hogy úgy látszott, nincs kiút belőle. A szorongásnak és a reménytelenségnek abban a mélységében, amely az ifjúságot, nevezetesen a diákságot átjárta, Heidegger ráismer valamire abból, amit a *Lét és Idő*ben *Geschick* néven írt le. Egyetemi tekintélyét a mozgalom szolgálatába állítja, az önállóságot megvédendő. Amivel elősegíti a közeledést a „végső döntéshez" *(Entschlossenheit).*

De ezt az iránymutatást most konkrétan kell megadni. Nem elegendő az együttes-lét egzisztenciál-ontológiai vonásaként „leírni". Mivel az NSDAP, a náci párt van hatalmon, és ezt az irányító szerepet magának akarja. Innen ered a heideggeri gondolkodás 1 ettős változása: filozófiai elemzését olyan „operátorokkal" vagy pragmatikus fogalmakkal kell kiegészítenie, melyek lehetővé teszik a feliratkozását a politikai szférába mint olyanba; s minthogy itt a náci ideológia dominál, engedményekre kényszerül, legalábbis formálisan, a náci ideologémákkal szemben. Ezek viszont a nyugati metafizika főbb motívumainak vulgáris és zavaros megjelenítései történeti és politikai anyagon.

A *Rektori beszéd* találó példája ennek az átalakulásnak. A német nép csak akkor kerülheti el a szétrombolódást – a „feloldódást", ahogy Kosaka mondaná –, ha megvannak az eszközei együttes-léte megvédéséhez, a munkához, a tudáshoz. Innen ered a három szolgálat *(Dienste):* az Egyetem, a munkások szerveződése (a Korporáció) és a Hadsereg hármas motívuma. Mindhárom intézmény azt szolgálja, hogy a nép autentikus léte kibontakozhassék. De az is világos, hogy a három funkció eme meghatározása nem az egzisztenciál-ontológiai elemzés alapján állítható föl, hanem a politikai közösség legrégibb megjelenítéséből az „indoeurópainak" nevezett Nyugaton, nevezetesen Platónból (Dumézil). A hatalomnak a tudásban, a termelésben és a harcban megjelenő hármassága a heideggeri gondolkodást is pontosan ugyanazoknak az ideologémáknak a közelébe sodorja, amelyek Koyamát és Kosakát gyötrik, és amelyek a nyugati metafizikában gyökereznek.

Cselekedhetünk- és gondolkodhatunk-e a politikában anélkül, hogy e metafizikus motívumok meg ne babonáznának? Nem magával a politikával együtt születnek ezek? Ahelyett, hogy kivonni igyekeznénk magunkat hatásuk alól, e motívumok, úgy tűnik, mintegy kötelezően térnek vissza, Heideggernél éppen úgy, mint a japánoknál (közismert, mennyire felismerhető az előbbi gondolkodásmódja az utóbbiaknál), mióta csak „politikacsinálásról" beszélünk (Machiavelli talán kivétel).

Okkal vagy ok nélkül, de úgy képzelem, a japánoknál a zsidó alakja nem elsőrendű fontosságú a nyílt vagy rejtőzködő hagyományban. Ezért figyelemreméltó, hogy Kosaka egyszerre hivatkozik a zsidókra és az ainukra, amikor azt az érvét erősítgeti, amely szerint a nép, amely nem formálta át magát nemzetté, eltűnésre ítéltetett.

Igaz, Kosaka csak olyan tekintetben említi őket, mint valamely nép feloldódását a népi-nemzeti egységben. 1941 decemberében az európai zsidókérdés Végső Megoldásáról, azaz kiirtásukról még nem „döntöttek" a náci hatóságok. De már több mint egy, sőt majdnem két évtizede a hitleristák a „zsidóban" jelölték meg az engesztelhetetlen ellenséget, és egész Közép-Európában üldözték.

Kosaka nem tehette meg, hogy ne tudjon erről. Sőt épp ezért hivatkozik a zsidó „sorsra", elmélkedésének látszatra tisztán ázsiai kontextusa ellenére.

A néphatalom és az állami döntéshozatal politikusai soha nem érik be a látható ellenség kijelölésével azok közül a népek és államok közül, melyekkel harcban állnak. Mondhatni, szükségük van arra, hogy a belső fertőzés veszélyét kieszeljék. Lényegében semmit nem eszelnek ki. Egyszerűen valamit el kell hallgattatniuk, ami – a színpad mögött, ahol tragédiájuk játszódik és végbemegy – magát a darabot fenyegeti, megkérdőjelezve és aláásva a politikai előadást. A „zsidó" annak a neve, aki ellenáll az ön-megerősítés elvének, a „zsidó" az, aki nevet a hatalom akaratán és aki bírálat tárgyává teszi a saját alanyiságának vágyától átjárt közösségek vak nárcizmusát (beleértve a zsidó közösségét is). A „zsidó" jelző mögött az a meggyőződés munkál, hogy a meghatározottság bázistermészetű, hogy van a Másik, és hogy az autonómia kiiktatásának akarása egy egyetemes tervből tévedés, és bűnre vezet.

Nem-politikai, titkos, alattomos, az önmeghatározottság és az akart nyugati metafizikai előtt meghajló ellenállás: a zsidók ebből építik föl egy Könyv fejezeteit. Az ainuk győztesei a nagypolitikának, mivel egy a vérük és a földjük, s a vér és a föld a politikai előadás része, a politikai tragédia két eleme. A „zsidók" száműzöttek, szétszórtak, elnyomottak, asszimilálódottak ebben az előadásban, de nem tartoznak ide, ők a Könyvben jelzett és feljegyzett Másik Szövetségébe tartoznak.

Ez az az ellenállás, amit el kell pusztítani, amit nem szabad feledni hagyni, mivel soha nem szűnik meg „jelenvalóvá" tenni a metafizikus Európát mint hatalmának tehetetlenségét, amiről nem lehetett és nem lehet beszélni. Ez az ellenállás egész egyszerűen azt mormolja: a Másik önmaga számára a legelső.

A *Lét és Idő* Heideggere és az, aki a *Kehre* után elfordul, ontológiai megkülönböztetést dolgoz ki, hogy ezt az ellenállási gondolatot elhesegesse. De átírja vagy felfedi, tanulmányban vagy beszédben, költeményben, hogy a Másik elsőbbsége a gyakorlatias tekintély prózáját követeli ki: te, itt és most, a köznapiságodban és a névtelenségedben, te vagy a Másik arca (Lévinas).

Heideggernek valamelyest épp az hiányzott, amit keresett: az, ami a modernben nem modern, és a Nyugatban nem nyugati. De a hiány engedte meg számára a bizalmas viszonyt a nácizmussal, és csendjét a Shoahról. Ellenállása, amely túl gőgös és túl keresztény – legalábbis abban az értelemben, ahogy a keresztény megfér a pogánnyal (a megtestesülésen keresztül) –, csak a Létben találta meg a kifejeződését és nem a Másikban.

A Kelet-kultusz Nyugaton Ázsia meghódításának módja. A modernizáció Japánban Európa és Amerika meghódításának módja. Sem a Nyugat, sem Japán nem korlátozza imperializmusát. Az imperializmus, a történelem és politika birodalmi filozófiája, minőségében a legmélyebb nyugati és japán, mivel a Másik érvénytelenítése az önmaga egyetemes megkísértése. De van valami, ami ellenáll az önazonosítás eme szenvedélyének, Keleten éppúgy, mint Nyugaton (Nyugaton inkább).

Miután rámutatott, hogy mekkora a Nyugattal szemben tanúsított ellenállás, amely nyugatizálja Japánt, Takeucsi Yoshimi a japán gondolkodás egy másik oldala felé fordul – amelyet kedvelek, be kell-e vallanom?, vállalva az „orientalis-

ta" címkét –, s amelyet egy kevéssé én is műveltem. Zeawit és Dogent olvasgatván: az igazi ébredés (Heidegger *autentikusa?*) nem az a hit, hogy létezik egy út, amely elvezet az egyenrangúsághoz. Az ébredés abban a kibírhatatlan érzésben gyökerezik (Heidegger *szorongása?*), hogy nincs tovább út.

Ilyen az ellenállás, amely rászolgál a nevére, mivel, amennyire lehetséges, megszabadul attól a megkettőzöttségtől, amely abból ered, hogy valamivel szemben ellenáll, írja Takeucsi, Lu Hszünt idézve: „A remény olyan, mint az utak a földön. A földnek, önmagában, nincsenek útjai. Utak ott vannak, ahol az emberek járnak".[4]

Nem az a fontos, hogy a *Holzwege* nem vezetnek sehova. A „sehova" mindazonáltal Heideggernél mε ʒmarad a lét tisztásának a létező erdejében. A fontos az, hogy a sivatagban nincsen árnyék és lombalja sem, se tisztás, és itt nem vezet út. E belátás áll ellent, Japánban éppen úgy, mint Nyugaton, a birodalmi metafizikának, nyugatinak vagy keletinek egyaránt.

SZIGETI CSABA fordítása

4 Idézi Naoki Sakai, *op. cit.*, 1214. p.

A Jelenkor szerkesztői
és a Jelenkor Kiadó munkatársai e hónapban is,
tehát február 24-én,
a hónap utolsó csütörtökén, 15 és 18 óra között
várják a folyóirat és a kiadó ügyes-bajos dolgai
iránt érdeklődő olvasókat, barátaikat,
a Jelenkor korábbi és leendő szerzőit Budapesten,
az Írók Boltja (VI., Andrássy út 45.) teázójában.

FARKAS ZSOLT

(„)POSZTMODERN(") HÁROMSZÖGELÉSI PONTOK: FRA-USA-GER

Nagy Pál: „Posztmodern" háromszögelési pontok: Lyotard; Habermas, Derrida

Hát bizony „a" posztmodern. Zavaros egy dolog az. Merthogy egyrészt ugye a(z egyébként igen-igen különböző tematikájú, stílusú, beállítottságú) „posztstrukturalista" francia filozófusok (a szokásos névsor: Lyotard, Derrida, Foucault, Lacan, Deleuze (-Guattari), Baudrillard, sőt Barthes, Kristeva, Virilio, Althusser) is posztmodernek lennének, aztán van a(z igen-igen nehezen definiálható) posztmodern építészet, aztán irodalom, sőt festészet, aztán tágul a kör: Borges, Eco, Pavić, Rorty, aztán Duchamp, Beckett, Cage, Nietzsche, Musil, Feyerabend, Wittgenstein (most itt elégedjünk meg ezzel a rövid felsorolással) is fölavanzsáltak – a szóismétlés elkerülése céljából nem árulom el, hogy mivé, aztán azt is tudjuk, legédesebb álmunkból felzavarva is, hogy (itt muszáj, idézet) „a posztmodern szakít a modern kulturális elitizmusával és nyit a populáris felé", egészen odáig, hogy p... lesz a *Blade Runner*, a *Total Recall*, az MTV (mármint a mjuzik) és Madonna is. Tehát mindaz, ami van. Lesz, volt. Posztmodern lesz a Disneyland, ha Baudrillard ír róla, posztmodern lesz Sztálingrád, ha Virilio elemzi, posztmodern lesz Dracula, ha egy „literary criticism"-től megtermékenyített friscói feminista antropológusnő dekonstruálja, és végül posztmodern lesz Veres Péter, ha Kulcsár Szabó Ernő nyúl hozzá.[1]

Nincs miért küzdeni. A „posztmodern" szó végérvényesen összekuszálódott, túlterhelődött és – főként – a plebs által konzumáltatott. A szó hallatán minden derék ineffábilis individuumban szerteáradó érzemények, sőt szomatikus tünetek arról tanúskodnak, hogy a fogalmat teljes mértékben ők határozzák meg: a plebs, akik talán hallottak valamit csilingelni arról, hogy történelem után, meg multikulturalizmus, meg hogy nem ciki (sőt) hetet-havat összehordani, hogy már nem kell lázadni, megdönteni, romantikus entellektüelnek lenni, lehetünk nyugodtan polgáriak, hol van már hatvannyolc, a kapitalizmus fasza, a program felhasználóbarát, Európa nem túl hangos, a Red Hot Chili Peppers *valahol* kurva jó, megint új korszak van, posztmodern a levegőben, dekonstrukció tanszék Amerikában. Az a plebs határozza meg a „posztmodern" fogalmát, akinek lövete nincs arról, mi az a coupure épistemologique, vagy mi az a jelölő és főleg, hogy miért viselkedik úgy, mint a mindenható atyaúristen; nem tudják, hogy ki az az Ihab Hassan vagy Gilles Deleuze, nem hallják ki a différance-ból az alefet, Wendersből Lyotard-t. Úgyhogy – szól a perpetuált transzcenzus szubtilis filozófja – dobjuk a fogalmat, ez is csak úgy járt,[2] mint minden rendes avantgárd izmus, megkajálta a plebs. Mi pedig az örök transzgresszió lovagjai vagyunk, hív a messzeség. Tovább. Transztransz, neoneo, posztposzt, metameta, über Über, jenseits von Jenseits, beyond behind, beneath beyond.

1 Mihez?

2 De vajon miért ilyen sohasemvolt gyorsasággal?

Tutto vanità, solo vanità. Nem tudok olaszul, de most ez jutott eszembe. Franciául se tudok. Szégyen, belátom. Fogyatékosságaim számosak. Viszont igyekvő vagyok, németül olvasgatom, angolul olvasom a francia sztárfilozófusokat. Magyarul is, ha lehet. Minél többet szeretnék olvasni ezekből a számomra izgalmas szövegekből és a hozzájuk kapcsolódó szövegekből. Ezért vettem a kezembe előszeretettel Nagy Pál könyvét.

Szép könyv. Szép nagy betűkkel van nyomtatva. Tagolt: minden oldalon három mező van, egyik a főszöveg, aztán van egy sáv a különböző utalások, reflexiók, idézetek számára, legalul pedig a hagyományos lábjegyzetek szférája. Jó ez a felosztás, követi a („)posztmodern(") alapvetően töredékes (de persze magát egyetlen hatalmas kulturális kontinuumban, „intertextusban" tudó), nem-rendszerszerű (de nem rendszerellenes) hajlamait. Ha vannak neki ilyenjei. Lyotardnak például „úgy tűnik, hogy az esszé (Montaigne) posztmodern, míg a töredék (az Athenaeum) modern".[3] Hogy miért, azt (direkte) nem mondja meg, mindenesetre ez a kitétel világosan jelzi, hogy nem olyan egyszerű a dolog, ahogyan a Lyotard „posztmodern"-fogalmáról (is) szűkszavúan tájékoztató Nagy Pál mondja, tudniillik hogy a posztindusztriális korszak kultúrája, mert ilyesmit valóban mondott Lyotard,[4] de ő volt az egyik legelső (a fenti idézet is erről tanúskodik), aki elindította a fogalmat gyarmatosító útjára (amennyiben elkezdi nem egyetlen történeti korszakhoz kötni[5]). Bár a kezdet kezdetétől ambivalensen viszonyult hozzá, igazán csak akkor tagadta meg, amikor az amerikai humánértelmiség a Sohótól Hollywoodig nagyipari méretekben ontotta termékeit a fogalom reklámértékű címkéjével. Rorty esete Tóth Marival dettó ugyanez. „Heideggerre és Derridára gyakran mint »posztmodern« filozófusokra hivatkoznak – írja. – Olykor én magam is használtam a »posztmodern« kifejezést abban a szűkebb értelmében, melyet Lyotard »metanarratívákkal szembeni hitetlenség« -ként definiált. Bár ne tettem volna. A fogalom már annyira agyonhasznált lett, hogy több kárt csinált, mint hasznot. Én feladtam a kísérletet, hogy valami közöset találjak Michael Graves épületeiben, Pynchon és Rushdie regényeiben, Ashberry verseiben, a populáris zene különböző fajtáiban és Heidegger vagy Derrida írásaiban. Fenntartásaim lettek a kultúra periodizációjára tett kísérleteket illetően – hogy úgy írjuk le egy kultúra egyes ágait, mint amelyek hirtelen megközelítően azonos időben kanyarodnának el

3 *Válasz a kérdésre: mi a posztmodernizmus?* In: The Postmodern Condition. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1989. 81. o.

4 *A posztmodern kondíció* első mondatában (a bevezetőt nem számítva). Id. könyv 3. o.

5 Adalék a fogalom zűrzavaros voltához: e szempontból meghökkentően közel áll Lyotard „posztmodern"-fogalma Habermas „modern"-fogalmához. Habermas: „Azóta [a XIX. század óta, amikor a modern fogalma egyszerűen egy absztrakt oppozíciót jelöl a tradíció és a jelen között] a modernként számon tartott művek megkülönböztető jegye az, hogy »új«, amely le lesz győzve, meghaladottá lesz téve a következő stílus újdonsága által. De, amíg ami merőben »stílusbeli«, rögtön kimegy a divatból, az, ami modern, megőriz egy titkos köteléket a klasszikushoz. Természetszerűleg, ami túléli az időt, az klasszikussá lesz. De a kifejezetten modern dokumentum már nem az elmúlt korszak autoritásától kölcsönzi az erőt a klasszikussá levéshez; ehelyett a modern mű válik klasszikussá, mivel egyszer már autentikusan modern volt. A modernség, általunk elgondolt értelmében a klasszikussá válásnak a saját maga által meghatározott kánonjait teremti meg. Ilyen értelemben beszélünk pl. a modern művészet történetéről vagy klasszikus modernségről. A »modern« és »klasszikus« közötti reláció kifejezetten elveszítette történelmileg fixált referenciáját." Lyotard: „A posztmodern... megtagadja a [modernre jellemző] szép forma vigaszát, az ízlés konszenzusát, mely lehetővé teszi, hogy kollektíve osztozzunk az elérhetetlen iránti nosztalgiánkban; új kifejezésmódokat kutat fel, nem azért, hogy élvezzük őket, hanem hogy feltárja a kifejezhetetlennek egy erősebb értelmét. A posztmodern művész vagy író a filozófus helyzetében van: a szöveg, amit ír, a mű, amit alkot, alapvetően nem már megalkotott szabályok alapján áll, és nem ítélhető meg a meghatározó ízlésítéleteknek megfelelően, a megszokott kategóriákat alkalmazva rá. Éppenhogy ilyen szabályok és kategóriák, amelyek után a műalkotás kutat. A művész,

egyazon új irányba. A drámai narratívák, ahogy MacIntyre írta, lényegiek lehetnek az eszmetörténetírás szempontjából. De biztosabbnak és hasznosabbnak tűnik az egyes diszciplinákat vagy műfajokat külön-külön periodizálni és dramatizálni, mint megpróbálni őket nagy tengeri áramlatok egységes hordalékaként elképzelni".[6]

De térjünk vissza Nagy Pál három szférájára. Az alsóval nincs különösebb gond. Legfeljebb egy-egy, nem igazán kifogásolható hiányosság. (A 48. oldalon például érthetetlen, hogy miért nem utal Ricoeurnek a témába vágó és a könyv egész témája szempontjából is nehezen nélkülözhető munkáira. Dehát fogyatékosságai mindenkinek számosak.) A középső azonban némi problémát vet fel. Jelentős része ugyanis franciául van. Ismét szégyenpír önti el arcomat. De máris jönnek önmentegető ideológiáim: hát ez a Nagy Pál miért nem dönti el, hogy kinek írja a könyvét? Merthogy, 1/ a könyv alaphangja nagyjából bevezető-ismeretterjesztő jellegű, helyenként kitűnően összefoglalva és pontosan megragadva a lényegi momentumokat. Azt mondanám, elsőéves egyetemistáknak ismerkedő jelleggel használható forrás lenne (ezt nem bírálatként mondanám, ellenkezőleg, nagyon hiányzik a jó filozófiai „ismeretterjesztés"), ha nem adagolná ilyen szűkösen az információkat, ha az idézetek fele nem franciául lenne, ha egy kicsit is érintené a problémák filozófiatörténeti hátterét, ami nélkül a nem szakember számára érthetetlen a legjobb összefoglaló is.[7] Ez a könyv legnagyobb hiányossága, hisz úgy tűnik, efféle bevezetés-jelleggel íródott. Aki viszont, 2/ e tárgyban kíván olvasni, ismeri a hátteret és a problematikákat, és még franciául is tud, nem sűrűn fogja lapozgatni ezt a könyvet – az 1/ pontban említettek miatt. Az is igaz viszont, hogy vannak elsőéves franciaszakos egyetemisták is. Ha nem is sokan.

„A »posztmodern« -ről eddig publikált magyar dolgozatok szerzői – írja Nagy Pál – Lyotard és Derrida műveinek német (néha angol) kiadását jelölik meg forrásként. A magyar szakemberek tehát egy *germanizált* Lyotard-t, Derridát (Focault-t, Lacant, Baudrillard-t, Deleuzet-t és Guattarit) olvasnak, közvetítenek." Ez a mondat ismét csak szíven talál engem, aki elkövettem egy ismertetést-összefoglalást a *The Postmodern Condition*-ről.[8] Önmentegető ideológiám: abból valamit meg lehetett tudni, miről szól a *La condition postmoderne,* Nagy Pál könyvéből viszont nem sokat lehet megtudni róla. Nem tudásbeli

---

az író tehát szabályok nélkül dolgozik, hogy létrehozza annak a szabályait, amely csak eztán lesz megalkotva." „Egy mű csak akkor válhat modernné, ha először posztmodern. A posztmodernizmus, így értve, nem a modernizmus vége, hanem születése stádiumában; és ez a stádium konstans." Három mozzanatot emeljünk ki a hasonlóság bizonyítékául. Egyrészt egyik fogalom sem egyetlen konkrét (művészet)történeti pillanatot jelöl, hanem mindig újra visszatérő szituációt. Másodszor, mind Habermas modernje, mind Lyotard posztmodernje az édes új stílus, az új gondolkodási, művészeti forma megteremtője, „paradigma" in statu nascendi. Harmadszor – nyilván Kantnak *Az ítélőerő kritikájá*ban kifejtett zseni versus ízlés problematikájától, és Kuhn „paradigmává" vált és gyakran (mint itt is) kiszélesített értelemben alkalmazott, a tudományos forradalmakról szóló elméletétől nem függetlenül – fogalmaikat mindketten az új „paradigmát" konstituáló „zseniális" művek, illetve a már általános „ízléssé" vált stádium, a „paradigma" „normál" szakaszához tartozó művek dialektikájában gondolják el. Fredric Jameson is megjegyzi: „Mégis, éppen ez a kísérlet és új iránt való elkötelezettség [Lyotardnál] egy olyan esztétikát hoz létre, amely sokkal közelebb áll a magas modernizmus tradicionális ideológiáihoz, mint a jelenlegi posztmodernizmusokhoz, és valóban – meglehetősen paradox módon – egészen közel kerül a magas modernizmus forradalmi természetének koncepciójához, amelyben Habermas a frankfurti iskola hű örököse."

6 *Pragmatizmus és posztnietzscheánus filozófia.* In: Essays on Heidegger and others: philosophical papers, vol 2. Cambridge University Press, Cambridge, 1991. 1. o.

7 Olyasmikre gondolok, mint az Ockhamről a 7., racionalizációról a 9., a *Le différend*ról a 46., az *Against Method*ról a 62. oldalon levő apró ismertetések, kár, hogy ilyenből nincs több.

8 A *Replika* posztmodern-számában. 1993.

hiányosságai, hanem indokolatlan szűkszavúsága okán. A „»posztmodern« (tudomány) saját fejlődését – írja Nagy Pál – elméletileg összefüggéstelennek, katasztrofálisnak látja; kijavíthatatlannak, befolyásolhatatlannak, paradoxiálisnak, sőt paralogikusnak, értelmetlennek, nem homologikusnak, a nyelv mozgását pedig heteromorfnak. (Az izomorfia egyenlő a terrorizmussal, mondja Lyotard.)" Pontos a mondat, ugyanakkor csak az tudja, hogy pontosan miről is szól, aki olvasta Lyotard könyvét. Általánosságban megállapítható, hogy a nagyon „szakmai" jellegű bírálatot/interpretációt, továbbírást, újraírást nem is ambicionálja Nagy Pál, bemutatásnak/ismertetésnek viszont ez kevés.

A legszembetűnőbb hiányosságok azonban Habermas – már egy ideje a felső régiókról beszélünk – tárgyalásánál jelentkeznek. Ha valaki – félrevezetve a címtől – erről a filozófusról szeretne tájékozódni, nem tanácsolnám neki Nagy Pál könyvét. Nem azért, mintha tévedne vagy rosszakat mondana, hanem, mert oly keveset mond. Továbbá. Az a minimális, amit megtudhatunk erről a nagyon fontos filozófiai oeuvre-ről(!), az kizárólag egy *gallizált* Habermas. (Lásd például a 67. o. 2. sz. jegyzetét: „A legtöbb idézet a *Le discours philosophique de la modernité*, Gallimard, Párizs, 1988 – alapján fordítottam.") Az is igaz viszont, hogy eredetileg a frank is egy germán törzs volt.

A legjobban kifejtett részek a Derridáról szólók. (És itt a legtöbb francia idézet is.) Látszik, hogy Nagy Pál szívéhez ő áll a legközelebb. Ám a másik két gondolkodó esetében elmondottak itt is érvényesek. Biztos, hogy rendkívül nehéz átfogó, összefoglaló, hagyománytörténetileg jól megrajzolt képet festeni erről a nagyon sokrétű munkásságról, ám egy ilyen vállalkozás még hibáktól terhelten is jobb lett volna, mint ez a nagyjából hibátlan, de kissé felszínes, a problémákba bele-belekapó, épphogy csak érintő tárgyalásmód.

Szóval – félretéve a kérdést, hogy ki milyen nyelven olvas, és megjegyezve, hogy a Gangesz partjától a Pick szalámiig azért hosszú az út[9] – a legfontosabb, amiről nincs szó, pedig erről van szó, és ami talán éppen Franciaországból nem látszik annyira: a *„posztmodern"* az alapvetően egy „germán" dolog, közelebbről *leginkább amerikai*. Más kérdés, hogy Amerikában a felosztás: „franco-german" versus „anglo-saxon" másképp: „continental" vs. „analytic", nem pedig, mint Nagy Pálnál: francia vs. „germán" (vagyis német-angol-amerikai). Én az első verziót sokkal reálisabbnak érzem. Még Habermas is sokkal közelebb van Derridához, mint mondjuk Fredric Jameson. Ez utóbbi szerző *Posztmodernizmus*ának világáról írja az angol Malcolm Bradbury: „Árufetisizmus, vásárlási láz, glitz[10] építészet és mélység nélküli képzőművészet, komputerkultúra és cyberpunkok, MTV és halálirónia, témapark-történelem, yuppie-ság és globális urizálás[11] ... A másik dimenzió az elvont teória. Ez a posztmodern egyik iróniája, hogy bár a jelenség meghatározóan amerikai (...), az elmélet jobbára európai. Az amerikaiak csinálják, illetve ők maguk azok; a franciák és németek gondolkodnak róla: Adornótól Derridáig, Habermas úrtól Lyotard úrig és J. Baudrillard-ig..."[12] Sőt magának *A posztmodern kondíció*nak az (első mondatához fűzött) első jegyzete is erről tanúskodik: a „posztmodern kor" *mint már jól ismert dolog* említtetik, és Lyotard három publikációt említ, ahonnan ismerhetjük: ebből egy *amerikai* szerző nevéhez fűződik, a másik egy *amerikai* szöveggyűjte-

9 Vö. Karinthy remek tréfájával, ahol Ady egyik versét – némi pontatlansággal, csúsztatásokkal, apró félrefordításokkal – lefordítja németre, majd ezt vissza magyarra, majd ezt németre stb., míg végül az eredeti versre semmiben sem emlékeztető ökörséget kap végeredményül. Ld. *Így írtok ti*. Szépirodalmi, Bp., 1959. 252-254. o.

10 A jellegzetesen amerikai jelenséget leíró, magyarra kissé körülményesen fordítható szó jelentése kb.: felszínes-csillogó-hatásvadász-gazdag-giccses-üres (pompa).

11 Magasabb osztályba törekvés/kerülés, rongyrázás stb. [gentrification].

12 *New York Times Book Review*, April 12. 1992. 33. o.

mény és a harmadik egy német szerző munkája az *Amerikastudien*ben.[13] De ugyanígy Derrida – főként írásainak nehézségi fokát és komoly felkészültséget igénylő voltát ismerve: – meghökkentő „népszerűségének" oka nagyrészt a divatszerű, rendkívül intenzív amerikai és németországi recepcióban keresendő.[14]

Másfelől. Lehetetlen feladatra vállalkozik az a rapporteur, aki egy francia filozófusra rá akarja aggatni egy izmus címkéjét. Tanulságos dolog, végigolvasva a Foucault-val készült interjúkat, hogy hogyan reagál az obligát kérdésekre, hogy *ő az-e*, és hogy mi a véleménye *arról*. („Az"= az éppen menő szellemi áramlat. Vagy mi. A Foucault-interjúkban három korszak figyelhető meg: strukturalista, posztstrukturalista, posztmodern.) Aki még nem sejtené, elárulom: Foucault természetesen egyik se volt, és különben is, mi az, hogy „az" [a fenti izmusok bármelyikével behelyettesíthető]. Mint Nagy Pál is leírja, Derrida sohasem vallotta magát posztmodernnek, Lyotard később dobta a fogalmat, Lacannak nem is volt ideje posztmodernnek (se) lenni satöbbi, egyszóval nincs a posztmodernnek nagy francia figurája, kérdés, hogy Habermas fantomháborút visel-e, amikor a modern beteljesítetlen projectjét védelmezi ellenük, és Frank Kermode pontosan tudja-e, mi az említett francia sztárfilozófusokban az a közös nevező, ami alapján gyűlöli őket. Habermas egyik legfontosabb idevágó munkájában, a *Der philosophische Diskurs der Moderne: Zwölf Vorlesungen*ben elsősorban Nietzschével, Adorno-Horkheimerrel, Heideggerrel, Derridával, Bataille-jal és Foucault-val foglalkozik, mint akik a modern beteljesítetlen projectjét idejekorán próbálták a másvilágra küldeni. Újból és újból visszaköszönő tézise, bármily eltérőek is egyébként bírálatainak irányai, hogy az említett szerzőknél az ész (teoretikus) kritikája oly radikális, hogy önnön (teoretikus) erőfeszítéseiket aknázzák alá általa. Vagyis: ha a radikális kritika felzabál mindent, míg végül elérkezik enfarkához, s bele kell hogy harapjon, akkor mi van? Vége a racionális diszkurznak, a felvilágosodás pozitív örökségének, és akkor jaj nekünk. Ez azonban minden ízében „kontinentális" történet, s hogy a Habermas-bírálta filozófok világnyi különbségeik ellenére valami közöset, valami izmusfélét alkotnak – ez is csak a nagyon más hagyományú Amerikából látszik. A posztmodern Németországban félig-meddig amerikai importáru, s ekképpen alighanem Habermas is odaátról pillantotta meg ezt a történetet mint összefüggőt, még akkor is, ha neki nem sok köze van a populáris „posztmodern" jellegzetesen amerikai jelenségeihez, sőt azok kontinentális értelmezéseihez sem.[15]

A posztmodern, amennyiben „izmus", többé nem kapcsolható e nagy francia filozófusokhoz. Az „izmus" szót Amerika elrabolta az európai avantgárdtól, és saját (végső so-

---

13 Ihab Hassan, The Dismemberment of Orpheus: *Toward a Post Modern Literature*, 1971.; M. Benamou – Ch. Caramello, eds, *Performance in Postmodern Culture*, 1977.; M. Köhler: *Postmodernismus: ein begriffgeschichtlicher Überblick*, 1977. Ld. Lyotard id. mű 85. o.

14 Nem beszélve arról az – ismereteim szerint – feldolgozatlan titkos hatásról, amelyet Marshall McLuhan gyakorolt pl. a *Grammatológiá*ra. Megjegyzendő még, hogy tapasztalataim arra engednek következtetni, hogy Amerikában Jonathan Culler olvasottabb szerző, mint Derrida.

15 Kifejezetten ilyen Baudrillard simulacrum-filozófiája vagy Amerikáról szóló kitűnő könyve. Voltaképpen *A posztmodern kondíció*t is ide lehet sorolni. A művön ráadásul erős nyomokat hagyott Lyotard baloldali-marxista múltja. Ezek azért említésre méltók, mert Adorno és Horkheimer filozófiáját – legalább *A felvilágosodás dialektikájá*val kezdődően – alapvetően meghatározza Amerikával való találkozásuk. A frankfurti iskolás Habermas mégsem akarja tudomásul venni Lyotard-t, pedig ráadásul ő a *Riport* főszereplője. Aligha tévedünk nagyot, ha a sértődöttség és méltatlan mellőzöttség hangját halljuk ki Lyotard mondatából: „Ez az a kritika [ti. posztmodernnek a felvilágosodás totalizáló-egységesítő tendenciáját illető kritikája], amelyet nem csupán Wittgenstein és Adorno kezdeményezett, de néhány más gondolkodó is (franciák és mások), akik nem részesültek a kegyben, hogy Habermas professzor olvassa őket – viszont így legalább megmenekültek attól, hogy leneokonzervatívozza őket." (Id. mű 73. o.)

ron) gazdasági logikájának rendelte alá. Amerikában az új izmus mindig szükségszerűen egy jól csengő „brand name", egy menő márkanév, amely sikerrel kecsegtethet a szellemi áruk piacán. A dekonstrukcióból tanszék lesz a minnesotai egyetemeken, a posztmodern festészetből gyűjteményes kiállítás a New York Midtown-i galériákban és végül állandó kiállítás a múzeumokban. Amerikában „az institucionális farok csóválja a tudományos (-művészeti) kutyát" – ahogy Rorty fogalmaz.[16] De a mai németországi tudományosság is hajlamos a – legalábbis – mozgalomszerű reakciókra. A német irodalomelmélet és -tudomány nagyipari méretekben ontja a „posztmodern" műveket. Mindezen viszonyulásmódok hátterében egy olyan történelemfelfogás áll, amelyről Derrida a Nagy Pál által készített interjúban azt mondja: „soha nem azonosultam vele (a posztmodernnel), főként azért nem, mert úgy éreztem, hogy egy történelmi problémafölvetéshez, egy lineáris, periodizálható fe ődési sémához tapadó fogalomról, meghatározásról van szó. Mintha a történelem »tör.énelmi« pillanatok, korszakok, egységes periódusok hagyatékából állna! Számomra maga az ily módon meghatározott történelem-fogalom kérdéses. Ha tehát a posztmodern nem más, mint ebbe a történelmi fejlődésbe beilleszkedő pillanat vagy korszak, nem tudok vele mit kezdeni. Ha viszont posztmodernen valami olyasmit értünk, ami megkérdőjelezi a történelmi fejlődés teleologikus, »haladó« felfogását, s bennünket a történelem újragondolására kényszerít, máris világosabban látok a posztmodern ügyében. A válasz egyszerű és bonyolult egyaránt lehet – attól függően, hogy hogyan konceptualizáljuk a posztmodern kategóriáját." Tehát maga a „poszt" szó is problematikus, amennyiben a fent leírt történelmi „fejlődés", „haladás" egyik – a későbbiekben egy újabb „poszt"-tal meghaladandó – stádiumáról van szó, mely egy világos teleológiába ágyazódik.[17] Az egyértelmű teleológiát nélkülöző diszkurz, a „metanarratívákkal szembeni hitetlenség", az „isten halála" utáni, az ismeretelméletet nyelvanalízissé változtató stb. gondolkodásmódok valószínűleg tényleg új fejezetet jelentenek a filozófiatörténetben, de bármily radikális is a „paradigmaváltás", semmiképpen sem éles, forradalmi, sőt elképzelhető, hogy eleve „bele van írva" a „modernbe", ám – az írás elején jelzett fogalmi zűrzavar miatt – kétséges, vajon a „posztmodern" lesz-e az a kategória, amellyel pár száz év múlva, ha még lesz egyáltalán ember a földön, erre a filozófiatörténeti mozgásra utalnak, és hogy hozzákapcsolják-e Peter Handke, Botho Strauss, Heiner Müller, Italo Calvino, Alain Robbe-Grillet, Vladimir Nabokov, Donald Barthelme, Thomas Pynchon nevét[18] és a „soul-rap-and-roll" zenét,[19] és ha nem, igazuk lesz-e. Az azonban biztos, hogy az emlegetett francia filozófusok egyikére sem jellemző az a teleologikus szemlélet, amelyre Derrida hivatkozik, tehát vagy ők nem posztmodernek, vagy nem ez „a" posztmodern. És az is biztos, hogy jelentősen befolyásolják majd a jövő filozófusait, hiszen „autentikusan modernek" (Habermas), vagyis „posztmodernek" (Lyotard, 1982), azaz klasszikusok, akikkel, igaza van Nagy Pálnak, érdemes foglalkozni. *(Magyar Műhely, 1993)*

16 *A filozófia ma Amerikában*. Magyar Filozófiai Szemle, 1985 3-4. szám 589. o.

17 Arra pedig végképp nem térhetünk ki, hogy miképpen lehet, lehet-e egyáltalán körülírni, mi a „modern", amihez képest poszt vagyunk.

18 Hogy példálózás gyanánt csak írókat – és nagyjából kortársakat – említsek.

19 Mint a „posztmodern eklekticizmus" egyik eklatáns megnyilatkozását.

ÁGOSTON ZOLTÁN

ERÓSZ ÉS MONDAT

(Darvasi László: A portugálok)

„Hála Istennek, a dolgok türelmesek. De csak arra várnak, aki maga is türelmes. Aki, ha kell, be tud állni még egyszer a sorba" – zárja ajánlását Darvasi László, első kötete, a *Horger Antal Párisban* hátsó borítóján. *A portugálok* című könyve ilyen újból sorba állás, amelyben annak a folyamatnak lehetünk tanúi, amint gyöngéd türelemmel várja, hogy a szenvedélyek és a szavak eggyé lényegüljenek. Szép vadság és türelmes szenvedély élteti ezt a kis kötetet. Az első könyv verseiben még a költői szereppel folytatott küzdelem állt a középpontban, amint azt Darvasi is mondja egy vele készített interjúban (*Magyar Napló* 1992. február 7.). *A portugálok* első egysége, a *Pompeji feljegyzések* című, játékosan archaizáló versciklus köti össze a korábbi műveket a második kötet további részeivel, amennyiben e versekben is a költő, az irodalom, a nyelv különleges létét próbálja újra és újra megfogalmazni, ám annyiban mégis másként, mint az első kötetben, hogy az archaikus nyelvi megformálással távolságot tartva, ironikusan beszél a korábbi közvetlenül személyes írásmód helyett:

„Kedig folyékony történet volt ez,
hogy előről is, hátulról is az ÉN. Ó a láva is!
ÉN, ÉN, az irodalomember..."

(Fantom)

Darvasi az említett interjúban azt mondja, hogy a *Horger Antal Párisban* megírása idején még nem látta fontosnak azokat az – olykor a legnagyobb csodákat rejtő – apró dolgokat, amelyekre a prózaírás során figyelt föl, s amelyek, úgy látom, a második kötet szövegeiben már fel-felbukkannak. Itt sejti meg a „fák és földek ízét" és az illatokat, amelyek miatt Weisz Alfréd, a boroszlói „néma" zsidó fűszerboltos csókjaiért minden nő bolondul. *Szépen* elmesélni a világot – mondja Darvasi –, meg persze ami ő maga volt és lehetett volna. Megtelik élettel, ami addig a művészet akaratlan akarása volt. De nem az élet nagy viharairól van itt szó, a vadságot és a szenvedélyt nem a saját mindennapjainak tapasztalataiból nyerte, azóta, hanem apró dolgokból teremtette, a képzelet által, türelmesen. Addig elment ő is, mint sokan, a történetek mellett, amint az *Akik történetért mentek*ben olvashatjuk vagy *Az első történet*ben: „De amikor az egyikük olyan lett, mint a kő, másikuk akár a naplemente, egy harmadik pedig, mint a rosszalkodó angyal, a többiek megértették végre, pontosan az történt meg, amire ilyen elszántan vártak. Csakhát, mivel emberek voltak, vállukat vonogatták, orrot túrtak, fogat piszkáltak, követ rugdostak, és hümmögtek tovább."

A történet Darvasi számára mánia lesz. „Az élet szeretete egy adott idő után kiütközik a test bizonyos pontjain." (*Mindenféle halacskák*, Alföld 1993/7.) Testének szöveggé vált pontjain horgadnak föl ekképpen a történetek. Test, vér, csók, ízek, illatok, égi és földi szerelem, angyalok és emberek szeretkezése – Darvasi Erósztól nyer ihletet: így születik a *Gólok története* az életörömről, a játékban működő eleven teljességről, a közvetlenül erotikus *Csókok története* és a *Vidéki történetek*, melyeket szintén „a szív gyertyafénye" világít be.

De térjünk még vissza Pompejibe. Darvasi a kötetet felütéssel nyitja, az *Emitt a prae...*

kezdetű jambikus, keresztrímes verssel. E formával „klasszikus hurokba" dugja fejét, hogy paradox módon épp így fogalmazza meg, mintegy ars poeticaként, a formához való viszonyát: „S ha nincs?! No és! A szót hát úgy hagyom, / hiszen nem ettől függ, ki lóg amott". A cél a „létközép", jó és rossz elegye, a *mi* világunk. A szó e világ őselemeként minden lénybe, dologba beleáradhat, s a szó mestere, a költő-demiurgosz ezáltal mindig újrateremti a világot a nyelvben.

Igaz, csak a nyelvben, s így nincs „licit", tét. Darvasi szenved emiatt, de azért is, hogy e teremtés bizony kényszer, be nem fejezhető. (*Nyelv*) Nem lehet abbahagyni, s miként az első kötet *Krüpteia* című versében írja: „Belépek az irodalomba, és már nem lépek ki onnan". A *Pompeji feljegyzések* versei nemcsak arról beszélnek, hogy az írás robot, hanem hogy az élet és az irodalom nem lehet azonos. „A stílus az művészetnek álnokul / költött képmutatása" – szól a verdikt ronikus dühvel a reformációs prédikátorok nyelvén. (*Pokol*) A Pompeji-metafora által megjelenítve a szó „gipsz", amely az eleven valóságot „holt dologként", nem eredeti létében örökíti meg. S ha élet és irodalom nem azonos, akkor a világról költött világ miként létezik, mondhatjuk-e rá, hogy *van*, miként a másikra? A metaforikus definíció – „Minden olyan várost Pompejinek nevezünk, / ahol az embernek szó értéke van" (*Pompeji*) – Darvasit, úgy tűnik, nem elégíti ki. Csak azt tudja, hogyan lesz az irodalom, hogy önmagának szóvá kell válnia, „oda kell feküdni az lávakőtestű pompeji mellé" (*Én*), de hogy miért, „mivégre", arra nem talál választ. (*Szereplők*) És hogyan létezik a költő, aki testével az élet része, miközben mint „iffiú poeta verteng / az literatura dermedt libasorában"? (*Fantom*) Ugyanebben a versben Darvasi a hamleti „az itt a kérdés"-t így teszi föl az irodalomra, illetve önmagára és teremtett lényeire, világára vonatkoztatva: „testével ki text e tájban".

A *Pompeji feljegyzések* darabjai ezután fokozatosan távolodnak e témától, s eközben a vers felől a próza felé mozdulnak. *A portugálok* című prózaversben a portugálokat megtévesztő Kolumbusz iróniájától, ha jól értjük, Darvasi a saját iróniáját azzal különbözteti meg, hogy ezt szeretetteljes viszonyként jeleníti meg. A ciklus rövidebb verseit lezáró *Szigetben* Odüsszeuszként „teremtett másik felére" ismer Erószban. Az első hosszabb versében folytatódni látom ezt a mozgást:

„mondatnyival mindig kevesebbet kell akarni
a biztos tudásnál, hogy a törékeny szív hangjai is
átdoboghassanak ezen a szűk résen..."

(Ausztrália)

Fák és földek íze. Erósz és mondat. Erósz, az élet szeretete és a mondat, amely ennek legkisebb egysége, eleven organizmus, és nem üres szó. A mondatban Darvasi a világ dolgai közt ható szümpatheiára ismer rá, s e viszonyokból épül a történet, az elbeszélés, amit immár legfőbb feladatának tekint:

„A költészet (vers) epikus kellék.
A világ bármely két különböző dolgát összekötő
legrövidebb egyenest mondatnak nevezzük."

(Ausztrália)

S hogy ez nem üres szentencia, azt Darvasi Goethe példáján mutatja be, akivel a versben Pompejit gyönyörűnek láttatja, szép gondolatokat keltőnek. Goethe az *Itáliai utazások*ban valóban élvezetről és okulásról ír – bár a kissé kellemetlen hatást sem tagadja – a romok láttán. Ennek a lehetséges viszonynak az igenlése éppúgy benne van Darvasi szövegében, mint – a köznapi értelemben vett ironikus olvasat szerint – az, amely a pusztulást pusztulásnak érzékeli. Goethe viszonyulását tehát a szöveg nem kritikus iróniával jeleníti meg, hiszen a halálra is mindig „másképp emlékeznek". Valaminek az elgondolása, elbeszélése, történetté írása

mindig más és más. Legyen szó Pompejiről vagy – ha Darvasi metaforájánál maradunk – az irodalomról, Ranke kérdésére, arra, hogy „hogyan történt valójában", egészen biztosan nem tudunk válaszolni. S míg Darvasi a korábbiakban élet és irodalom nem-azonosságát fájdalmas hiányként érzékelte, és verseiben leküzdendő-leküzdhetetlen akadályként jelenítette meg, most ennek tudata termékenyítőleg hat rá.

Mondani a saját történetet, mindarról, ami van. A *Közepes kor* című versben ez a türelmes, rendíthetetlen elbeszélői magatartás jelenik meg annak a legendás történetnek az átköltése révén, amely szerint Bibó 1956 novemberében a parlament egyik szobájában a forradalomról szóló memorandumát írta az orosz csapatok betörésekor. A vers „közepes korú költője" a forradalom történetét gépelve az ajtót rátörő orosz katona kérdésére („Sto tü gyélajes?") azt válaszolja némi töprengés után: „Dolgozom". Márai ethosza hasonlítható ehhez, 1943-ban, az angol csapatok szicíliai támadásakor, amint azt *Naplója* is tanúsítja: „Olvasok, dolgozom, órarend szerint, ahogy tudok, mint egy őrült, aki hisz a rögeszméjében, a pillanatokban is, mikor a földrengés összedönti körülötte a világot. S azt hiszem, ennek az őrültnek igaza van, bennem és minden emberben, aki pontosan teljesíti a kötelességét, végzi feladatát e napokban. Szicília, Európa sorsa, az angolok támadása, mindez múló dolog. A gondolat és a munka megmarad. [...] S mindezt nem érzem menekülésnek, sem mesterséges magatartásnak. [...] Az én dolgom, hogy összeillesszem az alany, állítmány segítségével a fogalmakat – akkor is, vagy éppen akkor, ha összedől a világ." És megint Pompeji: az idősebb Plinius, amint a menekülők áradatával szemben odamegy, marad, hogy leírja, lediktálja azt, ami történik.

A történet mánia, mely az élet szeretetéből fakad: „beszélni kell a világról, különben elpusztul az". (*Az első történet*) Darvasi számára az élet egyik nagy története a foci. A *Gólok története* írásai azonban nem csupán testekről, fizikai erőről szólnak, hiszen, mint a „névtelen középpályás" mondja, a góllövésnél is mindig az első, képzeletbeli történetre kell koncentrálni. A nem mindennapit, a fizikain túlit, a csodát mutatja meg a szerző a profán környezetben. Tehát a foci-történetek soha nem leszűkítései a világnak: nem csupán a gólok, a foci világa, hanem a világ a foci felől nézve, pontosabban ez által, kis, gömbszerű történetekbe sűrítve. Darvasi már ezekkel a történetekkel is, melyek bemelegítő lövések a későbbi prózákhoz, rendre a hálóba talál.

A *Csókok története* sem pusztán a *nyelv* kalandja, ahogy az előzőeknél is poétikusabb *Vidéki történetek* szintén az egész világról beszélnek mítoszaikban. Líra és próza határán billegnek ezek a szövegek, s tulajdonképpen az egész kötet, vagy inkább épp ezt a határt teszik semmivé, miként az ókori mítoszok. Darvasi ezért a későbbi novellák „áldozati szövegeinek", „válságtermékeknek" nevezi őket, s azon töprengett, megjelenjenek-e. Kétségtelenül érzékelhető, hogy a keresés, kísérletezés jegyében született ez a kötet. Ám úgy vélem, érdemes volt kiadni, hiszen így is sokakat képes megszólítani, és maga is megszólítható, párbeszédképes, miként a kötetben idézett Szilasi László kedvenc hősei. Egy írói magatartás alakulás-történetének megjelenítésén túl a később írt novellák erényei is felbukkannak *A portugálok*ban. Ez az az út, amelyen a poétikájában oly fontossá váló mondathoz eljut. Azt a törekvést érezhetjük az egész kötetben, amit az egyik első versben megfogalmaz, hogy az írás legyen „szagos lélekzet" (*Stílus*). Az írás megformálásának tökéletessége helyett saját célját így jelöli ki: „Csak mondatokat akarok, amelyek helyett már mást nem lehetne írni". (Magyar Napló) Ahogy egy lélegzet helyett sem lehetséges egy másik lélegzetet venni.

„Ha az irodalomról szóló stúdiumokat nem ragyogja be az a valami, amit jobb híján a szív fényének nevezek, hát akkor az nagyon szomorú. Kérlek szépen benneteket, tanítsatok az egyetemeken mondatszeretetet is!" (*Mindenféle halacskák*) Erósz és mondat. Ezek szeretetére tanít a Darvasi-féle egyetem, nem középiskolás fokon. (*JAK – Pesti Szalon Könyvkiadó*, 1992)

JÁSZ ATTILA

DERŰS NYOM-OLVASÁS

Felderítés (Jónás Csaba) könyvéről

Derű

„A humor a győzelem jele Persze sokféle humor van, én most arra gondolok, amit hajszálnyi különbség választ el a katarzistól, vagy a sírástól." Mondja helyettem – a humor szerepéről a világban, arról, hogy létezhet-e ilyen – Kornis Mihály. Ha az igazi humort eléri a mű, akkor jutott a katarzis közelébe – fejti ki. Az igazi humor tud valamit, amit csak ő tud, elmondani másként lehetetlen, és azok, akik értik, akiknek „leesik" pontosan tudják ezt. Az igazi humor e katarzison túl van, de úgy, hogy a katartikus nevetés-röhögés (hangos vagy hangtalan) formájában jut túl rajta. A nagy művek tudják, hogy az írás felelőssége az élet súlyával mérhető. Ahogy Jónás Csaba fogalmazza: „Ez a mondat alighanem az életedbe kerül. És ha odakerül, ott is marad." (*Késő bánat*)

Jónás Csaba első könyvének címe többféleképpen értelmezhető (a mű elolvasása előtt és után is), hiszen a *Felderítés* cím alapvetően kétféle tevékenységre is utalhat: 1. Olyan kutatási folyamatra, amely jellegében még szűz, ismeretlen területeket fedez fel, de már a valamire rátalálás (megoldás) lehetőségét hordozva magában – a szó jelentésében. 2. A hangulat, a víg kedély emelésére, a nevetés lehetőségére utal; valaki kedvének felderítésére.

De ez a két aspektus szinte azonos. Az azonosság kulcsfogalma a megismerés lehet, amely, szemben az értékelő attitűddel, nem a *jó* és a *szép* megállapítására törekszik, hanem arra, ami *igaz*. A megismerési folyamat (felderítés) során a kutató személy rájön valamire a gondolkodás révén – vagyis felderül. „Mert végtére én is keresés és kopogtatás révén jutottam megismeréshez, emlékeztetőül írok tehát, szeretném felébreszteni a keresés iránti vágyat, s ezzel kincsemet szaporítani és nem földbe rejteni. De az eleve okosnak, aki mindent ért és tud és mégsem tud semmit, neki nem írtam – hiszen ő eleve jóllakott és gazdag –; hanem a hozzám hasonlatos együgyűnek, hogy a magamfélékkel derülhessek." – jelzi szándékát Jónás Csaba, a suszterből lett misztikus mester, Jakob Böhme szavaival – valóban *egy*értelművé téve e kettős megismerési aspektust. A kérdés az, hogy szándéka miként valósul meg.

Nyom-olvasás

Tegyük fel, hogy a szerző által – metaforikusan – megrajzolt jel, az egyszerűség kedvéért: egy kör. E kör újra megrajzolására mind az olvasó, mind a kritikus képtelen, hiszen a kör megrajzolásának privilégiuma és képessége a szerzőé. Az olvasó-kritikus a megértés reményében annyit tehet, hogy egyre szűkülő koncentrikus köröket rajzol a képzeletében megjelenő *mű*-kör köré, érzékeltetve önmaga és környezete számára, hogy valami valahol ott van.

(Azonban nem túl találó ez a metaforikus, jelértékű kör, hiszen könnyen asszociálhatunk a vízbe hajított kőre, ami összezavarhatja e jelen könyv megértési folyamatát. Mintha a mű maga lenne az elhajított kő, amely elmerül a verbalitás sötétlő-örvénylő vízében. Erre azt mondhatjuk, a jó író mindig azt a pillanatot ragadja meg, amikor a kő a víz felszínéhez ér: a kő – még és már – látható és láthatatlan. Majd a figyelmes olvasó számára

csak a finom hullámrezgések, a koncentrikus körök gyűrűzései árulják el az egykori, a keresett kő helyét.)

Szerencsésebb ismét Kornishoz fordulni – aki egy beszélgetésben – markánsabb metaforában fejti ki a nyomolvasás problémáját. Az elkészült művet a jeti talpához hasonlítja. A halott jelhez, amely ott van a havon, ahonnan a jeti már elment, de ott maradt mancsának körvonala, ami az írónál maga a mű. Az író-jeti már ellépett onnan, túljutott azon a területen, ahol a nyom-olvasók a halott jelek fölé hajolva még le-leragadnak. (Kérdés lehet, hogy ezek a nyomok észrevehetőek-e egyáltalán mások számára; vagyis maradandóak, követhetőek lesznek-e olvasói szemmel, vagy elmosódnak-eltűnnek.)

A *Felderítés* művészetében Jónás Csaba az alábbi nyomvonalat hagyta hátra: *Korai öröm – Késő bánat – Ki nevet a végén – Agyrobbanás* (ezeket a cikluscímeket olvassuk összes!). A nyomozással önmaga által megbízott személy azt tapasztalja, hogy a nyomok a képzelet ismeretlen tájaira terelik a jól ismert kezdeti lépések után... Az első főciklus első alciklusának utolsó darabja már előrevetíti a várható gondolatbeli kitérőket/kisiklásokat, „hogy aztán ne maradjon más, csak az öreg Bach, akinek játék közben lecsúszott a lába a pedálról, és most magában nevet" (*Zárlat*). (Néha az a benyomásom, hogy Jónás Csaba ugyanígy hagyja magára nyom-olvasóját egy-egy félrevezető nyom azonosításánál, jót derülve ostoba olvasás-kényszerünkön, azon, hogy folyton félreértjük.) De térjünk vissza félreértéseinkhez, a képzeletbeli tájakhoz, pontosabban a képzeletbeli alakokhoz, a Doppelgängerhez, a Hasonmáshoz, aki a Holdon bolyong. A Hold képzeletbeli örök kirándulóhelyein. A valóság mozaikdarabjaiból rakosgatva-válogatva össze fantomképeit, mert „Akárhogyan is, de válogatnunk kell a valóság adta elemek közt" (Flaubert) és a hatás csak azon múlik, hogy jól válogatunk-e.

A mozaikdarabok, amelyekkel e választott táj – kénytelen-kelletlen – az olvasó szemléletét tágítja, feltárják a szerző saját teremtett világának kapuját. „Szépséges táj a holdbéli: itt is, ott is fémesen csillogó homok, a szívnek kedves kráterek, lávaszerű fűcsomók, mint egy végtelen golfpálya." (*A Holdról II.*) A holdbéli tájnak különleges leírását kapjuk ugyan, de „a domborzat könnyen leleplezhető trükkjei" mégiscsak egy realisztikus birodalom határát súrolják. A még és már határsávjában – a felderítendő területen – a rejtély lelőhelyén vagyunk. A titkok földjén, amelyet felderíteni vélt. A felderítés annyit jelent, mint bejárni a területet és menni tovább. Nem többet, és nem elbizakodottságot, mert úgy járunk, mint Amundsen: „a tenger dühbe gurul, s a saroktól távol hullámsírját leli az elbizakodott sarkkutató!" A rejtély nem megoldható, a titok nem megfejthető – a mű csak folyton közelít felé –, de el soha nem éri.

Stílus?

„Ha a stílus természetes, nagyon meglepődünk, hiszen a természet ritka mesterség." (*Kárhozat*)

Az írások stílusa nem különösebben egyéni, hiszen – mint a gyakorlott szöveg-nyomozók tudják – a jó stílus észlelhetetlen; ami szembeötlő, az kialakult egyéni látásmódja. Költői látásmódja, ahogy a számára izgalmas szellemi „ügyeket" megközelíti, interpretálja. Mert – Kostas Axelosszal szólva – az a feladatunk, hogy feltárjuk magunkat a világ poeticitása előtt, amely megihlet és ugyanakkor széttör minden emberi művet. Vagy akár Michel Deguy-t is idézhetnénk: „Nem az a költő, aki költőiesíti a politikát, a közgazdaságot, a nyelvtant stb.; inkább *meg kell fordítani* ezeket az állításokat, hogy tisztázzuk a költészet körül az igazságot: a politika *lényegében véve* költői, a közgazdaság *lényegében véve* költői... A költemény csak a sajátját veszi vissza, amikor megpróbálja megérteni a dolgok e költői lényegét." Hasonlóan gondolkozik Jónás Csaba is, amikor *Az írás művészetéről*, az *Egri csillagok*ból ismert *tűzkerék*ről vagy *az időjárás*ról beszél. Számára önmagunk feltárása a világ poeticitása előtt a felderítéssel megfeleltethető. Szövegei megköze-

lítések, töredékesen leginkább (naplójegyzetszerű) versként működnek, bár formailag a kispróza felé mozdulnak.

Napló

„Csak a levelek képesek meghozni számomra azt a bizonyosságot, amely egyáltalán lehetővé teszi, hogy reggelenként a mosdótálhoz botorkálva arcomat a beáramló fénybe fordítsam, és a teljes bizalom révén könnyítsek magamon. Ez minden szabadság forrása." *(Napló)*

Cioran írja egyik aforizmájában, hogy „az ember első feladata minden reggel: pirulni önmagán". Cioran könnyen félreérthető. Mert „Cioran egyik aforizmája közvetlen folytatásaként el kell olvasni a teljes Aquinói Tamást" (Várhegyi Miklós). Persze Jónás Csaba egy verse kapcsán nem kell e olvasni Cioran aforizmagyűjteményét, de a versek többszöri olvasást, meditálást-gondolkodást követelnek.

Cioran helyett talán sokkal találóbb lett volna Akutagavára hivatkozni, naplószerű kisprózáira, az *Egy őrült életére*. „Félig elkészültem. Már érzem a megérkezést: más a levegő, fogynak a sirályok, a táj félig üres, a másik fele belőlem telik. Gyakran azt gondolom, hogy meg fogok bolondulni, mielőtt végzek magammal." *(Napló)* Így – az őrület és öngyilkosság határát megjelenítve – enged Akutagavára asszociálni. Ugyanígy máshol: Borges hősére, Funes-re, az emlékezőre, aki egy baleset során megsérül és mindenre emlékszik, amit Jónás Csaba esetében a következőképpen lehetne interpretálni: „Azért gondolta, ha felejt, az időtlenből maga jut az idősbe." *(ide)*

Az *(agyrobbanás)* hasonló módon közelít, mikor egy olyan agyra gondol Jónás, amely fekete lyukként nyeli el, zárja magába gondolatait. És aki ilyen agyra gondol, az vészesen sokat gondolkozhat és másképpen nem tud gátat vetni gondolatai felgyorsulásának – miközben „magára veszi a világ gondolatait... miközben az embereket megváltja felesleges, önveszélyes! gondolataiktól, maga »elemésztődik«..." – csak ha leírja... Mert ha nem, akkor feltételezhetően gondolatai úgy felgyorsulnának, hogy a fény sebességével esne egybe sebességük – és az ilyen agy óhatatlanul felrobban. Íme a kör, amely *Az írás művészetével*, egy lőtéri véres drámával indul, és zárul egy agy robbanásával.

Ez az a gondolkodás- és hozzá kapcsolódó látásmód, (vagy ez az a látásmód és hozzá kapcsolódó gondolkodás) ami teljesen jónási. Maga is többször utal, hivatkozik verseiben Wittgensteinre és úgy tűnik – ha már a feltételezett hasonlítgatásokat elkezdtük –, hogy ő tette rá a legmaradandóbb hatást. Ha ez így kijelentve nem lenne igaz, akkor is parafrazeálhatunk egy wittgensteini jellemzést Jónás Csabára: *A Felderítés világa nem valós világ. A költői tájék határait a logika cövekeli ki. Nyelve hiánytalanul írja le, mintegy megkétszerezi, kettéhasítja a világot. A szellemi jelzőbólyák élettelen világa fölé nyelvi-logikai világ-burok kerül. Hasonmások: árnyvilág és tükörképe. Szavakkal tölti ki teremtett világát, így ebben a világban semmi sincs, ami esetleges lenne, ezért nincs semmi, ami meglepetés lehetne. Ezért nem történetek, ezért nem próza. Szavai logikájában Isten rejtőzködik – ezért vers.*

Mert amiről beszélni lehet, arról kell.

(És ezt is már sokan kigondolták-elmondták Jónás előtt, de ő tisztában van ezzel, ezért önmagát zárójelbe teszi. Nem az a fontos, ki mondja... Újragondolja mindazt, amit olvasott – továbbgondolja, és azért, hogy szét ne robbanjon az agya, mesterségesen lelassítja, lejegyzi gondolatait, szerintem: naplószerűen. Ezért nem igazából fontosak a versek alatti, zárójeles címek.) *(JAK – Pesti Szalon Könyvkiadó, 1993)*